سنڌ ڪهاڻي

ڪيول ملڪاڻي

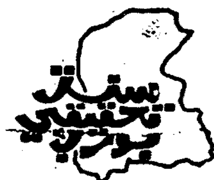
ورو

سنڌ تحقيقي بورڊ

سنڌ کهاڻي

ڪيول- آر- ملڪاڻي

ورو

سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد سنڌ
2002

ڪتاب جو نالو: سنڌ ڪهاڻي

ليکڪ: ڪيول- آر- ملڪاڻي

مترجم: ورو

ٻهريون ڇاپو: اپريل 2002

ڪيلگرافي: سائره

ڪمپوزنگ: احسان علي لغاري

ناز ڪمپوزرس

دڪان نمبر ۴- سيد آرڪيڊ.

گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.

قيمت -/150

هڪ سئو پنجاهه روپيا فقط

سنڌ تحقيقي بورڊ، ڪتاب نمبر 26

SINDH KAHANI (The Sindh Story)

BY: Kaywal-R- Malkani

Translated By: Waro

Published By: Naz Sanai

Shop no:4 Syed arced.Gari Khato Hyderabad.

Book no: 26. Apri 2002

Per Copy: Rs= 150

ٻه اکر

ڪيول ملڪاڻي جهڙي باهمت ۽ بردبار تاريخدان جو هيءُ ڪتاب "سنڌ ڪهاڻي" جڏهن سنڌ ۾ پهريون ڀيرو ڇپيو تہ ان جي اصل مترجم موقعي تي، سرڪاري ايوارڊ وڃڻ جي ڏيکان، ٻنهنجي پورهئي تان ٿي هٿ کڻي ورتو ۽ ڪتاب هڪ اهڙي قلمي چور جي نالي ڇپجي بازار ۾ آيو جيڪو اهڙيون سموريون چوريون پنهنجي کاتي ۾ وجهڻ ۽ رکڻ لاءِ هر وقت تيار هوندو آهي- اسان ان کي ٻيهر خوبصورت نموني ڇپرائيندي انتهائي گهڻي خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي تاريخ پڙهندڙن لاءِ هي انتهائي اهم ڪتاب آهي ۽ تاريخ جو قاري ان کي جڏهن پڙهندو تہ ڪيس محسوس ٿيندو تہ اسان جي تاريخ رڳو ڌاريائي نہ پيا لکي سگهن پر دل جي حضور ۽ سچائيءَ سان جيڪڏهن ڪيول ملڪاڻيءَ جهڙو مورخ قلم کڻي تہ اسان جي تاريخ جي ڪيترن ئي اهم پهلوئن تي پيل لَٽ لهي سگهي ٿي.

سنڌ تحقيقي بورڊ، ان ڪتاب کي هڪ ڀيرو ٻيهر منظر تي آڻي، پڙهندڙن جي ضرورت کي پورو ڪري رهيو آهي.

ناز سنائي

حيدرآباد سنڌ.
٢١ - مارچ 2002

سٽاءُ

سنڌيڪار جي قلم مان

تاريخ ۽ افسانوي ادب جو فرق سمجهائيندي ڪنهن ساهتڪار چيو آهي: 'تاريخ وڏي ۾ وڏو ڪوڙ آهي، جنهن جا ڪردر سچا پر واقعا ڪوڙا هوندا آهن. جنهن مان سموري سماج جي تصوير چٽي پيئي ڏسبي آهي؛ پر تاريخ ۽ افسانوي ادب جي ڳانڍاپي جي اپٽار ڪندي، ارنولڊ ٽائن بي(Arnold Toynbee) پنهنجي Study of History (تاريخ جو اڀياس) ۾ لکي ٿو ته: "ناٽڪ ۽ ناول وانگر، تاريخ ڏند ڪٿائن جي صورت ۾ سرجندي آهي، جيڪو پروڙڻ ۽ اظهارڻ جو اوائلي طريقو هو، جنهن ۾ جيئن ٻرين جي آکاڻين ۾ هوندو آهي، جيڪي ٻار چاهه وچان ٻڌندا آهن؛ يا جيئن خوابن ۾ هوندو آهي، جيڪي نوجوان ڏسندا آهن. حقيقت ۽ تصور جي وچ ۾ ڪابه ليڪ ڪڍيل نه هوندي آهي. مثال طور 'اليڊ' (Iliad) جي باري ۾ چيل آهي ته جيڪو به اها تاريخ جي طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها ڪوڙ سان ڀري پيئي آهي، پر ساڳي طرح جيڪو به اها افساني طور پڙهندو ته اها تاريخ سان ڀري پيئي آهي" . هڪ تاريخدان حقيقت کي تصور کان ڌار ڪري تاريخ لکندو آهي، جيڪو سؤکو ڪم ناهي.

تاريخ ۽ خاص ڪري سنڌ جي تاريخ هميشه وڏن تضادن جو شڪار رهندي پئي آئي آهي. اسلامي فتوحات وارن دؤرن کي 'هندونظر' سان ڏسجي يا 'مسلمان نظر' سان ڏسجي؛ 'سنڌي نظر' سان ڏسجي يا مورڳو 'ڌارين جي نظر' ڏسجي. اهو هڪ اهم ۽ فيصله طلب سوال آهي. اسلامي مختلف دورن ۾ يعني عربن، غزنوي ۽غوري گهراڻن؛ انهن جي جانشين سومرن ۽ سمن؛ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن؛ ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن؛ ٽالپورن- ۽ پوءِ جي انگريز حڪمرانن جي دور جي تاريخي واقعن کي مختلف ڪتابن ۽ مضمونن ۾ مختلف نقط نگاهن کان قلمبند ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن لکندڙ هندو آهي ته مسلمانن جي حڪومت ۾ هندن سان ڏاڍ، ڏهڪاءُ ۽ جبر جو وڌائي ذڪر ڪيو اٿس، پر جيڪڏهن اهو لکندڙ مسلمان آهي ته هندن کي سنڌن عقيدي سميت لوئڻ ۾ ڪا ڪسر نٿو ڇڏي. تاريخ جي لاهن چاڙهن، شڪستن، سوبن ۽ حق باطل جي جنگين جي بيان ڪرڻ ۾، هڪ تاريخدان تي تاريخ جي واقعن کي ماضيءَ جي دز مان ڪڍي، انهن کي ڇنڊي، ڦوڪي ۽ اُجاري.

نيت انساني ۽ وطن سان سچائيءَ جي بنيادن تي پيش ڪرڻ جي ذميواري عائد ٿئي ٿي. هو جڏهن بي ريا ٿي معاملن کي حقائق جي روشنيءَ ۾ پرجهيندو ۽ پروڙيندو تڏهن ئي اسان جي موجوده پيڙهي توڙي ايندڙ پيڙهيون پنهنجي روين کي هموار ڪري پنهنجي لاءِ ڪا مناسب راهه طئہ ڪنديون ۽ پنهنجي منزل ڏانهن اڳيريون ٿي سگهنديون.

اسان وٽ سرڪاري نقط نظر پيش ڪندڙ تاريخن ۽ درسي ڪتابن توڙي مضمونن ۽ مقالن ۾، تاريخي واقعن ۽ انهن جي پس منظر کي موڙي- توڙي ۽ مسخ ڪري، جنهن يڪ رخي نقط نگاهه ڪان پڙهايو وڃي ٿو، يا انهن کي سرڪاري تقريبن ۾ رسمي طور پڙهيو وڃي ٿو ۽ انهن کي چاپي وطن پرستيءَ جي حق ادا ڪرڻ جو ڍونگ رچايو وڃي ٿو، اهو شاگردن کي درسي امتحانن ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ بيشڪ اڪسير آهي، پر ذهني پختگي حاصل ڪيل عام پڙهندڙ، هن دور جي جديد ۽ ترقي يافتہ ڪميونيڪيشن جي ميڊيا وسيلي بين الاقوامي ادب، تاريخ، سياست، مذهب، سماجي علمن جو اڀياس ڪري جڏهن حقائق کي سائنس ۽ منطق جي بنياد تي پنهنجي اصلوڪي اگهاڙي روپ ۾ پسي ٿو تہ ڪوڙ تي ٻڌل تاريخن مان سندس ويساهه ئي نڪريو وڃي. تنهنڪري جيسيتائين اسان جا عالم ۽ علمي ادارا اسان جي هٿن ۾ سنڌ جي مستند تاريخ نہ ڏيندا، تيسيتائين نہ رڳو سندن لياقت ۽ سچائيءَ جي مڃتا نہ ٿيندي، پر اسان پڻ انهيءَ جاڻ ڪان وانجهيل رهنداسين ۽ تاريخي پولار ۾ مفاد پرست، نام نهاد ۽ جُڙتو تاريخدانن جي قلمي زهر جو نشانو بنبا رهنداسين. تاريخ لکڻ جو ڪم، جيڪو وڏي جاکوڙ جو ڪم ۽ همت جو آهي، اهو ئي ڪري سگهي ٿو جيڪو سقراط جيڏو قدآور هوندو.

ويهين صدي پنهنجي پوين پساهن ۾آهي ۽ ايڪويهين صدي اچي در تي بيٺي آهي، پر سنڌ کي پنهنجي ماضيءَ جو عظيم ۽ شاندار ورثو حاصل هوندي، وٽس لکيت ۾ اهڙي تاريخ ناهي، جنهن کي مڪمل، مستند ۽ مفصل چئي سگهجي. ايتري قدر جو هڪ جلد ۾ بہ ڪا تاريخ موجود ناهي، جيڪا غير تڪراري هجي. انهيءَ ڏس ۾ ادارن توڙي انفرادي ڪوشش جي باوجود اسان اجان تائين مڪمل سنڌ جي تاريخ ڪان وانجهيل آهيون. ادارن کي ڏوهہ ڏجي يا عالمن تي ميار- بهرحال اهو مسئلو پنهنجي جاءِ تي وڏي سوال جي

نشاني بنيو بيٺو آهي.

ڪجهہ وقت اڳ، مون کي 1984ع ۾ ڇپيل ڪيول ملڪاڻيءَ جو انگريزيءَ ۾ لکيل The Sind Story هٿ لڳو. جنهن جو مون سنڌيءَ ۾ ترجمو "سنڌ ڪهاڻي" جي عنوان سان ڪيو آهي. هن صاحب انهيءَ ڪتاب ۾. سنڌ جي تاريخ جو سلسلو موهن جي دڙي کان بہ اڳ واري دؤر کان شروع ڪيو آهي ۽ انهيءَ کي سنڌ ۾ MRD تحريڪ واري جديد دور تائين ملائي پيش ڪيو آهي. هن سنڌ ء ان جي تاريخ جي باري ۾ پنهنجو نقط نظر پيش ڪيو آهي، جنهن سان ڪنهن جو بہ اصولي اختلاف ٿي سگهي ٿو. منجهس تاريخدانن جي نالن، ڪتابن جي حوالن ۽ تاريخوار ترتيب ۾ غلطين جي باوجود ، هن واقعن، انهن جي رد عملن ۽ نتيجن جي ڪڙين کي ملائي، هڪ تسلسل قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪي پڪ سان تاريخ ۾ گم ٿيل يا گم ڪيل تاريخي ڪڙين ۽ وڇوٽين کي هٿ ڪرڻ ۾ خام مال جو ڪم ڏينديون، توڙي جو اڻ وڻندڙ ۽ ڪوڙي گوريءَ جو ذائقو پڻ ڏينديون. پر هڪ مختلف نقطہ نظر ڄاڻڻ لاءِ پاڻ ۾ سهپ، فراخ دلي ۽ پاڻ سڌارڻ جو مادو پيدا ڪرڻو ئي پوندو.

حنيف صـــديقي، رچرڊ برٽن Richrd Burton جي ڪتـــاب of Indus Sindh and the Races that inhabit the Valley جي سنڌي ترجمي "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" مان سنڌ ۽ سنڌين جي باري ۾ نازيبا لفظ حذف ڪري ڇڏيا هئا. پر جديد دؤر جي عالم ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشدي تاريخ جي جديد تقاضائن جي روشنيءَ ۾ انهيءَ ڳالهہ کي ناپسند ڪندي چيو هو تہ سنڌ ۽ سنڌين جي باري ۾ ڌارين جي چيل ڳالهہ ڌاريا پيلي پڙهن، پر خود سنڌي پنهنجي باري ۾ چيل ڳالهين کان غيـــر واقف ۽ اڻ ڄاڻ رهن. اها وڏي زيادتي آهي. سنڌس راءِ هئي تہ ڪتاب کي لفظ بلفظ ترجمو ڪري ليکڪ جي خيالن کي پڌرو ڪيو وڃي ها. انهيءَ ڳالهہ جي پيش نظر مون The Sindh Story جو ترجمو سواءِ رد قد درج ڪرڻ جي ڪيو آهي- جيئن عام طرح فاتح قومن جي تاريخدانن جي سنڌ بابت لکيل ڪتابن جا سنڌي ترجما شايع ڪيا ويندا آهن. تہ جيئن اسان کي انهن جي مڪمل نقطہ نظر جي ڄاڻ پوي ء سنڌ جي تاريخ ۾ خال پرڻ ۾ مدد ملي.

سنڌيڪار

مهاڳ

سنڌ ۾ 1947ع جي ڀڃاڙي هئي. ورهاڱو ٿي چڪو هو ۽ هندو وڏي تعداد ۾ پنهنجي وطن کي خيرآباد چئي رهيا هئا. هڪ ڏينهن اسان ڪجهه ڪارڪن حيدرآباد ۾ تلڪ چاڙهيءَ تان هيٺ لهي رهيا هئاسين ته اوچتو هڪ پڊي مسلمان عورت اسان جي سامهون بيهي رهي ۽ ڏکاري لهجي ۾ پڇڻ لڳي: "ادا، اوهين به هليا ويندؤ ڇا"؟

هڪ ڏينهن مان پنهنجي بالڪونيءَ ۾ بيٺو هوس. هڪ مسلمان خوشيءَ مان هڪ وڏي فريم ڪيل تصوير کنيو پئي ويو. جلدئي هو پنهنجي خوشي جهلي نه سگهيو ۽ بيهي رهيو ۽ تصوير مٿي ڪئي مون کي ڏيکاريندي چيائين: "هيءَ تصوير اجهو هاڻي خريد ڪئي اٿم. هن گروپ ۾ اسانجي ڳوٺ جو معزز سيٺ به شامل آهي". اها تصوير هن لاءِ يادگيريءَ جي نشاني هئي.

هڪ ڏينهن شهر جي بس ۾ سفر ڪيم. مهڙ واريون سيٽون عورتن لاءِ مخصوص هيون. اوچتو مهڙ واري سيٽ تي ويٺل هڪ مسلمان عورت ڏٺو ته سندس پاڙيسري هڪ هندو ويٺو هو. هوءَ اٿي بيٺي ۽ ڪيس پنهنجي سيٽ تي ويهڻ لاءِ زور ڪرڻ لڳي. پر پڊو ويهڻ کان انڪار ڪري رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته هو ائين ئي ٺيڪ هو ۽ هونئن به اهي سيٽون عورتن لاءِ مخصوص هيون سندس انڪار اجايو ويو جو انهيءَ عورت ڪيس درد ڀرئي لهجي ۾ چيو: "مون کي خبر آهي. تون پڻ هليو ويندين." مونکي پڪ ناهي ته 1947ع جي هندستان ۾ ڪيترن هنڌن تي اهڙا واقعا ٿيا هوندا.

'سنڌ - ڪهاڻي' راجائن ۽ لڙاين جي آکاڻي ناهي. هيءَ هڪ خطي. اُن جي رهاڪن ۽ سندن ڪلچر کي سمجهڻ جي ڪوشش آهي، جنهن ڪري اهو سڀ ممڪن ٿي سگهيو آهي.

منهنجي دل ۾ هن ڪتاب جو ويچار پيدا ڪرڻ لاءِ، مان ڀارتيه سنڌو سڀا جو ۽ اهڙي سوچ کي اوپارڻ لاءِ پنهنجي ڀيڻ گوپيءَ جو ٿورائتو آهيان، جن ڪتاب، تصويرون ۽ قيمتي معلومات مهيا ڪئي. ان سلسلي ۾، مان موهني منسڪاڻي، رام ڪرشن آڏواڻي، پروفيسر ڪي. اين واسواڻي، شيوڪرام ڪرمچند، آتم چند ايسراڻي، وشنو شاهاڻي، پروفيسر ڊي. ايل ڪاڪا، گوپال گربخشاڻي، گوپال منتل، رام ڪيسواڻي، پريم ڏسواڻي،

پروفيسر ايم. بي لکاڻي، لڪشمي چند روپچنداڻي، نارايڻ واڌواڻي ۽ گوبندرام چيلاڻي جو ٿورائتو آهيان.

نانا واگهه جي ٺاهيل سيٺ نائون مل ۽ سرباٽل فريئر جي اسڪيچن لاءِ ۽ ڪي، بي ڪمار جي ٺاهيل سنڌ جي نقشي لاءِ پڻ ٿورائتو آهيان.

مان ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي جو خاص ڪري ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجي سنڌ جي ڪتابن جو خزانو مون تي فراخ دليءَ سان کولي ڇڏيو ۽ گهري اڀياس لاءَ منهنجي همٿ ٻڌائي. سندس مدد کان سواءِ، هيءُ ڪتاب موجوده صورت ۾ نہ اچي سگهي ها. نهرو ميموريل لئبرري جو ڊاڪٽر هري ديو شرما هيڊ آف ريسرچ اينڊ پبليڪيشنز ڊويزن، مختلف طريقن سان گهڻو مددگار ٿيو. ڊين ديال ريسرچ انسٽيٽيوٽ جو شري ديوندر سو روپ انگ اڪر ميسر ڪري ڏيڻ ۾ هميشہ هر وقت تيار رهيو.

سيتارام گوئل، جهمٽ واڌواڻي، گنگو ڪرپالاڻي ۽ اروڻ شَڪلا سمورو مسودو نظر مان ڪڍيو ۽ گهڻا قيمتي مشورا ڏنا.

مون تي ٿورو DRI لئبرريءَ جي شري جناردنن جو سندس تحقيقي مدد لاءِ، ۽ وجئہ گپتا، راجيش بنسال ۽ امبيڪا ڌرم پالن جي ٽڪڙي ۽ سٺي ٽائپ ڪري ڏيڻ جو پڻ آهي.

ٻئي ڇاپي ۾ درستين لاءِ پڙهندڙن جي صلاحن ۽ راين لاءِ هيٺين پتي تي آجيان ڪئي ويندي.

ڪي . آر ملڪاڻي
رڪڙي ٻنڌن 1984ع

B -51 نيو راجندر نگر
نيو دهلي110060

پيش لفظ

منهنجودوست ڪيول ملڪاڻي هڪ صحافي، عالم ۽ هندستان جي تاريخ جو ذهين شاگرد آهي. سنڌ ۾ پيدا ٿيڻ ڪري، اها عجيب ڳالهه ناهي ته هن پنهنجي پورهئي جو ڳپل حصو ۽ تاريخي ڄاڻ پنهنجي جنم ڀوميءَ جي وسيع منظر جي پيش ڪرڻ لاءِ وقف ڪئي آهي. پر، جنهن ڳالهه مون کي عجب ۾ وڌو آهي، اها سندس خواهش آهي ته مان سندس هن دلچسپ ڪتاب جي باري ۾ پيش لفظ لکان. مان مڃان ٿو ته سندس حڪم مون کي پڌايو به آهي ڊيڄاريو به آهي. منهنجي ٻي دعوي ڪيئن به هجي، ۽ جيڪي ٻين سياستدانن وانگر، منهنجون بلڪل ٿوريون آهن، پر تاريخ جي گهري اڀياس يا تاريخ جي پيشڪش ۾ مناسب سهوليت هجڻ جي دعوي بلڪل ناهي. مان سمجهان ٿو ته اها خوش ڪندڙ غلط فهمي جي ڳالهه آهي، پر پوءِ به ان مان لطف اچي ٿو. پر اها دعوي اهو خيال ايندئي ختم ٿي وڃي ٿي ته اُنجي پورائي لاءِ ڪجهه پورهئي جي ضرورت آهي. پيشورانه ۽ سياسي مصروفيتن ۾ گهٽو رڌل رهڻ ڪري، اهو ڪم ڪجهه ڏکيو لڳو. پر پوءِ نه سمجهه ۾ ايندڙ حادثو ٿيو. ڊاڪٽرن منهنجي دل کي بيمار ڄاتو ۽ نيٺ مون کي مڪمل آرام ڪرڻ جو مشورو ڏنائون. اليڪٽرو ڪارڊيو گرام مشين سان منهنجي دل جي تار ڳنڍيل رهي ۽ مان مسودي جي پهرئين باب 'سنڌو آسماني دريا آهي' کان وٺي آخري باب 'نئين سنڌ' تائين ويهه باب پڙهي ويس. اهو چوڻ ۾ اصل وڌاءُ نٿو ڪريان ته هرهڪ لفظ مان لطف ورتم ۽ ڪي سان انهيءَ اڀياس منهنجي جبري قيد کي سهڻ جوڳو بنايو. مڃان ٿو ته سنڌ بابت منهنجي معلومات ۾ ڪافي گهٽتا خال هئا ته سنڌ ڇا هئي، اها ڇا ٿي سگهي ٿي ۽ مستقبل ۾ اڃا ڇا ٿي سگهندي، پريا آهن. مان ڪيول جي فخر ۾ جنهن کي عام طرح 'سنڌيت' چيو وڃي ٿو، حصيدار آهيان. مان سندس پورهئي ۽ کوجنا جي نياري تخليق کي بيحد ساراهيان ٿو ۽ انهيءَ جي اڀياس لاءِ ٻين کي ٻڻ دلي سفارش ڪريان ٿو. مون کي اميد آهي ته هيءُ ڪتاب هر سرڪاري توڙي خانگي لئبرريءَ ۾ جاءِ ولاريندو. منجهانئس هرڪو مزو مائيندو. اهي ٻڻ جيڪي اسپتال ۾ بستري داخل ناهن.

هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جي دوران، پارت هڪ يادگار بحران مان

گذري رهيو آهي. حڪومت جون واڳون آدرش کان وانجهيل ماڻهن ۽ اصولن کان خالي سياستدانن جي هٿن ۾ هليون ويون آهن. قومي ڍانچو سنگين بيماريءَ ۾ مبتلا آهي. سوين بدعنوان واپاري، دلال ۽ مالڪ ملڪ ۾ ائين ڦهلجي ويا آهن. جيئن بکي ماڪڙ فصل کي کائي چٽ ڪندي آهي، جنهن کي غريب عوام اجا تائين پيدا ڪري رهيو آهي. غريب ايڏا بکايل آهن جو هڪل تي هانءُ هاريو ڇڏين ۽ امير سارو ڏينهن جاوا ڪرڻ ۾ رڌل آهن. دانشور ۽ سچ جا سودائي اخلاقي مشڪن ۽ نڙيءَ جي عجيب اڌ رنگ ۾ ونجي خطرناڪ حد تائين چپ آهن. ٻئي طرف هن وقت، هن ڪتاب جي پڌرائي ليکڪ جي اندروني توازن جي ايڏي ساک پري ٿي جو توازن جو شعور اندروني چاڻ ۾ واڌارو آڻي ٿو. ممڪن آهي ته ليکڪ گيتا جي اصلي روح مطابق، پريم سان پورهيو ڪري، فيصلو ڇاڻهار ايشور تي رکيو هجي. سياويڪ طور تي مان سيني کان وڌيڪ انهيءَ ڪري ڪيس ساراهيان ٿو.

ملڪاڻيءَ جو هيءُ ڪتاب هڪ تاريخ جو ڪتاب آهي. تاريخ لازمي طور تي هڪ ڪهاڻي هوندي آهي. پر جتي ڪهاڻي وندر ۽ تفريح لاءِ لکبي آهي، جنهن جو ڪجهه مواد گهٽو ڪري سچ جي اُبتڙ هوندو آهي، اُتي تاريخ اهڙي تضاد کي نٿي قبولي سگهي. تاريخ جو هر ڪتاب پنهنجي دور جي ذهني آرائش جو حصو ٿئي ٿو. مٿس مستند هجڻ جي مهر لڳل هئڻ گهرجي. ان کان سواءِ، اهو واقعن جو مستند دستاويز چونه هجي، پر اهو بيڪار کان به بدتر ٿيندو، جيڪڏهن منجهس انهن واقعن جي رونما ڪندڙ ڪردارن جا ويچار، اُمنگ ۽ ارادا پيش ڪيل نه هوندا. هيءُ ملڪ واقعن کي دستاويزائڻ ۾ ڪڏهن به شاهوڪار نه رهيو آهي، هتي زباني ابلاغ جي هڪ روايت رهي آهي تنهنڪري ڪهاڻي لکڻ کي تاريخ چوڻ آسان ڪم نه آهي.

سنڌ ۽ هند جي زندگيءَ ۾ عربن جي سنڌ کي فتح ڪرڻ جو وڏو واقعو رونما ٿيو هو. اٺين عيسويءَ جي شروعات ۾ سنڌ جا فاتح ڪهڙي قسم جا ماڻهو هئا؟ محمد بن قاسم ۽ سندس سپاهي مستند عرب هئا ۽ بهتر مسلمان هئا. پڪ سان اهي صديون پوءِ پنهنجي پونيرن کان وڌيڪ انسان دوست ۽ مهذب هئا. اُهي پڪا توحيد پرست هئا ۽ سندن پيغمبر جي پيغام ۾ پڪو ويساهه هو. جيڪو ڪجهه وقت اڳ ۾ 7- جون 632ع تي وصال ڪري چڪو هو. عربستان جي ريگستان جي انهيءَ معجزي جو حوالو هتي

نسبت ۾ رکي ٿو تہ ظاهر ٿو آهي. اسلام جو پيغمبر تاريخ جي هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ هو. هو خود نهايت ئي مذهبي هو ۽ سندس رهڻي ڪهڻي جي عادتن پنهنجي پوئلڳن تي ضرور گهرو اثر ڇڏيو هوندو. اعليٰ مرتبي ۽ سياسي سگهہ حاصل ڪرڻ کان پوءِ پڻ سندس رهڻي ڪهڻي، پرهيزگاري سان معمور هئي. سندس گهر ڪچين سرن جو ٺهيل جهوپڙي نما هو ۽ فرنيچر ۾ فرش تي وڇايل تڏي ۽ انهيءَ تي رکيل ڪجهہ وهاڻن کان وڌيڪ نہ هو. هو پنهنجا ڪپڙا پاڻ سبندو هو، پنهنجي جتي گهڻو ڪري پاڻ ڳنڍيندو هو، ٻاهہ پاڻ ٻاريندو هو ۽ فرش پاڻ ٻهاريندو هو. سندس گذارو کجيءَ ۽ جوَن جي ماني تي هوندو هو. هو رڳو ڪڏهن ڪڏهن کير ۽ مکڻ کائڻ جي عياشي ڪندو هو. هو نهٺو ۽ سلڇڻو، شائستو ۽ صابر هو. هو غريبن جي سار سنڀال لهندو هو ۽ نهايت غريب ماڻهو جي موت تي سندن پونيئرن سان تعزيت ۾ پڻ شامل ٿيندو هو. هو پنهنجي ڪٽنب تي ورلي، پاڻ تي ٿورو ۽ ضرورتمندن تي خيرات ۾ گهڻو خرچ ڪندو هو. هن جڏهن نئين نظام جي شروعات ڪئي تہ عربستان قبائلي ريگستان هو ۽ جڏهن وصال ڪيائين تہ اها هڪ مضبوط قوم هئي.

هن جيڪو نظام نافذ ڪيو، اهو پنهنجي نسبت ۾ بي ريائي، بهادري ۽ سماجي افتخار تي ٻڌل هو. مقامي آب و هوا اتي حوس لاءِ بک ۽ گرمي پيدا ڪئي هئي. سندس قانون ۾ شاديءَ کان سواءِ حوس کي گهٽائڻ ۽ اندروني قوتن کي وڌائڻ تي زور ڏنل هو. ڪيس نڪاح ۾ آيل ڏهہ زالون ۽ ٻہ ڪنيزون هيون. اهو ان وقت جي لحاظ کان هڪ نمائنده سڏارو هو. پاڻ جيسيتائين هن دنيا ۾ موجود هو، تيسيتائين مسلمانن پنهنجي زالن کي پاڻ کان الڳ نہ ڪيو هو. زالون ۽ مرد پاڻ ۾ اُن نئين نظام تحت آزاديءَ سان ملندا هئا. گهٽين ۾ آزاديءَ سان گهمندا هئا ۽ مسجدن ۾ گڏجي نماز پڙهندا هئا. هو پاڻ اڻ پڙهيل هو ۽ ڪڏهن بہ ڪجهہ نہ پڙهيو، پر عربي ادب ۾ سڀ کان مشهور ۽ اعليٰ ڪتاب پيش ڪيائين. هن پنهنجي پوئلڳن ۾ علم جي لاءِ تڙپ پيدا ڪئي. هن اعلان ڪيو: "اهو جيڪو علم جي ڳولا ۾ پنهنجو گهر ڇڏي ٿو، اهو خدائي رستي تي گامزن آهي.... ۽ عالم جي مس شهيد جي رت کان وڌيڪ مقدس آهي."

پيغمبر اسلام جي تبليغ تہ ڪئي پر ذاتي طرح مخالف مذهبي

يونانين جي رتوڇاڻ ۾ مبتلا نہ ٿيو. هن ٻاڻ ڪڏهن بہ جنگين ڪرڻ ۾ اڳرائي نہ ڪئي. عربن جون شعوري توسيع پسندانہ فوجي اڳرايون ۽ ملڪ گيريءَ جو حوس، پوءِ جون ڳالهيون آهن. جن جا عام طرح اقتصادي ڪارڻ هئا. ناقص آبپاشيءَ جي نظام ۽ ويران زمين، وڌندڙ آباديءَ کي زرخيز زمين لاءِ حوس کي جنم ڏنو. ان ڪانسواءِ سياسي ڪارڻ پڻ هئا. روم ۽ ايران جون حڪومتون جنگ ۽ گڏيل بربادي ۾ ٿڪجي چڪيون هيون. ٻيجا ڏِڻن ۽ بدعنوان انتظاميہ ۽ حملن جي سڻيل پر وارين بادشاهين، عربن جي دلين ۾ سنڌ کي فتح ڪرڻ جي بي روڪ خواهش کي جاڳائي ڇڏيو.

705ع ۾ وليد اول تخت تي وينو. سندس حڪمرانيءَ جو دؤر ڏهن سالن تائين هليو. حجاج بن يوسف سندس گورنر ۽ عربستان جو حاڪم هو. ٻئي خليفي جي دؤر ۾ ئي عربن جي دل سنڌ تي هرکي ويئي هئي. ان کان سٺ ستر سال پوءِ جي عرصي دوران سندن ڏهہ ڪاهون ناڪام ٿي چڪيون هيون. 'چچنامي' ۾ لکيل آهي تہ هن آخري معرڪي جو مقصد اسلام جي تبليغ نہ پر ملڪگيري ۽ مال جو حوس هو. ڪٿل خزاني ۾ گهڻو مال ٿيندو. شڪست کاڌل ماڻهو سوغاتون ۽ ڍلون ڏيندا. غلام ۽ عورتون حاصل ٿينديون. ملڪاڻي سنڌين ۽ عربن جي مقابلي جو ڏاڍو دلچسپ بيان ڪيو آهي. اُن وقت سنڌ جو حڪمران راجا ڏهر، چچ جو پٽ هو. جيڪو هڪ چالاڪ برهمڻ هو ۽ ڪنهن طرح ان وقت جي حاڪم راءِ سهاسي جي مؤت کان پوءِ، سندس راڻيءَ سان پريت جا پيچ پائي راجائي هٿ ڪئي هئائين. هن چاليهہ ورهيہ راڄ ڪيو. سندس ڏينهن ۾ عربن پهريون حملو ديبل تي ڪيو. جيڪو گهڻو ڪري ڪراچي جي اوپر ۾ چاليهہ ميل پري هڪ نندي ڳوٺ ڀنڀور جي پرسان هو. عربن جو حملوناڪام ٿيو. تنهنڪري حجاج پنهنجي سترنهن سال نوجوان ناٺي محمد بن قاسم کي تفصيلي هدايتون ڏيئي، لشڪر جي سپهہ سالار جي حيثيت سان سنڌ تي، راجا ڏاهر جي ڏينهن ۾ حملي ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو. ملڪاڻي درست لکيو آهي تہ سنڌ کي ڪڏهن بہ شڪست جو منهن ڏسڻو نہ پوي ها. جيڪڏهن سنڌين جي ٻاڻ ۾ هڪ ٻئي جي خلاف سازش ۽ غدارين جي ڏَم مٽل نہ هجي جا. راجا ڏاهر حملي کي ناڪام ڪري ڇڏي ها، پر ڪيس سندس بيوقوفين مارايو.

سيپٽمبر 1979ع ۾ 'يوم دفاع' جي موقعي تي انگريزي اخبار

'پاڪستان ٽائيمز' ۾ محمد بن قاسم تي هڪ مضمون ڇپيو هو. جنهن ۾ کيس 'فوجي ماهر' جي حيثيت سان پنهي لشڪرن ڏانهن سندس رويي کي بي ريا انصاف وارو ڪري ڏيکاريل هو. تاريخي حقيقت، بهرحال، ايامڪارين لاءِ پاراتو آهي، جيئن هڪ پاڪستان ۾ موجود آهي. نيشنل ڪميشن آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ جي چيئرمين مٿيئن مضمون جي مصنف جي مذمت ڪئي، جنهن مان سندس تکو لهجو ظاهر آهي:

"جڏهن ڪنهن هيرو جي شخصيت کي اوپارٽو هجي ته ٺز محاوراتي بوليءَ کي استعمال ڪرڻ ضروري آهي. 'فاتح' ۽ 'بچاءَ ڪندڙ'، ۽ 'هندستاني لشڪر' بهادريءَ سان وڙهيو پر چست نه هئڻ ڪري 'هٿيار ڦٽا ڪندڙ دشمن تي غالب پئجي نه سگهيو' جهڙا گهٽا بيان مضمون ۾ ڏسجن ٿا. اهو مضمون هيٺ ڏنل ڪجهه غير متوازي بيانن سان وڌيڪ خراب ٿيو: 'جيڪڏهن راجا ڏاهر سنڌوءَ جو بهادريءَ سان بچاءُ ڪري ها ۽ قاسم کي دريا پار نه ڪرڻ ڏي ها ته هن نندي کنڊ جي تاريخ بلڪل مختلف هجي ها.' خبر ناهي ليکڪ هيرو جي فتح کي ساراهي رهيو آهي يا مخالف جي شڪست تي افسوس ڪري رهيو آهي.

ان ۾ ڪو عجب ناهي ته پاڪستان ۾ تازو اسٽيل مل ۽ آس پاس جي مضافات جو نالو محمد بن قاسم جي نالي پٺيان رکيو ويو آهي. هو پنهنجي ايامڪاريءَ جو هيرو آهي.

مونکي پڪ ناهي ته سنڌين جي دلين ۾ راجا ڏاهر لاءِ ڪا عزت يا احترام آهي يا نه. پر گمان غالب آهي ته ملڪاڻي غلط آهي. بهرحال اهو چوڻ گهرجي ته عظيم سنڌي اڳواڻ جي-ايم- سيد پنهنجي ڪتاب "سنڌوءَ جي ساڃهه" ۾ ڏاڍي چٽائيءَ سان محمد بن قاسم کي فاتح ۽ سنڌ جي محافظ جي حيثيت سان اوپارڻ لاءِ حڪومت جي خلاف احتجاج ڪيو آهي. هو بندرگاهن، روڊن، لئبررين ۽ ڪاليجن تي سندس نالو رکڻ لاءِ سختيءَ سان منع ٿو ڪري. هو کيس ظالم ۽ غاصب عرب ٿو ڪوٺي، جنهن سنڌ کي بيئنڪ بنايو ۽ هزارين ماڻهن تي غلامي مڙهي. هو غصي مان سنڌي عورتن سان زنا ۽ معصومن جي قتلام ڏانهن ڏيان ڇڪائي ٿو، جنهن تي پاڪستاني تاريخدانن ڏوهارين جهڙي چپ ساڌي رکي آهي.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سنڌ جي سرحد پار، باقي هندستانين کي

عربن جي فتح جي خبر هئي. انهيءَ ڳالهه سنڌ سانتيڪي وجود جي ماني پاڻيءَ ۾ ڪو تحرڪ نه آندو. اُتي زندگي هميشه وانگر روان دوان هئي. ڪين نڪو ملڪ وڃائڻ جو احساس هو نه نئين خوف جي فطرت جي سڃاڻ هئي. سنڌ جي فتح ڪي هڪ وڏيڪ ڏاڙي وانگر درگذر ڪيو ويو. لڳ ڀڳ پنج سؤ سالن ڪان پوءِ، 1192ع ۾ محمود غوري ۽ سندس ڦورو ٽولا هندستان ۾ وارد ٿيا. سمورو اُتر هندستان غوري گهراڻي جي هڪ شاخ بنجي ويو. هندستان ۾ اسلامي طاقت پنهنجا پير کوڙڻ آئي هئي. پنج صديون لنگهي ويون، پر ملڪ پنهنجو پاڻ ڪي ڪجهه ڪرڻ يا مرڻ لاءِ تيار نه ڪيو. اها نهايت شرم جهڙي افسوسناڪ ڪهاڻي آهي.

ڏسجي ٿو ته هندستاني عدم تشدد جي سوچ ۽ ڪمزور هجڻ ڪري هميشه همدرديءَ جا ستايل رهيا آهن ۽ انهن حمله آورن سان مقابلو ڪرڻ جو ڪم پيشه ور سپاهين تي ڇڏي ڏنو هو. باقي رهيل ماڻهن مان ڪنهن به پنهنجي وطن جي بچاءُ لاءِ آگر به نه ڪنئي. حمله آورن جي هندستان جي بيش بها دولت ۽ اتان جي نازڪ ۽ خوبصورت عورتن ۾ اک هئي. سندن ڪنهن به مقابلو نه ڪيو. جيڪڏهن ڪنهن ڀرپور مقابلو ڪيو آهي سؤ مان پسند راجپوت هئا. جيڪي قديم زماني جي فاتحن 'هٽن' جو اولاد آهن. پر اهو بهادري ڀريو مقابلو عارضي ثابت ٿيو ۽ پاڻ ۾ نفاق جي ڪري جٽاءُ نه ڪري سگهيو. اهو نفاق قديم توڙي جديد هندستان جي دائمي بيماري آهي.

ڪجهه صدين ڪان پوءِ، جڏهن اُتر ۾ مسلمانن جو زور گهٽيو، هندن جي مخالفت جي ڪري نه، پر مسلمانن جي پاڻ ۾ اٽيٽت ڪري، ته ڏکڻ هندستان جي هڪ شهر وڄئه نگر جي سلطنت ۾ هندو جاڳرتا جي ڪجهه رمق وجود ۾ آئي. هندو ڪلچر ۽ آزاديءَ جو اهو آخري قلعو پڻ 1565ع ۾ تباهه ڪيو ويو. هميشه وانگر، مسلمانن وڄئه نگر جو خوبصورت شهر، جيڪو ان زماني ۾ هندن جو هڪ مثالي شهر سمجهيو ويندو هو، تباهه ڪري ڇڏيو.

هندستاني هندن جي شڪست جي ذلت ڀري تاريخ ۾، ملڪاڻي سنڌ جي حاڪمن سومرن ۽ سمن جي ڪارنامن ۾ اُتت ٿو ڳولي، توڙي جو ملڪاڻيءَ جي ڪوجنا اهو ڳولهي نه سگهي آهي ته اهي ڪڏهن ۽ ڪيئن

مسلمان ٿيا. پر ظاهر آهي تہ سنڌ جا مسلمان، باقي سموري هندستان جي مسلمانن کان مختلف آهن. آهي سچ پچ اج ڏينهن تائين پاڻ کي ائين رکيو اچن.

عربن ستين ۽ اٺين صديءَ ۾ اسلام پکيڙيو. انهن پنهنجي پيغمبر جي هدايتن جي پيروي ڪئي ۽ علم جي کوجنا جو لطف ٿي ماڻيو. هنن ڪاغذ جو استعمال چينين کان حاصل ڪيو ۽ بغداد ۾ پهريون ڪاغذ ٺاهڻ جو ڪارخانو کوليائيون.

آهي جتي بہ ويا آتان رياضي، ڪيميا، طبعيات، فلڪيات ۽ آتي موجود هر علم جي ڄاڻ حاصل ڪيائون. ڪيترين ئي مسجدن ۾ ڪتبخانہ هئا تہ ڪن شهرن ۾ وڏي تعداد ۾ عام ڪتبخانہ هئا. جڏهن منگولن بغداد کي تباهہ ڪيو. تڏهن رڳو وڏا ڪتبخانہ ڇتيهہ هئا ۽ ننڍا خانگي ڪتبخانہ لاتعداد هئا. هڪ مسلمان حڪيم، بخارا جي سلطان جي دربار ۾ رهڻ جي دعوت قبول ڪرڻ کان ان ڪري ئي انڪار ڪيو جو ڪيس پنهنجي ڪتبخاني کي ڍوئڻ لاءِ چار سو اٺن جي ضرورت هئي. مسجدن مان ايترا عالم تعليم حاصل ڪري ئي نڪتا جيترا انهن جا ٿنيا هئا. انهن پنهنجي خوشبيانيءَ سان ماڻهن جون دليون جيتي ورتيون. ملڪ ۾ لاتعداد علم ۽ ڏاهپ جا ڳولائو، جاگرافيدان، تاريخدان ۽ علم الحيات جا ڄاڻو ڦهليل هئا. شهزادن جي محفلن ۾ شعر، ادب ۽ فلسفي جو ذڪر هوندو هو. ڪوبہ صاحب ثروت ادب ۽ فن جي واڌاري جو انڪاري نہ هو. مفتوح ماڻهن جي پراڻن ڪلچرن ۽ رسم و رواج کي حاضر دماغ عرب شوق سان پاڻ ۾ ضم ڪرڻ جا خواهان هئا. اهو اسلام جو جلال هو.

پوءِ اسلام جي تاريخ جي ڪنهن دور ۾ جڏهن ڪنهن کي فيصلو ڪندي ڏسجي ٿو تہ قرآن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ ڪتاب پڙهڻ لائق ناهي، خود مختيار سوچ تي پابندي پئجي ويئي ۽ اجتهاد جا در هميشہ لاءِ بند ٿي ويا. جديد مسلمان سڌارڪن جون اهي در کولڻ جون ڪوششون ناڪام ويون پر جديد جنگجو (Militant) اسلام جي دنيا ۾ ڪابہ خاطر خواهہ ڪاميابي ٿيندي نظر نٿي اچي. ايتري قدر جو اقبال پنهنجي لِلڪاريندڙ ڪتاب+ Reconstruction of Religion Thought in Islam ۾ رڳو مذهبي فڪر جي تشڪيل- نو کي سمجهايو آهي پر اسلام ۾ مذهب

فڪر جي تشڪيل نو ڪي چڪيءَ طرح نہ سمجهايو آهي. هن چيو تہ موجوده وقت ۾ اسلام کي نئين سر سمجهيو وڃي، پر انهيءَ سوچ جي نتيجي لاءِ هن ڪوبہ عملي ڪم نہ ڪيو. افسوس انهيءَ ڳالهہ جو آهي جو هو پهريون شخص هو، جنهن جدا مسلم رياست جو تصور پيش ڪيو، جيڪا پوءِ پاڪستان جي نالي سان وجود ۾ آئي. اُن کان پوءِ، اڪبر جي دور دوران، ٿوري عرصي کان سواءِ، اسلام کي ملڪ جي اهم مذهب سان ملائڻ جي سنجيده ڪوشش نہ ڪئي ويئي. اڪبر اهائي ڪوشش ڪئي، جيڪا گرونانڪ ڪجهہ وقت اڳ ۾ ڪئي هئي. سورهين صديءَ ۾ هندستاني اتحاد جا هي ٺي بہ عظيم شخص هئا. سهيوڳي سياسي منظر جي اها ڏکوئيندڙ حقيقت آهي تہ سک پنٿ اندرا گانڌي ۽ سندس پيدا ڪيل خوفناڪ فرقي پرستن جي زير عتاب آهي ۽ اڪبر اعظم اسلام جي رجعت پسند عالمن جي زير عتاب آهي رهيو آهي. ملڪاڻي ان حقيقت تي حق تي فخر ٿو ڪري تہ اڪبر سنڌ ۾ ڄائو هو ۽ اها ڳالهہ اهميت کان خالي ناهي تہ گهڻو ڪري هر سنڌي هندو گرونانڪ جو پوئلڳ آهي. پر ڏکوئيندڙ سچ اهو آهي تہ پيغمبر اسلام جو ڏسيل حقيقي دڳ ڪانئس پوءِ جلد ٺي سندس پوئلڳن نہ ورتو. جنهن عقيدي کي هن وجود ڏنو ۽ ان جي تبليغ ڪيائين، اهو هندستان ۾ پنهنجي اصل ۽ نج شڪل ۾ پهتو ئي ڪونہ. هندستان توڙي ٻين ملڪن جا اڄوڪا مسلمان بنياد پرست جيڪڏهن عجيب نہ تہ جاهل ضرور آهن. اهي چون ٿا تہ اهي هڪ اهڙي اسلامي نظام ۾ موٽڻ چاهين ٿا، جيڪو هڪ اسلامي رياست هجي. پهرين صورت ۾ سياست اسلامي روح مطابق آهي ۽ ٻوئين صورت ۾ سياست ۽ مذهب اسلام جي ڪل جوڙ جو حصو آهي. اهڙيءَ طرح ٻويون وڏيڪ سخت ۽ وڏيڪ سچو اسلامي آهي. وٽن بنيادي اسلام جو تصور ناهي پر بنيادي مسئلي جي ڄاڻ نہ اٿن. سندن ذهن ۾ ڪهڙو اسلام آهي، جنهن ڏانهن هو موٽي وڃڻ چاهين ٿا؟ ڇا اهو اسلام پيغمبر جو اسلام آهي، يا پوءِ جي وقتن جو گاڏڙ اسلام آهي؟ انهن تعريف جوڳن چڱن مڙسن انهيءَ جي جواب جو سوچيو پڻ ناهي. منجهانئن گهڻن جي ذهن ۾ رڳو هڪ ڳالهہ آهي تہ ملڪ جو قانون قرآني حڪمن سان هم آهنگ هئڻ گهرجي، پر اهي ڪي بہ سادا نتيجا ڪيڻ کان انڪاري آهن. جيڪي اڻ ٿر طور تي پوءِ نڪرندا. اصلوڪو اسلام موروثي بادشاهت جي اجازت نٿو ڏي.

عوام کي اهو حق حاصل هو تہ پنهنجو خليفو چونڊين يا کيس معزول ڪن. انهيءَ معيار موجب ڪابہ اسلامي رياست. حقيقي اسلامي رياست جي دعويٰ نٿي ڪري سگهي. هندستان ڪنهن بہ ڏينهن تي پاڪستان يا سعودي عرب کان وڌيڪ اسلامي آهي. پر عالمن پنهنجي محدود چاڻ کي وڪرو ڪرڻ جي قبوليت ڏيئي ڇڏي آهي. انهن هر مطلق العنان رياست جو بچاءُ ڪيو. سندس ظاهري دليل اهو آهي تہ اسلام الله جي حاڪميت کي قبول ڪري ٿو ۽ عوام جي حاڪميت کي نٿو مڃي. تنهنڪري جن ملڪن تي بادشاهن ۽ ڊڪٽيٽرن جون حڪومتون آهن. اهي حقيقي اسلامي آهن. اهي قانون ۾ ٻيون جيڪي تبديليون آڻڻ چاهين ٿا، اهي آهن. اسلامي سزائن جو نفاذ. هندستاني پارليامينٽ کي اها صلاح ڏيئي سگهجي ٿي تہ مسلمان ڏوهارين کي مقرره عام انساني هندستاني قانون جي تجويز ڪيل عام سزائن جي بدران عضوا ڪپڻ، خصي ڪرڻ ۽ ڦٽڪا هڻڻ جي سزا چونڊ ڪرڻ جو حق ڏنو وڃي.

بنياد پرستن کي اجا هڪ ٻئي اهم سوال جو جواب ڏيڻو آهي. ڪين ڪهڙي قسم جي تعليم جي ضرورت آهي؟ ڇا تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ علم ۽ روشني ڪين جتي بہ ملي، حاصل ڪئي وڃي يا قرآن شريف کانسواءِ هر ذريعي کي لڪايو وڃي ۽ غير قانوني قرار ڏنو وڃي؟ مون اڳ ۾ چيو آهي تہ اسلام پنهنجي شاندار دور ۾ ڪيئن سموري دنيا جي علم جا دروازا پاڻ تي کولي ڇڏيا هئا. بنياد پرستي رڳو ذهني اونداهي پيدا ڪري ٿي. مسلمانن کي، حقيقت ۾. سڀني ملڪن جي سڀني شهرين کي، سندن ننڍپڻ کان اها تربيت ڏني وڃي تہ ڌرم مذهب ۾ خالص شيءِ. هڪ ئي وقت اجلڻ جوڳي گند جي ڍير سان گڏ هوندي آهي. حقيقي سيڪيولرزم ڪڏهن بہ ڪنهن مذهب جي ضروري سکيائن سان بي جوڙ نہ هوندي آهي، جيتوڻيڪ اها اتفاقي عملن، جاهلانہ وهمن ۽ ڪن شڪي عقيدن سان ٽڪرائجي سگهي ٿي. ڪوبہ ملڪ پنهنجو پاڻ کي اسلامي جمهوري يا هندو راشٽر چئي سگهي ٿو. ٻئي موقعي تي، اهو حقيقي طور تي سيڪيولر ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن اهو پنهنجي اقليتن کي مڪمل اقتصادي ۽ سياسي انصاف ميسر ڪري ۽ کين پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي خدا کان انڪار ڪرڻ يا کين حاصل ڪرڻ جو اختيار حاصل هجي. سيڪيولرزم مذهب کي رد ڪرڻ جي گهر نٿي ڪري، پر ان جي مڪمل حمايت، مڃتا ۽ احترام جي تقاضا ڪري ٿي. هن جون گهرو

پاليسيون ۽ سياسي پارٽيون (جيڪي سمجهن ٿيون تہ سندن وجود اهي) جا منشور نوس اقتصادي ۽ سياسي ضرورتن تي ٻڌل هئڻ گهرجن، پر اهر هرگز هرگز، مذهبي اقليتن جا ووٽ حاصل ڪرڻ جي نيت تي ٻڌل نہ هئڻ گهرجن، پرڏيهي پاليسي، بين القوامي قانون ۽ اخلاقيات توڙي عمل، پر قوم جي روشن دور رس مفادن تي ٻڌل هئڻ گهرجن. مقامي ووٽ ٻئنڪون ڪڏهن بہ بين ملڪن سان تعلقات جو اطمينان بخش بنياد نہ هونديون آهن. اها افسوس جي ڳالهہ آهي تہ اسان جا اولهہ ايشيا جي حرم سنياليندڙ شيخن سان دوستاڻا ناتا آهن، پر پنهنجي وجود لاءِ وڙهندڙ فلسطين سان گڏ ناهن. هڪ- پارٽيءَ جي ڊڪٽيٽرشپن سان ناتا آهن، پر سيڪولر جمهوريتن جبي بيوقوفن سان ناهن. رڳو ڪوڙي سيڪيولرازم ئي انهيءَ وحشياني بيهودگيءَ کي سمجهائي سگهي ٿي. اهو آخري، سنو، عارضي حل آهي، پر ڊگهي سفر ۾، هميشہ قومي يڪجهتي کي شڪست ڏيندو ۽ تباهہ ڪن آهي. مذهبي روشن خيالي جي مخالف نظريي ۽ نفاق هن ملڪ کي ورهائي ڇڏيو آهي. اسان ذارين کي انهن جي استحصال لاءِ ڏوهي ٺهرايو پر اسان کي شرم اچڻ گهرجي جو اهي ياڻ وڏيڪ تيز فهم ۽ زهري صورتن ۾ هوڏ ٻڌي بيٺا آهن. انهيءَ ڳالهہ قوم کي ڪمزور ۽ هيٺو ٻڌائي ڇڏيو. ڪاش، سنڌي شاعر، شاهہ عبداللطيف، جيڪو سموري دنيا جي شاعرن جو شهزادو آهي، سچل سرمست ۽ ساميءَ کي هندستان ۽ پاڪستان جي اثر وٺندڙ نوجوانن ۾، سندن خاص عمر جي دوران، متعارف ڪرايو وڃي ها، ۽ مذهبي ڳانڍاپي جي هڪ نئين دور کي آندو وڃي ها. ڪنهن بہ عظيم شاعريءَ جو باريڪ لطف ترجمي ۾ ختم ٿيو وڃي. پر سنڌ جو هي املهہ خزانو، ڪنهن بہ قيمت تي سموري نندي کنڊ جي علمي ورثي جو هڪ حصو ٿيڻ گهرجي. سنڌ جا اهي عظيم شاعر، ڀهريان بہ مسلمانن ۽ هڪ هندو آهن، پر سندن ڪارائتين تخليقن ۾ مذهبي نفرت، تنگ دلي ۽ ورهاڱي جو هڪ لفظ بہ اوهان کي نہ ملندو. منجهائنئن هرڪو پنهنجي آسپاس جي مذهبي ذارائن کان متاثر ٿيو، هر ڪنهن انهن جو گهرائيءَ سان اثر قبول ڪيو ۽ شاندار ڪائنات ۽ روحاني هيڪڙائي جي حاصلات کي يڪجا ڪيو.

هن صديءَ دوران، جڏهن اسان سڀ غلام هئاسين ۽ قوم جو اتحاد تمام ضروري هو، تڏهن اقبال ڪجهہ متاثر ڪُن شاعري ڪئي. پر لبرل

مغربي تعليم جي باوجود. جيڪا اسان جي ڏنهي سنڌي شاعرن وٽ نہ هئي، هن پوءِ تنگدلانہ ۽ فرقيوارانہ رؤ ۾ شاعري ڪئي. هو پنهنجي 'شڪوه' ۾ چوي ٿو:.

"مشڪلين امت مرحوم کي آسان کردي
مور بہ مايہ کو همدوش سليمان کردي
جنس ناياب محبت کو پهر ارزان کردي
هند کي ديرنشينون کو مسلمان کردي
جوئي خون مي چکد از حسرت ديرينہ ما
مي تپد نالہ بہ نشتر کده سينہ ما"

(جن ماڻهن کي تو نوازيو، انهن جو بار هلڪو ڪر، غريب پست حال ماڻهن کي مٺي ڪڻ ۽ سليمان جي ڪلهن سان ملاءِ. محبت جي مهانگي جنس کي سستو ڪر، جيئن سڀيئي خريد ڪن ۽ وڪڻي سگهن. هندستان جي ماڻهن کي مسلمان بناءِ. جيڪي مندرن جا پوڄاري آهن. اسان ڏاڍو پوڙهيو آهي: ڏس ڪيڏو رت وهي هليو آهي! دل جي دانهن پڌ، جيڪا ڪاٽ سان ڪنل آهي.)

هندن کي مسلمان ڪرڻ جو خيال ڪڏهن بہ شاهہ يا سچل جي دل ۾ نہ آيو.

اقبال پنهنجي 'جواب شڪوه' ۾ چوي ٿو:

'شور هي هؤگئي دنيا سي مسلمان نابود
هم يہ کهتي هين کہ تهي بهي کهين مسلمان موجود؟
وضع مين تم هو نصاريٰ، تو تمدن مين هنود
يہ مسلمان هين! جنهين ديکهہ کہ شرمائين يهود!
يون تو سيد بهي هو، مرزا بهي هو، افغان بهي هو
تم سبهي کچهہ هو، بتاؤ تو مسلمان بهي هو؟"

(چوپول متل آهي تہ دنيا مان مسلمان ختم ٿي ويا آهن. اسان اهو پڇون ٿا تہ ڪٿي بہ ڪنهن سچي مسلمان جو وجود آهي؟ تنهنجي رهڻي ڪهڻي عيسائين جهڙي آهي ۽ تنهنجو ڪلچر هندن جهڙو آهي. جيڪڏهن ڪو

يهودي تو جهڙي مسلمان کي ڏسندو ته شرمندو ٿيندو. تون سيد به اهين ته مرزا ۽ افغان پڻ. تون اهو سڀ ڪجهه آهين، پر اهو ٻڌاءِ ته تون مسلمان به آهين؟)

ڪنهن به اسلامي رياست ۾، مذهبي ڳانڍاپي جو سوال اسلام جي اقليتن سان رويي سان ڳنڍيل آهي. جيڪڏهن اسلامي رياست. وصف جي طور تي، هڪ نظرياتي رياست آهي ۽ اُنجو نظريو مڪمل طور تي اسلامي آهي. ظاهر آهي ته اقليت سان ڪڏهن به برابريءَ ۽ انصاف وارو رويو نٿو ٿي سگهي. پاڪستان ۾ احمدين سان، ايران ۾ بهائين سان، ڪنهن حد تائين مصر ۾ ڪاپٽن سان اهو رويو هڪ افسوسناڪ تجربو آهي. جيڪڏهن اسلامي رياستون پنهنجي اقليتن سان اهڙو سلوڪ ڪن ٿيون ته ڇا اهي وساري سگهن ٿيون ته دنيا جي غير مسلم ملڪن ۾ 750 ملين مسلمانن جو چوٿون حصو اقليت آهن. اهو رڳو ذاتي مفاد -quid pro quo- ٿيندو ته جيستائين مسلم ملڪن ۾ غير مسلمانن سان مڪمل برابريءَ جو رويو روا نه رکيو ويندو ۽ هر لحاظ کان يڪسان انصاف جو لفظ لاڳو نه ڪيو ويندو، تيستائين اهي غير مسلم ملڪن ۾ مسلم اقليت سان ساڳئي رويئي جي توقع نٿا رکي سگهن. انهيءَ مان اها مراد ناهي ته هندستان ۾ مسلم اقليت کي يرغمال طور رکيو وڃي ته جيئن سموري دنيا جي مسلمان حڪومتن کان سٺي سلوڪ جي پڪ ملي. پر ڪٿي به غير مسلم اقليتن سان حيڪي به ٿئي ٿو، ان جو اڻ وٽندڙ رد عمل سولائي سان ٿاري نٿو سگهجي، خاص ڪري جيستائين هندستان ۾ اقليتون انهيءَ ڪي سختيءَ سان رد ۽ انهيءَ جي مذمت نٿيون ڪن.

ٿي سگهي ٿو ته تازن واقعن جو سبق ڪنر ماڻهن مان ڪن سنجيده ۽ ذميدارن ماڻهن کي مڃائي وڃي. اسلام جي دل جي حيثيت رکندڙ ملڪ کي، 1947ع ۾، اسرائيل کان شڪست کائڻي پيئي. اها شڪست ايڏي ذلت آميز هئي جو نه رڳو لڙائي ۾ حصو وٺندڙ ملڪن مصر، اردن ۽ شام اها ذاتي طور تي محسوس ڪئي. پر سڀني مسلم ملڪن عربن توڙي غير عربن محسوس ڪئي. ان کان پوءِ، 1972ع ۾ سڀ کان وڏي اسلامي رياست پاڪستان جا به ٽڪرا ٿي ويا. نفرت، تلخي، عوامي صدمو ۽ جنگ کي اسلام جو ٻنڌن به روڪي نه سگهيو. علاقائيت جي ڇڪتاڻ طاقتور ثابت ٿي.

اقتصادي قوتون مذهب تي حاوي ٿيڻجي ويون. هاڻي بيوقوفانه جنگ خميني جي ايران ۽ صدام جي عراق وچ ۾ هڪ اينگهجندڙ ۽ جاري آهي. هاڻي ته وڙهندڙ ڌرين کان اها ڳالهه به وسري ويئي آهي ته اصل ۾ ويڙهه ڇا تي آهي، پر ٻئي ڌريون هڪ ٻئي جي رتوڇاڻ ۾ رڌل آهن. پنهي ملڪن جي نوجوانن کي مسلمانن ۽ بنياد پرست مسلمانن کي........ به شخص پنهنجي انا خاطر ختم ڪري رهيا آهن. اهو وڏو ۽ صاف سبق آهي. اسلام رڳو پر امن گڏجي هلڻ ۽ پنهنجي تڪن نيشن کي اندر ورائي رکڻ سان ئي، بنان ناهه يا اصلي روح کي وڃائڻ کان سواءِ وڏي ويجهي سگهي ٿو. شال سنڌي انهيءَ مسئلي تي ڪم ڪري ۽ سڌارو آڻي اهڙو مثال پيش ڪن.

آمريڪا جي جج هومس (Holmes) کان مقامي ريل گاڏيءَ جي سفر دوران ٽڪيٽ ڪليڪٽر ٽڪيٽ جو پڇيو. جج ٽڪيٽ لاءِ کيسي ۾ هٿ وڌو، پر ٽڪيٽ نه مليس. ٽڪيٽ ڪليڪٽر، جنهن جج کي سڃاتو ٿي، کيس چيو ته ڪا ڳالهه ناهي. پر هومس ڏانهس ڏسندي چيو: ”نه نوجوان، مون کي ٽڪيٽ ڳولڻ گهرجي، جو مون کي ياد ناهي ته مون کي وڃڻو ڪٿي آهي.“ سو مان پڻ وساري وينو آهيان ته هيءَ رڳو پيش لفظ آهي. اهو پڙهندڙن کان معذرت ۽ ليکڪ جي هن دلچسپ ڪم لاءِ ٿورائتو ٿيندي ختم ٿيڻ گهرجي.

رام جيٺملاڻي

پارليامينٽ جو ميمبر

سنڌ ڪهاڻي

(The Sindh story جو سنڌي ترجمو)

باب پهريون

سنڌو آسماني دريا آهي

شروع شروع ۾ رگو ’لفظ‘ هو. پهريون لکيل لفظ ’ويد‘ چيو وڃي ٿو ۽ ’ويد‘ حق تي هندستاني سڀيتا جي هندوري، ’سنڌوءَ‘ تي موهت هو:

”سنڌو جڏهن پنهنجي سگهہ سان وهي ٿو تہ سڀني ندين کي پوئتي ڇڏي وڃي ٿو.... سنڌس گجگوڙ ڌرتيءَ تان کڄي آسمان تائين وڃي پهچي ٿي: هو پنهنجي بي انت قوت، وڄ جي وراڪي سان گڏ لڳائي ٿو.... جيئن سوئا ڳانيون ٻرپل اوهہ کٽي پنهنجي وڇڙن ڏانهن رنڀندي ڊوڙنديون ويندﻳون آهن، تيئن ٻيون نديون گجگوڙ ڪندي وڃي سنڌوءَ سان ملنديون آهن. جيئن سورمو راجا ٻين سورمن جي اڳواڻي ڪندو آهي، تيئن سنڌو ٻين ندين جي اڳواڻي ڪندو آهي. سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار، سون ۾ سرس، پوشاڪ ۾ شاندار ۽ مال خزانن ۾ بہ خوشحال آهي.“

سنڌو ايترو تہ زنده ۽ آسماني آهي جو ڪيس ’بي جان‘ ڪوني نٿو سگهجي. ۽ تنهنڪري سنڌو هڪ ’جاندار‘ شخصيت آهي!

جڏهن رشي آڪاس ۽ ڌرتيءَ جو نالو ڄپيندا آهن تہ اُهي سنڌوءَ جو نالو پڻ ڄپيندا آهن. ويدن ۾ گنگا جو بہ ٻيرا ذڪر ٿيل آهي، پر سنڌوءَ جو ٽيهہ ڀيرا ذڪر اچي ٿو.

اهو مهان سنڌو ئي آهي، جنهن ’سنڌ‘ ۽ ’هند‘ کي پنهنجو نالو ڏنو! هندستان جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ ۾ اهو سڀ کان قديم نالو آهي. جڏهن شِو پنهنجي زال ستيءَ جو ڪپيل جسم ڌرتيءَ جي مٿان کٽي لنگهيو ٿي تہ سنڌس هِنگلَ (سندوُر) ڏنل سينڌ واري سِسي، جنهن هنڌ تي ڪري پيئي هئي، اهو اڄ بہ ’هنگلاج‘ سڏجي ٿو. جيڪو ڪراچيءَ جي پرسان سنڌ- بلوچستان جي سرحد تي آهي، انهيءَ سنڌ تي جتي رام، سيتا ۽ لڪشمڻ پڻ پنهنجا پير گهمايا هئا- سنڌ جو صوفي سنت ڪوي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جوڳين سان گڏجي ويو هو. جڏهن اوير ۽ اولهہ پاڪستان گڏيل ملڪ هو تہ بنگلاديشي هندن لاءِ اولهہ پاڪستان ڏسڻ جو هڪ وڏو سبب هنگلاج هو.

سنڌ جئدرٿ جي حڪومت جو حصو هوندي هئي. جڏهن ڪيڪئي شوڪ گهر ۾ ويهي رهي ته دسرٿ کيس چيو هو: "منهنجي راڄ تان سج نٿو لهي. سنڌ، سؤوير، سؤ راشٽر، انگ، ونگ، مگڌ، ڪاشي، ڪوشل- سڀ منهنجا آهن. منجهن اڪيچار اَملھ شيون پيدا ٿين ٿيون. جيڪي وٽيئي، مون کان گهري وٺ."

پر ڪيڪئي ڪي پنهنجي پُٽ ڀرت لاءِ راڄ- گديءَ کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين گهربو هو باقي ڳالھ تاريخي وير- گاٿا آهي. جڏهن سيتا کي راوڻ اغوا ڪيو ته رام باندرن کي سندس ڳولا ڪرڻ لاءِ ٻين هنڌن کان سواءِ سنڌ ۾، اتان جي 'بهترين تارو گهوڙن' سان روانو ڪيو. پوءِ جڏهن رام پنهنجو بنواس خير خوبيءَ سان پورو ڪيو ته سنڌو سؤ وير (سنڌ ۽ ملتان) ڀرت جي حوالي ڪيائين، جنهن پوءِ پنهنجو راڄ اتر کان گنڌارا (جيڪو مهاڀارت ۾، ڌرت راشٽر جي زال گانڌاريءَ جي شهر جي طور تي مشهور آهي) تائين وڌايو، جنهن کي هاڻي قنڌار ڪوٺيو وڃي ٿو. پشاور (پُشڪلاوتي) ۽ ٽئڪسيلا (تڪشہ سلا) جا شهر سندس پٽن ٻڌايا هئا.

سنڌ 'مهاڀارت' جي ڏنڌيل روشنيءَ مان ابري ٿي. کيس 'پاپ پورڻ پرديش' (گناهگار پرڳڻو) ڪوٺيو وڃي ٿو. انهيءَ جي پويان هڪ ڪهاڻي آهي. سنڌ جي راجا جئدرٿ، ڪؤرون جي راجڪمار دريوڌن جي ڀيڻ دُهشلا سان شادي ڪئي هئي. هو تنهنڪري ڪورون جو طرفدار ۽ پانڊون جو دشمن هو. پر جئدرٿ لاءِ اهو چيو وڃي ٿو ته هن ڌرتراشٽر ۽ ڀيشم وانگر پانڊون ۽ ڪؤرون جي وچ ۾ تباهي آڻيندڙ چوپڙ راند جي مخالفت ڪئي هئي.

جئدرٿ جي پانڊون سان اڻبڻت جون ٻاڙون ٻراٽيون هيون. دروپديءِ جي سويمور (راجڪمارن جي ميڙ مان پنهنجي خواهش موجب مڙس چونڊڻ جي رسم) ۾ هو هڪ ناڪام اميدوار هو. پوءِ جڏهن پانڊو پنهنجو وقت جلاوطنيءَ (بنواس) ۾ گذاري رهيا هئا تڏهن جئدرٿ، دروپديءَ کي اڪيلو ڏسي، ساڻس ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. دروپدي ڪانئس معصوميت ۽ سادگيءَ سان سنڌو سؤوير جي رهواسين جي حال بابت پڇيو هو. جڏهن دروپديءَ ڏٺو ته جئدرٿ جي نيت ۾ کوٽ آهي ته کيس آتان هليو وڃڻ لاءِ چيائين. تنهن تي جئدرٿ کيس زوريءَ سنهبو. جڏهن ارجن ۽ ڀيم کيس دروپديءَ کي کڻي ويندي هليو ۽ دروپديءَ کي ڪانئس ڇڏايو ته ڀيم

سزا طور پنجن هندن تان سندس وار ڪپي ڇڏيا. هو ڪيس مارڻ وارو هو، پر پنهنجي وڏي ڀاءُ يڌشٽر جي چوڻ تي تہ ائين ڪرڻ سان سندس سؤٽ ڀيڻ ڏُشلا بيوهہ ٿي ويندي، ڪيس ڇڏي ڏنائين.

مهاڀارت جي لڙائيءَ ۾ جڏهن دروپديءَ جو پٽ ابيمنيو مارجي ويو تہ جئدرٿ سندس لاش کي پير سان ٺڏو هنيو. تنهن تي ارجن ڪاوڙ ۾ اچي قسم کاڌو تہ هو جئدرٿ کي ساڳئي ڏينهن تي سج لهڻ کان اڳ ماريندو. جئدرٿ لڙائيءَ جي ميدان مان ڀڄڻ چاهيو، پر ڏاڍي دير ٿي چڪي هئي ۽ هو ذلت ڀري مؤت مئو.

هندستان ۾، شيواجي، پرتاب ۽ گرو سنگهہ جي وقت تائين، راجائي جهنڊي ۾ ڪجهہ قدر ڀڳوا يا ڪيسري رنگ جي لهر هوندي هئي. اها ساڳي ڳالهہ 'مهاڀارت' جي وقت ۾ پڻ رواج ۾ هئي. فرق رڳو جهنڊي تي نشانيءَ جو هو. دلچسپ ڳالهہ اها آهي تہ جئدرٿ جي جهنڊي تي نشاني طور اڇو سوئر هو، جنهن جو شڪار ڪرڻ اڄ بہ راجپوت (۽ سنڌي) پسند ڪندا آهن.

جئدرٿ جي ٻي پسنديده شيءَ ڪير ۽ ڪڙهيل ڪير هو، جنهن کي سنڌيءَ ۾ 'کيرٿي' چئبو آهي. جئدرٿ کي مارڻ جي وچن ڪرڻ جي اعلان وقت ارجن چيو هو: "جئدرٿ بيشڪ مائٽ آهي پر هو ڪميٽو آهي. هو کير ۽ کيرٿيءَ تي پليو آهي، پر مان ڪيس پنهنجي تيرن سان پرڻ ڪري ڇڏيندس."

انهيءَ مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ 'مهاڀارت' ۾، سنڌ کي 'گناهگار' سندس رهواسين جي ڪري نہ، پر سندس راجا جي ڪرتوتن ڪري ڪوٺيو ويو آهي. (ساڳئي سبب جي ڪري، راجا ڪرڻ پڻ شاليہ جي مدرا راڄ جو ساڳين لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي.) 'مهاڀارت' جي 'ڀيشم پروا' حصي ۾ سنڌوءَ کي 'عظيم محافظ' ڪوٺيو ويو آهي، جنهن کي ڏينهن رات ياد ڪرڻ گهرجي. ظاهر آهي تہ سگهارو سنڌو، ديس جي بچاءُ جي سرحد هئي. 'مهاڀارت' جو 'انوشاسن پروا' حصو موت کان پوءِ سرڳ وڃڻ لاءِ سنڌو- سنان تجويز ڪري ٿو.

اها ڏاڍي دلچسپ ڳالهہ آهي تہ 'ڀڳودگيتا' سنڌ سان وابستہ هڪ پراڻي نصيحت تي ٻڌل آهي! هڪ ڀيري سنڌ جي راجا، سؤ وير جي نوجوان

راجڪمار سنجيہ کي شڪست ڏني. سنجيہ دلشڪستو ٿي پيو ۽ راج ڀاڳ سڀ ترڪ ڪري ويهي رهيو. پر سندس سورهيہ ماءُ وِدولاسندس همت ٻڌائي ڪيس وڙهڻ لاءِ روانو ڪيو. هن ڪيس چيو تہ "پنهنجي خاندان ڏانهن ڏس؛ عوام ڏانهن پنهنجي ذميداريءَ کي ياد ڪر؛ ڌرم کي اوچو رک ۽ شان سان زنده رهہ يا شان سان قربان ٿي." جڏهن پانڊو دلشڪست ٿي پيا هئا ۽ وڙهڻ کان نابري واري ويٺا هئا تہ سندن ماءُ ڪُنتي، ڪرشن کي وِدولا جي ڳالهہ ياد ڏياري هئي ۽ اها پنهنجي پٽن کي ٻڌائڻ لاءِ چيو هئائين تہ جيئن اهي دل ٻڌي وڙهن لاءِ تيار ٿين. نتيجي ۾ گيتا جهڙو امر اُپديش وجود ۾ آيو.

ڌُهشلا پڻ موت ۾ سنڌ سان ڇڳا پير پريا. جيئن تہ هندستاني سڀيتا جو مرڪز سنڌوءَ کان گنگا ڏانهن منتقل ٿي ويو هو، تنهنڪري ظاهر آهي تہ سنڌ کي سرحدي پٽي جي حيثيت سان، هر هر ڌارين حملن جو مقابلو ڪرڻو ٿي پيو. ڌُهشلا کي سنڌ جي جَٽ ۽ ميد قبيلن جي وچ ۾ نہ ختم ٿيندڙ مقابلن جو ڏک هو. تنهنڪري هن پنهنجي زندگيءَ ۾ هم آهنگي آڻڻ لاءِ ڪجهہ برهمڻ مُوڪلڻ لاءِ چيو. دريوڌن سنڌ ۾ ٽيهہ هزار برهمڻ موڪليا. اهي برهمڻ ٺي هئا، جن پوءِ سڪندر جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ريڙهہ جي هڏيءَ جي حيثيت حاصل ڪئي. پر اهو گهڻو پوءِ ٿيو.

ڪاليداس 'رگهو وَنش' ۾ چوي ٿو تہ رام پنهنجي مامي يُڌاجت جي چوڻ تي سنڌ جو راڄ ڀرت جي حوالي ڪيو هو. رام جي ترڻ ڏاڏي راگهوَ جي هٽڪندڙ گهوڙن سنڌوءَ جي ڪنارن تي وسرام ڪيو هو.

سنسڪرت جي هڪ ٻئي ڪوي ڀاس جو 'ناٽڪ اويمارڪ' راجڪمار اويمارڪ ۽ سنڌو- سؤوير جي راجڪماري ڪُرنگيءَ جي محبت جي داستان تي ٻڌل آهي.

'ڀويشيہ پراڻ' ۾ چيل آهي تہ اُجين جي مهاراجا وڪرمادتيہ جي پوٽي شاليو هَان 'سنڌ استان' ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪيو ۽ سنڌوءَ تي پنهنجي سرحد مقرر ڪيائين.

يارهون جين تيرٿ انڪار، انش نات سنڌي هو، جيڪو بنگال ۾ مري ويو.

جين 'دڪشنيہ چهن' (اٺين صدي) ۾ سنڌين جي باري ۾ چيل آهي تہ "اهي شاندار آهن. سندن چال وڻندڙ. نرم ۽ ڌيمي آهي. اهي راڳ،

سنگيت ۽ ناچ جا ڪوڏيا آهن ۽پنهنجي وطن سان محبت ڪندڙ آهن."

چون ٿا ته مهاتما ٻڌ سنڌ ۾ پنهنجا پير گهمايا هئا. هن سنڌ جي سخت آبهوا ۽ خشڪ ۽ مٿيهاڻي سر زمين ڏسي 'ڀڪشوئن' کي پيرن ۾ جتي پائڻ جي اجازت ڏني هئي.

هن نرم ڪپڙا استعمال ڪرڻ جي به اجازت ڏني هئي، جيڪي ٻين هنڌن تي پائڻ جي اجازت نه هئي. روروڪ يا رورُڪا (موجوده روهڙيءَ جي پرسان اروڙ يا الور) جو راجڪمار سٽورتِس هن سر زمين تي ئي سندس پوئلڳ بنيو هو.

جڏهن مهاتما ٻڌ پنهنجي وطن ڪپل وستو جي چوڏاري رٿ ۾ چڪر ڏنو هو ته چيو وڃي ٿو ته "ڪنول جي رنگ جهڙا چار شاندار گهوڙا سنڌوديش مان گهرايا ويا هئا." هيل تائين، تاريخي ٻُڌ- استوپا سنڌ ۾ ئي مليا آهن. ان ڳالهه ۾ به وڏاءُ ناهي ته جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان جو صدر ٿيو هو ته پنهنجي آفيس ۾ ٻُڌ جي مورتي سجائي رکي هئائين.

'دوِيه ودَن' (تبتي زبان) ۾ لکيل آهي: "ٻڌ راج گرهه ۾ آهي. ان وقت جمب دويپ (اتر هندستان) ۾ ٻه وڏا شهر آباد هئا: پٽاليپترا ۽ رورُڪا. جڏهن رورڪا اوج تي رسي ٿو ته روزڪا جو زوال ٿئي ٿو." اهو رورڪا سنڌ جو شهر آهي. جو مگڌ جي شهنشاهيت جي گاديءَ جي هنڌ پٽاليپٽرا جو مقابلو ڪري ٿو. جڏهن بمبي سر مگڌ جو راجا هو ته هن سنڌو- سؤوير جي راجا دَرَيان ڏانهن ٻُڌ جي اها تصوير موڪلي هئي جيڪا ناياب هئي. ان وقت سنڌ جا ٻه طاقتور وزير هيرو ۽ ڀيرو هئا، جن جا نالا اجا تائين سنڌ ۾ عام آهن.

چندر گپت موريا ڀهريائين سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪيو. انهيءَ هنڌ تان هن نند کي ڀڄائي ڪڍيو، پٽاليپترا تي قبضو ڪيو ۽ موريا شهنشاهيت جو پايو وڌائين.

ڪشمير جي قديم شاهي تاريخ 'راج ترنگڻي' ۾ سنڌ ۽ سنڌين بابت گهڻيئي حوالا ڏنل آهن. ڪُويَه جو پٽ سنڌو، ڪشمير جي هاٿين جي فوج جي اڳواڻي جي عهدي تائين رسيو. هو راڻي ديدا جو صلاحڪار هو. ڪشمير ۾ 'سنڌو-گج' (سنڌ جي هاٿي) جي وڏي هاڪ هئي.

اِن مان ظاهر آهي ته سنڌ سڀني ڳالهين جو سچ پچ مرڪز هو.

باب ٻيو

سنڌو ماتا

ويدن ۽ پُراڻن ۾ سنڌ کي ديوتائن ۽ راجائن جي نالن سان منسوب ڪيل آهي. پر، قديم سنڌ جي ڌرتي، اتان جي ماڻهن ۽ ڪلچر بابت ڇا چيو آهي؟

مهان يوناني تاريخدان هيروڊوٽس (Herodototus) لکيو آهي:
"هندستاني سڀ قبيلا، جن جي مون نشاندهي ڪئي آهي، جانورن وانگر کُلئي- عام سنجوڳ ڪن ٿا، سندن چمڙيءَ جو رنگ ساڳيو، گهڻو ڪري ايٿوپيا وارن جهڙو آهي، سندن ويرج (Semen) ٻين ماڻهن جي جهڙو اڇو نه، پر سندن چمڙيءَ جهڙو ڪارو آهي. اها ساڳي خصوصيت ايٿوپيا جي رهاڪن ۾ پڻ آهي. سندن ملڪ ايران کان گهڻو پري، ڏکڻ ۾ آهي ۽ اتان جا رهاڪو ڪڏهن به دارا جي تابع نه رهيا آهن."

يونان جي هڪ ٻئي تاريخدان استرابو (Strabo) لکيو آهي:
"هندستانين کي ڪڏهن به ڪنهن ڌارئين حملہ آور شڪست ڏيئي فتح نه ڪيو هو."

وڏن قديم تاريخدانن جي اها تصديق ٻڌي اهو چڱو لڳو ته هندستانين کي ان وقت تائين ڪنهن ڌارئين حملہ آور فتح نه ڪيو هو. جيتري قدر کُلئي- عام سنجوڳ جو تعلق آهي ته ظاهر آهي ته هيروڊوٽس تاريخ کان اڳ واري ان دور جو حوالو ڏي ٿو، جڏهن ماڻهو اڃا گهر اڏي منجهن رهن نه سگهيا هئا. اسان کي شيڪسپيئر جو ٿو ٻڌائي ته ايلزبيٿي دور ۾ انگريز آباديءَ جي اڪثريت 'ڪٽڪ جي ٻنين' ۾ محبتن جا پيچ پسند ڪندي هئي.

پر 'ڪاري ويرج' تان ياد آيو ته جڏهن گذريل صديءَ ۾ چينين ٻڌو ته انگريز چون ٿا ته دل، ڇاتيءَ جي ڪاڻي پاسي آهي ته کين ڀڪ هئي ته سندن پنهنجون دليون ساڄي پاسي هونديون- جو اهي برطانوين کان بلڪل نرالا هئا.

يوناني وڏي پايي جا فنڪار ضرور هئا، پر سائنٽيفڪ مزاج سندن

لوڪ- پاوَ ڪان اوپرو هو. هڪ پيري يوناني فيلسوف عورتن جي ڏندن جي ڳاڻيٽي تي بحث ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا. جيئن تہ مردن کي ٻٽيهہ ڏند هئا- ۽ عمرت، جيڪا مرد کان گهٽ درجي جي هئي. تنهنڪري فيصلو ڪيائون تہ مردن جي پيٽ ۾ ڪين ڏند بہ گهٽ هئا. يعني اناويهہ منجهانئن ڪنهن بہ اها رٽ پيش نہ ڪئي تہ ڪُنهن عورت جو وات کولائي، منجهس ڏند ڳڻيا وڃن.

بهرحال، بزرگ هيروڊوٽس کي اها سڌ نہ هئي تہ سندس پنهنجي عظيم يوناني تهذيب، سنڌ جي لاڙ واري حصي جي ماڻهن ۽ اوڀر يونوچ جي سامونڊين جي پاڻ ۾ شاديءَ جو نتيجو هئي. عظيم يوناني شاعر هومر (Homer)، ليمناس (Lemnos) ٻيٽ تي 'سنتين' (Sintians) جي نشاندهي ڪئي آهي، جيڪي "عجيب ٻولي ڳالهائيندا هئا." (Illi- 1:594 (ad

پوڪوڪ (Pococke) جنهن کي 'يونان تي هندستان جو اثر' جي موضوع تي سند سمجهيو ويندو آهي، لکي ٿو تہ: "سنڌوءَ جي چوڙ وٽ ڦڙت، چتر ۽ جانباز خلاصي، جيڪي انهيءَ وڏي لڏپلاڻ کان وٺي، لاڳيتو زمانن کان، پنجاب جي جنگجو رهاڪن سان گڏ رهندا پئي آيا، دريا جي چوڙ کان وٺي، ڪوري (Coree) تائين ڦهليل سامونڊي ڪناري تي آباد واپاري طبقو پڻ انهيءَ لڏپلاڻ ۾ لڳل آهي. انهيءَ لڏپلاڻ جا اثر تهذيب تي پيا آهن ۽ جنهن جي فن جي وڏين تحريڪن ذهن ۾ تعريف ۽ خوف گاڏڙ جذبا پيري ڇڏيا آهن. مڪران جي ساموندي ڪنارن تي رهندڙ انهن ماڻهن، ايراني نار جي چوڙ مان لنگهي عمان، هڌرامنٽ ۽ يمن جي بندر گاهن تي لنگر انداز ٿي، ڳاڙهي سمنڊ مان جهاز هاڪاري، ۽ پوءِ ارڏي نهر مان اڳيرو ٿي- جيڪا عجوبن جي سرزمين کي آباد ڪري ٿي- مصر، نوبيا ۽ حبش جي بادشاهتن جو بنياد وڌو. اهي ماڻهو انهيءَ ساڳئي نسل مان آهن، جن انهيءَ بينڪيت کان لاڳيتو صديون پوءِ، هيلا ۽ ان جي ٻيٽن کي تهذيب سان نوازيو. تنهنڪري اهو تعلق، جيڪو يوناني تاريخدان ايتري قدر لاڳيتو پيش ڪن ٿا تہ مصر ۽ اٿينس توڙي بينوٽيا ۽ يونان جي ٻين حصن ۾ قائم آهي، مڪمل طور تي توقع رکڻ گهرجي، جن پنهنجي آبائي وطن جي 'مقدس باهہ' ۽ برهمڻ جي آجيان ڪري سندس ايڏي وڏي عزت ۽ احترام ڪيو.

"اهڙي طرح 'سنڌو' ۽ 'هيلا' جي جابلو چوٽين جو رهاڪو، جڏهن

هيلا ۾ قيام پذير ٿيو. ’اٿينس‘ ۾ انهن جو سڌريل يونئير ٿيو. جيڪو جيتوڻيڪ يوناني سڏجڻ ۾ آيو. پر پنهنجي ذوق، مذهب ۽ ادب ۾ پنهنجي ابن ڏاڏن وانگر مڪمل طرح ’سنڌي‘ هو.

”جيئن ٿي پڙهندڙ مون سان گڏجي ’ڪورن ٿس‘ (Corinthus) جي تاجر پيشه ۽ خوشحال قوم جي ڳولي لڌل آفريڪا جي بينڪيڻ جي جاگرافيائي ترقيءَ مان هلندو ته ڪيس انهيءَ ٿ- پاسائين تعلق لاءِ. جيڪو مصر، يونان ۽ سنڌوءَ جي سرزمين کي پاڻ ۾ ڳنڍي ٿو. شڪ جي ڪا گنجائش نه رهندي. اهو پراڻو تڪرار آهي ته سنڌوءَ جو ڪلاسيڪي نالو ’اباسين‘ (Abusin). يونان ۾ ’ڪوئي اندس‘-Corintbus) Coi In-dus) سڏجڻ ۾ آيو. جنهن جي معنيٰ آهي ’ڪوري اندس (Cori Indus) جا رهاڪو‘.

تاريخ ۾ اهي ماڻهو فوئنيشنس (Phoenicians) طور سڃاتا وڃن ٿا. اوائلي تاريخدان هميشه عجب ڪائيندا هئا ته مغربي تهذيب جا اهي ابا ڏاڏا ڪٿان آيا؟ پر هاڻي اهو طئه ٿي ويو آهي ته Vedic panis. (جيڪي هندستان ۾ واڻڪ، واڻيا ۽ بنيا ڪونجن ٿا)، اولهه ۾ Panikas يعني Pu-nic نسل يا فوئنيشنس جوائڻ ۾ آيا. جيتوڻيڪ ڳاڙهي سمنڊ کي يونوچ سمنڊ سان ڳنڍيندڙ موجوده سئيز ڪئنال جو تڏهن وجود نه هو پر، اُن زماني ۾ هڪ واهه هوندو هو. جيڪو نيل نديءَ جي انتهائي اوپر طرف هڪ مٿي پاڻيءَ جي چئنل کي ڳاڙهي سمنڊ سان ملائيندو هو. اهي قديم رهاڪو انهيءَ چئنل وسيلي، ڳاڙهي سمنڊ کان نيل نديءَ مان ٿيندا، يونوچ سمنڊ تائين ويندا هئا. اسان جا اهي فوئنيشنس اِيترو اڳتي نڪري ويا جو فوئنيشيا نالي ملڪ قائم ڪيائون. جتي اَڄ ڪلهه شام ۽ لبنان جا بندرگاهه آهن.

چيو وڃي ٿو ته ’Panis لوڪن‘ راجا کي ماري وڌو هو. تنهنڪري ڪين پرڏيهه ۾ آباد ٿيڻ لاءِ سنڌ ڇڏڻي پيئي هئي، پر اهي مقدس باهه ۽ برهمن پاڻ سان گڏ ڪئي ويا هئا. اينسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا پٽاندر، ”فوئينشنس جو چوڻ آهي ته سندس پراڻا شهر خود ديوتائن قائم ڪيا هئا ۽ سندس نسل ٽيهه هزار ورهيه پراڻو هو.“ هتي قديم هندستان جي هڪ دؤر کان پئي دؤر جي تهذيب جا پڙاڏا ڇتا آهن، ۽ سنڌ جون قديم واپاري روايتون پڻ ملن ٿيون.

هيءَ مهان نديڙي سنڌ ڪنهن جهڙي هئي؟
سيني قديم تهذيبن جو جنم دريائن جي وادين ۾ ٿيو هو. ان وقت قديم ماڻهوءَ لاءِ جبل ۽ سمنڊ وڏي ڏکيائي جو سبب هئا. ظاهر آهي تہ سنڌو تهذيب گهڻو ڪري ايتري پراڻي آهي جيتري خود سنڌو. جيڪا خود پورڻ- وديا سان تعلق رکي ٿي، نہ ڪي تاريخ سان.
ابتدائي ماڻهوءَ کي پنهنجي جياپي لاءِ نہ رڳو دريا جو پاڻي گهربل هو، پر ڪيس ٻين عنصرن کان بچاءُ جي پڻ ضرورت هئي. تنهنڪري اهو سمجهيو وڃي ٿو تہ سنڌ جي ايراضيءَ ۾ پهرئين انساني رهائش کيرٿر جبلن جي اولهہ ۾، دريا جي پرسان شروع ٿي. تنهنڪري اهو ڪو اتفاق ناهي تہ سنڌ جي تهذيب جو تاج، موهن جو دڙو، سنڌو دريا ۽ کيرٿر جبلن جي وچ ۾ آهي. قديم لڪي تيرٿ پڻ ساڳئي جابلو ايراضيءَ ۾ واقع آهي.
جاگرافيائي، تاريخي ۽ ثقافتي طور تي سنڌ هميشہ هندستان جو حصو رهي آهي. وسيع جابلو بلوچستان جو بيابان، سنڌ کي مؤثر طور تي ايران کان جدا ڪري ٿو. پر ڪڇ ۽ راجستان جا ننڍا بيابان پڻ تاريخي طور تي سنڌ جي ڪجهہ حصي کي اوڀر کان جدا ڪن ٿا. انهيءَ بيهڪ سنڌ کي پنهنجي هڪ جدا سڃاڻپ ۽ شخصيت ڏني آهي. اهڙي ريت قديم سنڌ جهڙوڪر الڳ ٿلڳ ملڪ هو، جنهن ۾ نہ رڳو بلوچستان ۽ ڪڇ شامل هئا، پر ملتان پڻ شامل هو. 1947ع ۾ ملڪ جي ورهاڱي تائين، جڏهن سنڌي، بمبئيءَ ۾ پهتا تہ مرهٽن، سنڌين کي 'ملتانين' جي طور تي ڄاتو ٿي!
پوءِ سنڌو اوڀرائون وهڪرو اختيار ڪيو ۽ ايرندي وهڪري ڪڇ ۾ وڃي ٿي ڇوڙ ڪيو، جيڪو اڳيئي سمنڊ هيٺ هو. اها بلڪل عجيب ڳالهہ ناهي تہ هڙاپا، (جنهن کي ويدن ۾ 'هري يوپيا' چيو ويو آهي)، جيڪو سنڌ جي اتر (پنجاب) ۾ آهي ۽ لوٿل، جيڪو سنڌ جي ڏکڻ (گجرات) ۾ آهي، موهن جي دڙي واري ساڳي تهذيب جا مالڪ هئا. ٻين سيني رڪارڊن جي پيٽ ۾ موهن جي دڙي جا کنڊر قديم سنڌ جي شاندار ماضيءَ جي وڏي ڪسوٽي آهن.
اڄ جڏهن پاڪستان ۾ سنڌي قوم پرست پنهنجي پرڳڻي کي 'سنڌو ماتا' سڏين ٿا تہ اهي محض قديم حقيقت کي ورجائين ٿا. سنڌ نہ رڳو سنڌين جي ماءُ آهي، پر قديم يونان ۽ قديم مصر جي پڻ ماءُ آهي.

باب ٽيون

امر "موئن جو دڙو"

1918ع کان 1922ع تائين هندستان جي آثار قديمہ جي راکل داس بئنرجي سنڌ ۽ پنجاب جي ٻهراڙين ۾ سڪندر جي گذرگاھ جي ڪنهن آثار ملڻ جي اميد ۾ پئي ڊوڙ ڊاٽي. پر اهڙو ڪو آثار ڪونہ مليس. جيتوڻيڪ يوناني فاتح عام ماپ کان وڏا پنهنجا هٿيار هندستان جي سر زمين ۾ دفن ڪيا هئا تہ جيئن ايندڙ نسلن کي خبر پوي تہ يوناني سپاهي ڪيڏا قداور سورما هئا. پر راکل کي ننڍا وڏا گهٽيئي پراڻا دڙا مليا، جيڪي ٻڌ دؤر سان وابستہ هئا. منجهائنئن سڀني کان وڏو ٻڌ دؤر جي اسٽوپا وارو دڙو هو، جيڪو هاڻي لاڙڪاڻي جي پرسان 'موهن جي دڙي' جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو.

هن دڙي جو 'موهن' يعني 'سري ڪرشن ڀڳوان' سان ڪو واسطو ناهي. سنڌي زبان ۾ هيءَ دڙو 'موئن جو دڙو' سڏجي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي مري ويلن يا مئلن جو دڙو. روايت آهي تہ هن دڙي ۾ ڪيترائي ماڻهو دفن ٿيل هئا، جڏهن تہ جزوي کوٽائيءَ مان پتو پيو تہ اُتي ڪوبہ لاش نہ هو. پر اٿلندو هڪ مڪمل عظيم شهر پڌرو ٿي پيو. حقيقت ۾ اهو هڪ شهر نہ، پر گهٽ ۾ گهٽ ست شهر آهن، جيڪي هڪ ٻئي مٿان تعمير ٿيل آهن! اسٽوپا تي بيهي اوپر ڏانهن ڏسبو تہ ٻري کان سنڌو هڪ چاندي جهڙي ربين وانگر نظر ايندو. سنڌو هر سال ٻاڻ ساڻ لٽ جا انبار کڻي ويندو آهي ۽ هر صدي دوران آسپاس جي زمين جي اوچائيءَ ۾ سٺن انچن جو واڌارو ايندو آهي. موئن جي دڙي جا ست شهر، پنهنجي سٺر فوٽن جي اوچائيءَ سان، لڳ ڀڳ ٻارنهن هزار ورهين جي تاريخ پيش ڪن ٿا.

سمورو شهر پڪين سرن جو جوڙيل آهي. اهو ڏيکاري ٿو تہ اتان جي تهذيب نہ رڳو اعليٰ ترقي يافتہ هئي، پر ثابت ڪري ٿي تہ ان زماني ۾ وڏا ٻيلا موجود هئا، جن مان وڏي انداز ۾ ٻارڻ حاصل ٿيندو هو. حقيقت ۾ آڳاٽين مهرن تي اُڪريل چيتن، گينڊن ۽ هاٿين جي شڪلين مان جهنگلي زندگيءَ جي زرخيزيءَ جو ڏس ملي ٿو.

ٻاهرين ملڪن جا آثار- قديم جي آڳاٽن هنڌن ۾ گهڻو زور ديوتائن ۽ بادشاهن تي هوندو آهي. اتي وڏا مندر ۽ شاندار محلات هوندا آهن. پر هيءُ شهر ظاهر ظهور هڪ لوڪ- راڄ ۽ بيشڪ برابري وارو لوڪ- راڄ هو. جيئن ته منجهس ڪوبه محلات ناهي، تنهنڪري سمورا گهر پڪ (چڱي طرح اڏيل) ۽ سمورين سهوليتن سان آراسته آهن. گهڻيون ويڪريون ۽ سڌيون آهن ۽ گهر کليل ۽ هوادار آهن. هر گهر کي پنهنجي کوهي- ۽ حوض آهي، جيڪو فالتو پاڻيءَ کي مرڪزي ڪسين جي سرشتي ۾ ٽئي ٿو. سڀ کان عجيب ڳالهه اها آهي جو سڀ ڪسيون ڍڪيل آهن. جيئن ته انهيءَ خطي ۾ سيمنٽ وانگر چن جو استعمال نه ٿيندو هو، تنهنڪري سرون اهڙي طرح جوڙيل ۽ هڪ ٻئي سان ٺهڪائي بيهاريل آهن. جو انهن کي ڳنڍڻ لاءِ سيمنٽ جي ضرورت ئي نه هئي.

انهيءَ ڳالهه اڄ جي شهري رٿا جوڙيندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. برطانوي رهائشي گهرن جي هڪ ماهر بي. ايس. ٽائون رو (B.S. Townroe) بي مهاڀاري لڙائيءَ جي خاتمي تي چيو هو ته ”سنڌو- ماٿر ۾ دفن ٿيل شهر گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار ورهيه پراڻا آهن. انهن جي باقائدي رٿابندي ٿيل هئي ۽ پاڻيءَ جي نيڪال جو بندوبست ٿيل هو. هر ڪنهن وڏي گهر ۾ وهنجڻ جي جاءِ هئي. آڳاٽا ويدن جا پستڪ، عمارت سازيءَ جي ترقيءَ جي عام جاڻ ۽ شهري انتظام هلائڻ جي ڏاهپ ۾، هندستان جي اوائلي ماڻهن جي علم ۽ دانش جو نوس ثبوت پيش ڪن ٿا. جڏهن اسان سنڌو ماٿر جي پنج هزار ساله آڳاٽي شهري تهذيب تي ويچار ڪريون ٿا ته اڄ جي مسئلن کي منهن ڏيڻ ۾ اسان ۾ نهٺائي اچيو وڃي. يورپ ۽ اتر آفريڪا ۽ پوءِ وارن سالن دوران ڏور- اوڀر ۾ بمباريءَ ۾ تباهه ٿيل اسان جي شهرن جي نئين سر ترقيءَ جي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ، اسان هندستان کان صبر ۽ ڏاهپ ٻئي سکي سگهون ٿا.

مشهور مفڪر آلڊس هڪسلي (Aldous Huxley) موئن جي دڙي جي امن ڀري خصوصيت کان ايڏو متاثر ٿيو جو لکيو اٿس: ”سنڌو ماٿر جي تهذيب ايڏي شاهوڪار ۽ ترقي يافته هئي، جيڏي ’سمير‘ ۽ ’مصر‘ جي. پر سنڌو ماٿر جي تهذيب لڙائي کان غير واقف هئي. انهن دفن ٿيل شهرن مان نه ڪو هٿيار مليو آهي ۽ نه چوڌاري ديوار هجڻ جو ڏس ملي ٿو. اها

حقيقت سڀ کان وڏي اهم آهي. انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو تہ اُتان جا رهواسي ڳتيل شهري تهذيب جون سهوليتون ماڻيندا هئا. جن لاءِ ڪين وقفي بوقفي قتل عام جي صورت ۾ قيمت ادا ڪرڻي نہ پوندي هئي."

اهو شهر بي هٿيار انهيءَ ڪري نہ هو جو ونس حفاظت لاءِ ڪي ڪين هو. پر اهو انهيءَ ڪري هو، جو اهو هڪ بين الاقوامي، تجارتي ۽ شاهوڪار شهر هو. حقيقت ۾، سر جان مارشل (Sir John Marshall)، جيڪو ان وقت ۾ آثار- قديمہ کاتي جو ڊئريڪٽر جنرل هو، نشان ڏهي ڪئي آهي تہ "پراڻا زيور ايڏا تہ سنا گهڙيل ۽ پالش ٿيل آهن جو لڳي ٿو تہ پنج هزار ورهيہ آڳاٽي گهر بدران بانڊ اسٽريٽ (لنڊن) جي صراف وٽان آيا آهن."

هن شهر کي هٿيارن جي انهيءَ ڪري بہ ضرورت نہ هئي جو اهو قانون، انتظام ۽ انصاف وسيلي محفوظ هو. هيءُ اهو شهر هو، جنهن کي هٿيارن جي ضرورت نہ هئي، پر پنهنجي پيارن ٻارن لاءِ گهڻئي رانديڪا ٺاهيا هئائون، جيڪي ڪوٺائي وقت سيٽيون وڄائي ۽ ڇڻڪي رهيا هئا.

شروع ۾ اولهہ وارن اهو ثابت ڪرن جي ڪوشش ڪئي هئي تہ هيءُ سنڌي شهر آرين تباهہ ڪيو هو. پر اها شاهدي اهو ڏيکارڻ لاءِ جلدي تبديل ڪئي ويئي تہ هندستان جي ٻين آثار- قديمہ وانگر هيءُ شهر خود آرين جو شهر هو. هتي شِو پشوُ پتي ناٿ ۽ ڪالي آهن، لنگ ۽ پپر جي پوڄا آهي ۽ مندر جي چوٽيءَ واري اسٽوپا جي سامهون، ياترين جي وهنجڻ جي رسم پوري ڪرڻ لاءِ وڏو تلاءُ ٺهيل آهي.

فتح ۽ تباهيءَ جي نظريئي کي پوءِ انساني تاريخ جي ماهرن (Anthropolohists) رد ڪيو، جڏهن انهن اهو ڏٺو تہ اڄ جي سنڌين وانگر موئن جي دڙي جي رهواسين جون ساڳيون ڊگهي مٽي واريون کوپريون آهن. ظاهر آهي تہ سنڌ جي مقامي خصوصيت کي تبديل ڪرڻ لاءِ فاتحن جو ڳاڻيٽو تمام ٿورو هو.

رڳو پرئمڊن ۽ چين جي عظيم ديوار کان پوءِ، دنيا جو سڀ کان وڏو عجوبو موئن جو دڙو ئي آهي. حقيقت ۾ اهو ايترو جيترو جاڳندو آهي، جو ڪيس "موئن جو دڙو" سڏڻ نہ جڳائي. جيستائين اسان اتان جي لپي پڙهون ۽ انهيءَ شهر جو اصل نالو ڳولي لهون، تيستائين انهيءَ جو صحيح نالو "امر سنڌ دڙو" هئڻ گهرجي. اهو سنڌ ۾ سڀ کان مقدس هنڌ آهي. اها ئي سموري انسان ذات جي تيرٿ ياترا يا زيارت جي جاءِ آهي.

باب چوٿون

سڪندر جو واٽرلو- سنڌ

ويدن ۾ وير- رس ڪاوين (جنگنامن) کان پوءِ وڏيڪ، سنڌ جي شڪل سڪندر (Alexander) جي تاريخي هنڌن ۾ تمام چٽي نظر اچي ٿي.

برطانوي تاريخدان سڪندر کي 'دنيا جو فاتح' ٿا ڪوٺين، جيڪو "جنهن هنڌ به پهتو، ڏنائين ۾ فتح ڪيائين". هندستان جي درسي ڪتابن ۾ ڪيس اڄ تائين اهو مشهور ڪيو ويو آهي ته هو هندستان جي راجا پورس (پورؤ) کي لڙائيءَ ۾ هارائي سوپارو ٿيو هو. پر سڪندر جي پنهنجن يوناني تاريخدانن جا دستاويز ٻي ڳالهه ٿا ٻڌائين. ٻي مهاياري لڙائي جي مشهور روسي فوجي ڪمانڊر مارشل زهوڪوف (Marshall Zhukov)، انڊين ملٽري اڪيڊمي ديرادون ۾ ڪجهه ورهيه اڳ چيو هو ته هندستان سڪندر کي شڪست ڏني هئي.

پنجاب ۾ پورس سڪندرسان ڪافي خراب هلت ڪئي. حقيقت ۾ پورس ڪيس تڏهن ئي مات ڏني هئي، جڏهن چيو هئائين ته "اسان هڪ ٻئي سان ڪهڙي ڪارڻ جنگ جوٽيون، جڏهن تنهنجي هتي اچڻ جو مقصد اسان جي پاڻي يا اسان جي کاڌي کسڻ جو ناهي؟ ڇا هي اهي شيون آهن، جن تي ڏاها ماڻهو ضروري طور تي وڙهندا آهن؟ جيتريقدر ٻين دولتن ۽ ملڪيتن جو تعلق آهي، جيڪي دنيا جي نظرن ۾ اهميت واريون آهن، جيڪڏهن مان انهن سان توکان وڌيڪ نوازيل آهيان ته مان انهن ۾ توسان حصي داري ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پر جيڪڏهن قدرت مون کان وڌيڪ توتي مهربان آهي، ته مون کي تنهنجي اطاعت ڪرڻ ۾ ڪا هٻڪ ناهي."

پورس جي انهيءَ سوال جو جواب سڪندر وٽ نه هو. اٿلندو ڏمڪائيندي ايمان وڃان چيائين، "مان وڙهندس ۽ توسان جنگ ڪندس، پوءِ ڀلي ڪٿي تون ڪيترو به مروت وارو ڇو نه هجين. مون مان تون چڱائيءَ جي اميد نه رک". پر پورس کي سڪندر مان چڱائي حاصل ٿي. جنگ نتيجه خيز ثابت ٿي. يوناني هندستانين جي سورهيائيءَ کان ايڏو ڊڄي ويا جو سڪندر جي خواهش ۽ ارمان ڀريل دانهن جي باوجود، انهن اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪري

ڇڏيو. عظيم يوناني تاريخدان "پلوٽارچ" (Plutarch) لکي ٿو: "پورس سان انهيءَ آخري مقابلي ۾ مقدونين جي همت جو پلڙو ڪاٺڻ ڇڏائجي ويو ۽ هندستان ۾ ڪين اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيو.... سڪندر نہ رڳو پورس کي پنهنجي فتح ڪيل بادشاهي جي، پنهنجي پاران حڪومت سنڀالڻ جي آڇ ڪئي، پر مختلف خودمختيار قبيلن جي واڌو زمين بہ حوالي ڪئي، جن کي هن آڻ مڃائي هئي. لڙائيءَ کان پوءِ، پورس سڪندر کان مليل زمين سان اڳي کان بيڻو طاقتور ٿي اُڀريو ۽ سندس سون جي خزاني ۾ اضافو ٿيو. اها هئي پورس تي سڪندر جي "سوڀ"! پر سنڌ ۾ مٿس جيڪا مصيبت نازل ٿيڻي هئي، اُها ان کان وڌيڪ خراب هئي.

سڪندر ايران، افغانستان ۽ اُتر اولهہ هندستان سان لڙاين ۾ ايترا تہ دشمن پيدا ڪيا هئا، جو پنهنجي وطن ڏانهن ساڳئي رستي تان ورڻ جو ساهس ئي نہ ڪيائين. هن تنهن ڪري سنڌ جي رستي سفر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر ملتان ۾ مالا لوڪن هن لاءِ مصيبت پيدا ڪري ڇڏي.

جڏهن سڪندر جي لشڪر نئين جنگي نعري "الا لا لا لائي!" سان سنڌ فتح ڪئي تہ سنڌي ظاهري طرح ڏڄي ويا. ميوزيڪنس (Musicanus)، سنديمن (Sindemana) ۽ پٽالا (Patala)، جن کي گزيٽيئر آف سنڌ (Gazetteer of Sind 1968) جي مصنف ڊاڪٽر ايڇ- ٽي- سورلي، آءِ- سي- ايس الور، سيوهڻ ۽ حيدرآباد ڪوني ٿو، جا حاڪم ڀڄي ويا. ("پٽالا" يوناني ٻوليءَ جي "پٽڻ" (Patan) لفظ جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي دريا جو ڪپ يا سمنڊ جو ڪنارو.) پر ٿوري وقت گذرڻ کان پوءِ، انهن پنهنجي حواسن تي قابو پاتو ۽ سڪندر کي ڏاڍي سبڪ ڏني. سنڌ جو اڳوٺو ڪمشنر ۽ Sindh Before Muslim Couquest جو مصنف ايڇ- ٽي- لئمبرڪ (H. T. Lambrik) نشاندهي ڪري ٿو تہ "سنڌ ۾ هڪ ڳجهي قوت هئي، جنهن ڌارين سان مقابلو ڪرڻ جو حوصلو پيدا ڪيو. اهو اصل ۾ برهمڻن جو اثر هو." سنڌ ۾ ڏُشهلا جا آباد ڪيل ٽيهہ هزار برهمڻ بيڪار نہ ٿيا!

سڪندر وطن ڏانهن موٽندي، پنهنجي دوستن سان اها ڳالهہ تسليم ڪئي تہ "هنن هر هنڌ مون تي حملو ڪيو. هنن منهنجو ڪلهو زخمي ڪيو. ٽنگ ڏکي وڌي، ڇاتيءَ ۾ تير هنيو ۽ ڪنڌ تي زوردار ڌڪ هنيو." هڪ

ڏينهن يوناني لشڪر گاهه ۾ اها ڳالهه پکڙجي ويئي ته سڪندر مري ويو. ڪيس ٽيڪ ڏيئي اٿين وهاريو هئائون، جڻ جيئرو هجي.

برهمڻ سنڌي راجا سباس کي اُنڻ ۽ جنگ جوٽڻ لاءِ همت ٻڌرائي تيار ڪيو هو. سڪندر انهيءَ لاءِ ڪين ڪڏهن نه بخشيو. مقامي ماڻهن ۾ ڏهڪاءُ وجهڻ لاءِ، هن سندن سموري جٿي کي قتل ڪري ڇڏيو. پر برهمڻن جي علم، لياقت ۽ جذبي کان ايترو ته متاثر هو، جو هو ڏهن برهمڻ کي حراست ۾ وٺي، پاڻ سان گڏ وٺي ويو. سڪندر جي سوالن ۽ سندن جوابن جا جيڪي تفصيل پلوٽارچ (Plutarch) لکيا آهن، اهي پڙهڻ وٽان آهن. هن لکيو آهي:

"پهرئين برهمڻ کان پڇيائين ته "سيني ماڻهن ۾ گهڻا ماڻهو مئل آهن يا زنده؟" ته هن وراڻيو، "زنده، ڇاڪاڻ ته جيڪي مري ويا آهن، سي آهن ئي ڪونه." ٻئي کان پڇيائين ته "سڀ کان وڏا جانور ڌرتيءَ تي آهن يا سمنڊ ۾." ته هن ورندي ڏني، "ڌرتيءَ تي، ڇو جو سمنڊ ته ڌرتيءَ جو حصو آهي." هن ٽئين برهمڻ کان پڇيو، "سيني کان چالاڪ جانور ڪهڙو آهي؟" تنهن تي هن وراڻيو، "اهو اجا انسان ڳولي لڌو ناهي." هن چوٿين برهمڻ کان پڇيو ته "ٻڌاءِ، تو سباس کي ڪهڙو دليل ڏنو هو، جو هو وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويو؟" هن ٻڌايو، "انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه، ته هو يا ته شان سان مري يا شان سان جيئي." پنجين برهمڻ کان هن پڇيو ته "ڇمار ڪنهن جي وڏي آهي- رات جي يا ڏينهن جي؟" عالم وراڻيو. "ڏينهن ڇمار ۾ وڏو ٿيندو آهي، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن جو ٿي سهي." انهيءَ جواب مان سڪندر کي پوري طرح مطمئن ٿيندو نه ڏسي، هن اڳتي چيو، "توکي پنهنجي عجيب سوالن جا عجيب جواب ملن ٿا ته ان ۾ توکي عجب ڪائڻ نه گهرجي." هن ٻئي کان پڇيو، "پاڻ وٽائڻ لاءِ ماڻهوءَ کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟" "پنهنجي پاڻ کي گهڻي ڊپ ۾ مبتلا ڪرڻ کان سواءِ، ڪيس بيحد طاقتور هئڻ گهرجي." ستين برهمڻ کان اهو پڇڻ تي ته "ماڻهو ديوتا ڪيئن ٿو بڻجي"؟ هن جواب ڏنو هو، "ناممڪن کي ممڪن ڪري ڏيکارڻ سان." اٺين برهمڻ کيس چيو ته "زندگي، موت کان وڌيڪ طاقتور آهي، ڇو جو اهو گهڻين مصيبتن کي سهارو ڏئي ٿي." ۽ آخري عالم کان جڏهن پڇيائين ته "تنهنجي خيال پٽاندر هڪ ماڻهو کي ڪيترو وقت جيئڻ مناسب آهي؟ ته

جواب مليس: ”جڏهن موت زندگيءَ لاءِ وڏيڪ ضروري هجي.“

موت ۾ انهن عالمن سڪندر کان پنهنجا سوال پڇيا. دندامس (ڏنڊامڻي؟) سڪندر کان پڇيو ته ”تو ايڏو ڏورانهن هنڌن تي اچڻ لاءِ ايڏو ڏکيو سفر ڇو ڪيو؟“ ڪلانوس (ڪلياڻ) سڪندر سان ڳالهائڻ کان ايسيتائين انڪار ڪري ڇڏيو، جيسيتائين هن پنهنجو پاڻ کي اگهاڙو نه ڪيو ۽ پوءِ ڪيس نهنائي ۾ ڏيان سان ٻڌائين. ڪلياڻ پوءِ سڪندر کي چيو ته ”تنهنجو ائين ڏورانهن هنڌن تي ڀٽڪڻ نه تنهنجي لاءِ مناسب آهي ۽ نه ئي تنهنجي ملڪ لاءِ.“ پلوتارچ لي ٿو: ”ڪلانوس فرش تي جانور جي کهنجيل سڪل کل اهو ڏيکارڻ لاءِ وڇائي ته اها ائين سڌي نه ٿيندي. هو پوءِ اهو ڏيکارڻ لاءِ ته اها ڪيئن جلدي سڌي ٿيندي، پاڻ انهيءَ جي وچ تي ٿي بيٺو. انهيءَ مثيل جي معنيٰ اها هئي ته ڪيس پنهنجي شهنشاهيت جي وچ يعني گادي واريءَ هنڌ تي گهڻو وقت گهارڻ گهرجي ۽ نه ڪي ان جي سرحدن تي.“

پر سڪندر لاءِ سنڌ ۾ زندگي عالمن سان انهن مناظرن جي پيٽ ۾ ڪجهه وڏيڪ هئي، جو ڏکيا ڏينهن ته اڃا اچڻا هئا. جڏهن هن سگهاري سنڌوءَ کي ڏٺو ته سمجهائين ته نيل نديءَ جو منڍ ڳولي ڪڍيو اٿس! سنڌوءَ ۾ رڳو مانگر مڇن جي موجودگي، انهيءَ ڳالهه جي پڪ ڏياري هئي، جو اهي نيل ۾ پڻ موجود هئا. سندس لشڪر بيحد خوشيءَ وچان توتارا وڄائيندو سنڌوءَ ۾ ڪاهي پيو، جو ڪين پڪو آسرو هو ته هاڻي هو مصر پهچي ويندو. پر ستت ئي هن پاڻ کي سمنڊ ۾ پاتو. اتي چوماسي ۽ ساموندي ويرين، ٻنهي سندن متيون منجهائي ڇڏيون. اهي ويريون سندن وطن لاءِ اوپريون هيون، جيڪو چوڏاري سمنڊ سان گهيريل ۽ پونچ سمنڊ جي پرسان آهي. هن پنهنجو لشڪر ٻن حصن ۾ ورهايو. اڌ سڪندر جي مهندارِيءَ ۾ سنڌ جي هيٺين حصي ۽ بلوچستان جي ساموندي ڪناري تان ٿيندو، ايران ڏانهن اُسهيو ۽ ٻيو اڌ، جنهن جو اڳواڻ نيئڪس (Nearchus) هو، سمنڊ رستي راهي ٿيو. جلد ئي ٻنهيءَ جو هڪ ٻئي سان رابطو ٽٽي ويو ۽ هر ڪنهن ائين سمجهيو ته ٻيو رستو وڃائي ختم ٿي ويو! خشڪيءَ جي رستي، پاڻي جي اٿاٿ گهٽڻ کي ڇريو ڪري ڇڏيو. جيئن ئي ڪين پاڻيءَ جو تلاءُ ٿي مليو ته منجهس ٽپي ٿي پيا ۽ ايترو ته پاڻي ٿي پيتائون جو آڦرجي مرندا ويا! چاليهه هزار يونانين مان، جيڪي سنڌ مان خشڪيءَ رستي روانا ٿيا هئا. ايران پهچڻ

تائين رڳو پندرهن هزار وڃي بچيا. سڪندر جو جديد سوانح نگار روبن لين پولُ (Robin Lane Poole) لکي ٿو تہ "انهن سيني اهو تسليم ڪيو تہ سموري لشڪر جون ايشيا ۾ پيش آيل مصيبتون جيڪڏهن گڏ ڪجن، تہ بہ مڪران ۾ پيش آيل مصيبتن سان پيٽي نٿيون سگهجن. اعليٰ عملدار زنده هئا. ۽ سڪندر پڻ زنده هو- پر ڪين بيعزتو ٿيڻو پيو، جنهن ڪان سواءِ ٻيو چارو نہ هو. سڪندر اها پنهنجي ڀرين شڪست ڄاتي هئي."

ظاهر آهي تہ سڪندر جو هندستان جو چڪر اهڙوئي "ڪامياب" ٿيو هو، جهڙي نيپولين جي روس جي فتح. هن بهرحال انهيءَ خيال سان پنهنجو پاڻ کي ڏڍ ڏنو تہ اسيريا (Assyria) جي راڻي سيميرامس (Semiramis)، جنهن سنڌ فتح ڪئي هئي، رڳو ويهن ساٿين سان واپس بچي ڀڳي هئي. ۽ ايران جو سائرس (Cyrus) رڳو ستن ساٿين سان بچي موٽيو هو.

پر سڪندرجي هندستان جي مهم مڪمل طور تي اسقل نہ ٿي هئي. هن هندستان جي هاٿيءَ کي اولهہ ۾ متعارف ڪرايو هو. هو وڏي تري وارين ٻيڙين کان ڏاڍو متاثر هو. جيڪي سنڌوءَ ۾ اوپارو توڙي لهوارو اناج کڻي ويندڙيون هيون. هن، تن کي يونان ۾ متعارف ڪرايو. تڏهن يونانين وري گرم مصالحي کي اولهہ ۾ پنجوٽو وڌيڪ متعارف ڪرايو. ايران جي بادشاهي محلات سُوسا (Susa) جي ٿنڀن جي تعمير ۾ پنجاب جو شيشم (Sisoo) استعمال ٿيندو هو. انهيءَ ۾ شڪ ناهي تہ هو "خدائي حاڪم" (God King) لاءِ انب بہ کڻي ويا ها، پر اهي گهڻا ڪاڻ سان سندس دست بينا ٿي نہ هئا، تنهن ڪري هن پنهنجي منزل انداز ٿيڻ دوران انب ڪاڻ تي بندش وجهي ڇڏي هئي.

انبن جو اهو ڪتو- منو تجربو رڳو سڪندر تائين محدود نہ هو. جڏهن جي- ڊي- برلا (G. D. Birla) الفنسو انبن جو ٽوڪرو- روس جي اڳوٽي وزيراعظم خروشچوف لاءِ سوکڙي طور کڻي ويو تہ هن شڪريئي سان اهو چئي موٽائي ڇڏيو تہ روسي ماڻهن جي پيٽ کي اها عجيب شيءِ پاڻ نٿي پوي.

يونانين وٽ سنڌ جي باري ۾ ٻڌائڻ لاءِ دلچسپ ڳالهيون هيون. ائڊرمل نيئرڪس، جنهن يونانين جي سمنڊ رستي واپسي مهل اڳواڻي ڪئي

هئي. نشاندهي ڪندي لکيو آهي تہ سنڌي ماڻهو ڏگها ۽ سنها آهن ۽ ٿلهي تري واري چمڙي جي جتي پائيندا آهن. سنڌن ٻاهريون ڏيکاءُ نڪي اڄ ڪلهہ جو آهي ۽ نہ وري اڌارو ورتل آهي.

سڪندر خود سنڌين کي سگهارو، سنجمي ۽ برادريءَ جي مانيءَ ۾ هم شريڪ پاتو هو. ظاهر آهي تہ "لنگر" جو سلسلو سکن جو شروع ڪيل ناهي. هن اها بہ نشاندهي ڪئي آهي تہ "سنڌي جنگ کي ڏڪارين تا ۽ دوا درمل جا چاهيندڙ" آهن- يعني سائنس، تندرستي ۽ ڏکهي چمار.

يونانين ۽ سنڌين، ٻنهي ۾ جيڪا ٻي ڳالهہ مشترڪ آهي. اُها هي سنڌي "پونڊو" يا "ٻجو". اهو عمل هٿ جي تري، آڱرين سميت ڪولي، ڪنهن جي منهن سامهون ڏيکاري، علامتي طرح لعنت يا ڦٽڪار وجهڻ جو مخصوص سنڌي اشارو آهي. جڏهن قبرص جي يوناني رهاڪن، برطانوين کي قبرص مان لوڏي ڪڍڻ چاهيو ٿي تہ انهن برطانوي جهنڊي "يونين جئڪ" سامهون ساڳي طرح هٿ جي مخصوص اشاري سان لعنت ملامت ڪري ساڙيو هو. ساڳيءَ طرح جڏهن پاڪستاني عوام جمهوريت لاءِ زوردار گهر ڪري رهيو هو، ۽ سيپٽمبر 1983ع ۾ ضياالحق سنڌ جو دورو ڪري رهيو هو تہ سنڌس آڏر پاءُ ساڳئي ملامتي اشاري سان ڪيو ويو هو.

پروفيسر ڊيميٽرائس لوڪاتوس (Prof. Demetrios Louka-tos) جو چوڻ آهي تہ يونان جو اهو اشارو آڳاٽي وقت کان وٺي استعمال ۾ ايندو آهي ۽ اهو رومي (Romans) ۽ بالڪني (Balkanians) ۽ البانوي (Albanians) لوڪ ۾ بہ پکڙجي ويو. يونان ۾ "موجا" (Moudja) لفظ کي "بوجا" اچاريو ويندو آهي، جو يوناني زبان ۾ "م" جو اچار "ب" ۾ بدلجي ويندو آهي ۽ "بوجا" لفظ "ٻجا" يا "پونڊي" جي ويجهو آهي.

اهو موضوع ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز لاءِ بهتر آهي، جنهن ۾ اها ڳولها ڪجي تہ ڇا اهو سنڌ جي پاران سڪندر لاءِ سوکڙي هئي، يا ٻيو ڪجهہ هو؟ يا، ڇا اهو اسان جا "پاڻي" لوڪ، (جن کي Phoenicians ڪوٺجي ٿو)، هزارين ورهيہ اڳ يونان کڻي پهتا هئا؟

باب پنجون

ڏاهر جي حقيقت

اسلام جو پيغمبر سنڌ ۽ هند کان واقف هو. سندس زالن مان هڪ جو نالو هِند هو، جنهن لاءِ هو چوندو هو: "شال الله مٿس ۽ سندس ملڪ مٿان مهربان هجي، جنهن جي نالي پويان هوءَ سڏجي ٿي!" جڏهن ڪيس سُڌ پيئي تہ يمن تي ڌارين جو قبضو ٿي ويو آهي، تہ سندس أمالڪ سوال اهو هو تہ سنڌين قبضو ڪيو آهي يا حبشين.

عربستان ۾ گهڻيئي هندستاني جت رهندا هئا. منجهانئن ڪنهن هڪڙي، پيغمبر جي زال بيبي عائشہ ڪي بيماريءَ مان ڇڏايو هو. جيڪا ڪيس سندس نوڪرياڻي جي جِن ڪيڙ جي ٽوڻن ڦيڻن وسيلي لڳل هئي.

جَت پنهنجي سينڌ مٿي جي وچ مان ڪيندا هئا. جنهن جو نمونو پيغمبر ڪي ايڏو وڻندو هو، جو پاڻ بہ ساڳيو نمونو اختيار ڪيو هئائين. عربستان ۾ سنڌي جَتن جي ٺلهي تري واري "جُتي" ڏاڍي مشهور ٿي. اسان مان گهڻا اها "جوتي" جي نالي سان سڃاڻن ٿا. سنڌيءَ ۾ اها اڄا تائين "جتي" سڏجي ٿي.

عرب تاجرن گهڻو اڳي ٻڌايو هو تہ هندستان ۾ "دريا موتي آهن، جبل ياقوت آهن، ۽ وڻ خوشبوءَ آهن."

حقيقت ۾ عرب ۽ سنڌي- ۽ ٻيا الهندي گهاٽ وارا هندستاني- هڪ ٻئي کي چڱي طرح سڃاڻيندا هئا. عربن جي عقيدي مطابق، آدم ۽ حوا هندستان "جنت نشان" هوندو هو. اهي هندستان جي مورن ۽ هاٿين، ڪافور ۽ صندل تي عجب کائيندا هئا. اسلام کان اڳ، عربن جو مذهب گهڻو ٺٺو هندو ڌرم جهڙو هو، يعني فطرت سان هم آهنگ مذهب (Pantheistic) هو. سنہ 53 هجريءَ ۾، جڏهن عربن سسليءَ فتح ڪيو تہ آتان جي مقامي سون جي مورتين کي قبضي ۾ ڪيائون، جيڪي پوءِ سنڌ جي راجا کي وڪرو ڪيائون.

جڏهن دنيا ۾ اسلام جو ظهور ٿيو، ۽ سيني ڏسن ۾ ڦهليو تہ ان

جو هندستان ۾ ڦهلجڻ ائين ئي هو. افسوسناڪ ڳالهه اها آهي تہ ان زماني ۾ هندستان بهتر صورت ۾ نہ هو. هرشا کان پوءِ، اتر هندستان جي حالت آبتر هئي، ۽ سنڌ تي اُن زماني ۾ هڪ متضاد گهراڻي جي حڪومت هئي.

سنڌ جو راجا راءِ سهاسي، چتور جي راجا جو پاءُ هو. ڪيس ڪوبہ اولاد ڪونہ هو. سندس راڻي "سهندي" برهمڻ وزير چچ جي عشق ۾ گرفتار ٿي پيئي. جڏهن سهاسي مري ويو تہ سهندي حڪومت جي سيني دعويدارن کي مارائي ڇڏيو ۽ پوءِ چچ سان شادي ڪري ڇڏيائين. انهيءَ ڳالهہ رعيت کي ڏڏڪو رسايو.

پر چچ پاڻ کي هڪ ڪامياب حاڪم ثابت ڪيو. هن ملتان کي سنڌ سان ملايو ۽ سنڌ جي سرحد ڪشمير تائين مقرر ڪيائين. سنڌ جو ديال ۽ ڪشمير جو بهڻ اهڙيءَ طرح پوکايائين، جيئن پنهنجيءَ جون ٽاريون هڪ ٻئي سان وچڙي وڃن. ساڳيءَ طرح ايران جي سرحد ڄڻي ڪرڻ لاءِ، هن ڪجيءَ جا وڻ پوکايا. اهي اڄ جي جديد سيمينٽ جي ٿنين کان پڪ سان وڌيڪ خوبصورت هئا.

چچ کي سهنديءَ مان ٻہ پٽ ٿيا- ڏاهر ۽ ڏاهر سيهہ. چچ کي ٻي زال مان هڪ ڌي "ٻائي" نالي پڻ هئي. ڏاهر، الور ۾ اتر سنڌ تي راڄ ٿي ڪيو ۽ ڏاهر سيهہ نوابشاهہ جي برهمن آباد ۾ سنڌ جي هيٺين علائقي تي حڪومت ٿي ڪئي. جڏهن ٻائي لائق ٿي تہ جوتشي اڳڪٿي ڪئي تہ هوءَ الور جي قلعي کان ڪڏهن بہ ٻاهر نہ ويندي ۽ سندس مڙس سنڌ ۽ هند جو حڪمران ٿيندو. انهيءَ تي وزير، ٻڌيمان (ڏاهو)- پر هند حالت ۾ بلڪل ٻڌي هيڻ (بيوقوف) ثابت ٿيو- ڏاهر کي پنهنجي ويڳي ڀيڻ سان شادي ڪرڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي ۽ حڪومت کي بچائڻ لاءِ نبزاري ڪيائين. انهيءَ صلاح ونڻ ڪري هو ڪنهن بہ عام ماڻهو وانگر گلارو ٿيو. پيهر سوچڻ کان پوءِ، هن علامتي طور تي ٻائيءَ سان شادي ڪرڻ قبول ڪئي. هن ڪيس شاديءَ جي مُنڊي پيش ڪئي، تلوار سندس هنج ۾ رکيائين ۽ پنهنجي پوتي سندس مٿي تي ڍڪيائين. ڏاهر جي ائين ڪرڻ سان، يعني پنهنجي ويڳي ڀيڻ سان شاديءَ جي ڪري، توڙي جو اها علامتي هئي، "ڏاهري" لفظ جي سنڌيءَ ۾ معنيٰ "ڇسو يا بيوقوف" مقرر ٿي.

پر ڏاهر جي حق ۾ چيو ويندو آهي تہ ويوڳن ٻائرن ۽ ويڳين ڀينرن

۽ سؤنين وچ ۾ شاديون. آڳاٽين راجائي تاريخن ۾ آچاتل نہ هيون. مصر جا فرعون ۽ ايران جا اڳوڻا شهنشاهہ عام طرح پنهنجي ويڳڻين ڀينرن يا سؤتين سان انهيءَ بنياد تي شاديون ڪندا هئا تہ شاهي گهراڻي جي شهزادي جي ڪنهن بہ ٻي عورت سان شادي، هڪ سچي شهزادي لاءِ مناسب نہ هئي. ۽ ٻين شاهي خاندانن مان شاديءَ ڪرڻ ڪري سندن سالن جي وچ ۾ دشمنيون تي پونديون هيون. ۽ ٻائي تہ رڳو ڏاهر جي ويڳڻي ڀيڻ هئي.

پر ڏاهر جي ٻائي سان شاديءَ ماڻهن ۾ چوڻول پيدا ڪيو ۽ سندن دلين ۾ ڏڪار پيدا ڪئي. عربن جي حملي وقت سنڌ جي صورتحال اها هئي. پر ساراهہ جوڳي ڳالهہ اها آهي تہ جيئن ئي معلوم ٿيو تہ سنڌ وارن مردانہ وار مقابلو ڪيو.

ڪنهن عرب سردار جڏهن ڪنهن سنڌيءَ کان سنڌ جي باري ۾ پڇيو تہ هن وراڻيو: "پاڻي تمام ٿورو آهي. ميوو بيڪار آهي. چور ڪي چوريءَ جي سزا نٿي ملي. ٿورو لشڪر بلڪل مارجي ويندو. وڏو لشڪر بکون ڪاٽي مري ويندو." عرب سردار انهيءَ جواب ۾، عربي حملي کي ٻي همت ڪرڻ لاءِ هڪ سنڌيءَ جي حب الوطني جي ڪوشش ڄاڻي. پر عربن رت جو ذائقو چکي ڏٺو هو ۽ اُهي ايران کان موراڪو تائين ڦهلجي چڪا هئا. ڪين پنهنجي فيصلي تان هٽائڻ سولو نہ هو. جديد تحقيق جي بنياد تي، مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي تصنيف "انسانيت موت جي دروازي تي" (Humanity at Deaths Door) ۽ مولانا ندوي پنهنجي تصنيف "عرب و هند کي تعلقات" (Indo- Arab Relation) ۾ لکن ٿا 638ع کان 710ع تائين عربن سنڌ تي خشڪي توڙي بحري رستي پندرهن حملا ڪيا هئا. پر رڳو آخري ڀيري 711ع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي حملي ۾ ڪامياب ٿيو.

"چچ نامہ". جيڪو سڀ کان مصدق ۽ گهڻو ڪري سنڌ جي احوال جو عربي فتوحات جي باري ۾ سهيوڳي تفصيل آهي، ۾ بيان ٿيل آهي تہ 638ع ۾ خليفي حضرت عمر، سنڌ تي بحري حملي لاءِ مغيره کي موڪليو، اهو هندستان جي رخ ۾ پسپا ٿي ويو. "چچ نامہ" ۾، ٻين اسي سالن دوران، جهن ٻين وڏن زميني ۽ بحري حملن جو ذڪر ملي ٿو. جن جا مهندار حڪم، عبدالله، راشد، منذر، سنان ۽ بذيل هئا مارجي ويا.

خليفو حضرت عثمان پنهنجي دور ۾ سنڌ ۾ عربن جي شڪست جي ڪري ايترو فڪر مند هو، جو هن سنڌ تي انهيءَ ڪري وڏيڪ حملو نہ ڪيو تہ "اتان جو پاڻي ميرو آهي اتان جي زمين پٿريلي آهي ۽ اتان جا ميوا گهٽر/ ڪنا آهن."

اها ڏاڍي دلچسپ ڳالهہ آهي تہ "مشڪ ۽ موتين" جي سرزمين تڏهن "ميري ۽ پٿريلي" ٿي ويئي، جڏهن ڪيس سيڪت ڏيڻ جي ڪا واهہ نہ نڪتي. سنڌي انگور ڪنا ٿي پيا!.

پر جنگ لاءِ خواهش ۽ مال غنيمت جي لالچ عربي روح کي چڪ پاتو ۽ خليفي حضرت عليءَ سنڌ تي پنهنجو لشڪر چاڙهي موڪليو. پر پوءِ حضرت عليءَ جي موت جو ٻڌي اهو دل شڪستو ٿي واپس موٽي آيو. ان کان پوءِ جي خليفي معاويہ هڪ وڏو زميني لشڪر روانو ڪيو، جنهن وٽ ڪاڏو خوراڪ جو سامان ايترو تہ پيل هو، جو ڪيس منزل تي باهہ ٻارڻ جي بہ ضرورت نہ پيئي. پر سنڌي لشڪر ڪين اهڙا ٽوٽا ڇاپا جو سنڌن سپهہ سالار عبدالله پنهنجي موت کان اڳ رحم جوڳي رڙ ڪري چيو، "پيغمبر جي اصحابن جا اولادؤ، پنهنجا منهن سچي مذهب کان اصل نہ ڦيرجو، تہ جيئن اوهان جو ايمان ڪنهن شڪ کان آزاد رهي ۽ ايمان آزاديءَ جي عزت حاصل ڪري سگهو." پر عربن مڪران ۾، رڳو جنت جي آسري تي وڙهڻ ۽ مرڻ جي بدران ڀڄڻ ۽ زنده رهڻ کي ترجيع ڏني.

ٻئي وڏي حملي جو مهندار "سنان ولد سلمہ" هو، جنهن جي ولادت جي موقعي تي پيغمبر پاڻ هلي ويو هو. هن موقعي تي سنان، پيغمبر کي پنهنجي فتح لاءِ خواب ۾ دعا ڪندي ڏٺو. پر ولادت توڙي ٻي دنيا مان ڪيل دعائن ڪو اثر نہ ڏيکاريو، جڏهن تہ ٻڌيا جي مقام تي سنڌين ڪيس ماري ڇڏيو.

پوءِ 680ع ۾، گورنر زياد، منذر بن جارود بن بظاهر کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. پر هو جيئن ئي دربار ۾ پنهنجي هنڌ تان اٿيو ٿي تہ ڪاٺ جي ٽڪر ۾ سندس جبو ڦاسي ڦاٽي پيو. عراق جي گورنر عبدالله انهيءَ ڳالهہ کي بد سوڻ سمجهي رڙ ڪري چيو، "منذر پنهنجي سفر تان موٽندو ۽ مري ويندو." ۽ ائين ئي ٿيو.

انهيءَ موقعي تي حجاج کي عراق جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جيڪو

بدنام، ظالم ۽ بي رحم مشهور هو. هاڻي سنڌ فتح ڪرڻ سنڌي طرح سندن فرض هو. سندس ظلم کان تنگ ٿي، علافيءَ نالي هڪ عرب سردار پنهنجي پنج سؤ ماڻهن کي گڏ ڪري وٺي سنڌ پڄي ويو ۽ ڏاهر کيس پناهہ ڏني. انهيءَ کان سواءِ حجاج جي اها پڻ دعويٰ هئي تہ سنڌي قزاقن عرب ٻيڙن کي لٽيو آهي، جيڪي لنڪا کان اچي رهيا هئا. هن انهن ٻنهي واقعن کي سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ بهانو بنايو. خليفي وليد بي دليءَ سان منظوري ڏني. حجاج وڏي لشڪر سان بذيل کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو، پر ڏاهر جي پٽ جئسيہ کيس شڪست ڏيئي قتل ڪري ڇڏيو. هاڻي حجاج ڌمڪي ڏني، "چين جي حدن تائين ڪنهن بہ ڪافر کي جيئرو نہ ڇڏيو." هن پنهنجي نجومين جي اڳڪٿين جي بنياد تي پنهنجي ڀائيٽي ۽ ناٺي، محمد بن قاسم کي سپهہ سالاريءَ هيٺ سنڌ تي چاڙهي موڪليو. اهڙي طرح نہ رڳو جوتشين کي ڏاهر بہ مڃيو ٿي، پر حجاج جو پڻ منجهن اعتقاد هو.

خليفي وليد کي سنڌ جي رتوڇاڻ ۾ ايتري دلچسپي نہ هئي. هن حجاج کي لکيو: "ماڻهو (انهيءَ ملڪ جا) چالاڪ آهن ۽ خود ملڪ بہ ڏورانهون آهي. اسان کي لشڪر ۽ جنگ لاءِ هٿيارن ۽ اوزارن لاءِ ناڻي جي صورت ۾ وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوندي. اهو معاملو اسان لاءِ وڏي مصيبت جو باعث آهي، ۽ تنهن ڪري اسان کي انهيءَ ڳالهہ تان هٿ ڪڍڻ گهرجي جو هر ڀيري لشڪر (جنگ لاءِ) وڃي ٿو ۽ مسلمانن جو وڏو تعداد مارجي وڃي ٿو. تنهن ڪري انهيءَ مهم تي نہ سوچ." پر حجاج "اسلام جي فتح" لاءِ دعا گهري ۽ سموري عراق جي دولت خرچ ڪرڻ" جو قسم کاڌائين.

711ع ۾ نجومين جي مقرر ڪيل هڪ ڀلاري ڏينهن تي محمد بن قاسم، عراقي، شامي ۽ ٻين عربي سپاهين جي سپهہ سالار جي حيثيت سان سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. سندن گهوڙن ۽ اُٺن کي اهڙيون جهلون پارايون ويون هيون، جيئن اهي شينهن ۽ هاٿين وانگر ڏسڻ ۾ اچن.

جڏهن عربي لشڪر ديبل ("ديول" يا "ديوليہ" ديوتا جو مسڪن، مندر) جو گهيرو ڪيو تہ لڙائي ڏهن ڏينهن تائين جاري رهي، جيتوڻيڪ اهو الور، سيوهڻ، نيرون ڪوٽ (حيدرآباد) يا برهمڻ آباد وانگر وڏو شهر نہ هو. پناهہ گاهہ ڏنل مندر تڏهن فتح ٿي سگهيو. جڏهن هڪ هراسيل برهمڻ ٻاهر نڪري اچي عربن کي ٻڌايو تہ جيستائين هو مندر جي

چوٽيءَ تي لهرائيندڙ ٻاڙهي جهنڊي کي هيٺ نہ ڪيرائيندا. تيسيتائين قلعي جا رهواسي مقابلو ڪندڙ پيش نہ پوندا. جڏهن ائين ڪيو ويو تہ ديبل جو رکوالو جاهن ٻوڏي اچي پيش پيو. ان کان پوءِ قتلام ٿيو ۽ اهڙي طرح مقابلو ختم ٿيو.

جڏهن عربن وٽ کاڌو توڙي چارو کٽڻ لڳو تہ نيرونڻ ڪوٽ جي رکوالي پنڊرڪن سميتہ شهر سندس حوالي ڪيو. سمينہ يا شمني، جيڪو ٻڌ ڌرم جو مڃيندڙ هو ۽ برهمڻ جي برابر هو، ٻوڌي هئڻ جي حيثيت سان چيائين تہ هو امن پسند آهي ۽ انهيءَ ڳالهہ ۾ سندس ڪا دلچسپي نہ آهي تہ ملڪ تي ڪير ٿو حڪومت ڪري. انهن سيوهن جي گورنر ٻجيراءِ کي هڪ هفتي کان وڌيڪ شهر جي بچاءَ کي جاري رکڻ نہ ڏنو. جڏهن عربن کي اها چاڻ نہ ملي تہ سنڌو دريا ڪيئن پار ڪجي تہ قلعي جي رکوالي موڪه ولد بيسايهہ (موکو پٽ وسايو) تخت ۽ ملڪ جي لالچ ۾ ٻيڙيون ۽ کاڌو خوراڪ کين مهيا ڪيو. هاڻي جوتشين اڳڪٿي ڪرڻ شروع ڪئي تہ "عربن جي فتح اٽر آهي." پر ڏاهر کي اجا بہ پنهنجي سوڀ جي پڪ هئي. عرب علافيءَ جي صلاح جي ابتڙ، هن عربن کي لڙائي ڪرڻ لاءِ دريا پار ڪرڻ جو وجهہ ڏنو تہ "متان اهي ائين سمجهن تہ اسان جون متيون منجهي ويون آهن ۽ اسين ڪمزور ۽ بي همٿ ٿي ويا آهيون."

جيئن ئي سنڌين ۽ عربن جي وچ ۾ جنگ چڙي تہ علافيءَ جو هڪ ساٿي عبيد عربن وٽ هليو ويو ۽ کين ڏاهر جي منصوبي جي مخبري ڪيائين. انهيءَ جي باوجود، سنڌي لشڪر ايڏي جوانمرديءَ سان وڙهيو، جو "چچ نامہ" ۾ لکيل آهي تہ آخري ٻارهين ڏينهن تي "اسلامي لشڪر بتال ٿي ويو ۽ انهيءَ حالت ۾ سندن صفون چڙوچڙ ٿي ويون."

ان وقت محمد بن قاسم "ايڏو مُنجهي پيو جو پاڻيءَ جي گهُر ڪيائين." انهيءَ موقعي تي، ديش دروهي موڪه پنهنجي ماڻهن سان اُتي پهچي ويو ۽ عربن جي لشڪر سان ملي ويو. ساڳئي وقت اها دانهن پئجي ويئي تہ سنڌي لشڪر ۾ راجڪمارين جو گهيرو ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڳالهہ مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو. عربن ڏاهر کي "نسي من، نسي من" (معنيٰ "مان هتي آهيان، مان هتي آهيان") رڙ ڪندي ٻڌو، جيئن هو پنهنجي ماڻهن کي ٻڌائي ۽ اهي دل نہ هارين. پر پوءِ هڪ تير ڏاهر جي (هاٿيءَ جي) هودي

۾ وڃي لڳو، جنهن ان کي ٻاهه ۾ وڪوڙي ڇڏيو. جلد ئي ٻيو تير سندس دل ۾ کپي ويو، ۽ پوءِ سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. اها 16 جون 712ع جي خميس جي شام هئي. چوهتر سالن (636ع-712ع) جي دوران، نون خليفن جي دورن ۾ ، انهيءَ پندرهين ڪاهه کان پوءِ عربن سنڌ فتح ڪئي هئي. اهو هندستان جي تاريخ ۾ سڀ کان دکدائڪ ڏينهن هو.

ڏاهر جي زال راڻي لاڏيءَ کي قبضي ۾ ڪيو ويو. لاڏي، عربن جي لشڪر ۾ فاتحن ۽مقامي ماڻهن جي وچ ۾ ائين ڏيکاري ڏنو ڄڻ ته هوءَ صدمو برداشت ڪري ويئي آهي. ڏاهر جي زال "ٻائي"، عربن جي هٿ اچڻ کان بچڻ خاطر ستي ٿي ويئي، مقابلو پوءِ به جاري رهيو.

پر ديبل ۾ پهرئين شخص جي اسلام قبول ڪرڻ سان ئي هندستان ۾ مسلم مسئلو پيدا ڪيو ويو هو. انهيءَ شخص جو نالو "مولانا اسلامي" رکيو ويو ۽ کيس شامي سردار سان گڏ ڏاهر کي نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليو ويو. "چچ نامه" ۾ ڄاڻايل آهي ته جڏهن اهي ٻئي ڏاهر جي دربار ۾ پهتا ته شامي سردار جهڪي سلام ڪيو، پر نؤ مسلم جهڪڻ يا سلام ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ڏاهر کيس سڃاتو ۽ ڪانئس درباري آداب بجا نه آڻڻ جو ڪارڻ پڇيائين. جنهن تي انهيءَ نؤ مسلم وراڻيو ته مذهب مٽائڻ سان هاڻي هن جي وفاداري "اسلام جي بادشاهه" سان آهي. مذهب مٽائڻ سان ڄڻ قوميت بدلجي ويئي ۽ پاڪستاني مزاج وجود ورتو هو.

جڏهن ڏاهر جو ڪپيل ڪنڌ حجاج کي پيش ڪيو ويو ته هڪڙي درباري شاعر چيو: "اسان گهڻين مصيبتن کان پوءِ سنڌ تي سوڀ پاتي..محمد بن قاسم جي ماهرانه حڪمت عملي ڏاهر کي نيٺ ڦاسائي وڌو. خوشيون ملهايو جو گناهگارن جي دُرگت ٿي آهي. سندن دولت آندي ويئي... هو هاڻي آنن وانگر قِسي پيا آهن ۽ سندن خوبصورت ۽ مُشڪ جهڙيون عورتون اسان جي حَرمن ۾ ستيون پيون آهن."

اهو سڀ ڪجهه ڪيئن ٿيو؟

بنيادي نقطو اهو آهي ته انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته ڪوبه ملڪ هميشه دنيا جي بلنديءَ تي قائم نٿو رهي. ماڻهن جون قسمتون ڦرنديون رهن ٿيون ۽ ان زماني ۾ سنڌ پنهنجي صحيح حيثيت ۾ نه هئي. چين جي عظيم سياح هيون تسيانگ پورا ستر ورهيه اڳ سنه 146ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو

۽ چگيون ڳالهيون نہ ڏنيون هئائين، هن لکيو آهي:

"سوين سنگهہ - (آرام گهر) آهن. جن ۾ ڏهہ هزار پوڄاري رهيل آهن... ٽيهارو کن ديو- مندر آهن، جن ۾ مختلف عقيدو رکندڙ ماڻهو گڏ ٿيندا آهن. انهن جو راجا سودر (شو- تو- لو) ذات مان آهي. هو فطرتاً ايماندار ۽ سچو آهي. هو ٻڌ جي قانون جو احترام رکندڙ آهي. سنڌو دريا جي ڪناري سان ميداني گهميل هيٺاهين زمين تي هزارين گهر آباد آهن. اهي بي حس ۽ هوڏي طبعيت وارا ماڻهو آهن. اهي رڳو مال چارڻ جو ڪم ڪن... عورتون ۽ مرد، ٻئي پنهنجا وار ننڍا رکائين."

جيتوڻيڪ ان وقت جو حڪمران چچ نالي برهمڻ هو، پر هيون تسيانگ کيس سودر (شو- ٿو- لو) انهيءَ ڪري ڪوٺي ٿو، جو هن باقائدگيءَ سان تخت هٿ نہ ڪيو هو، يا هن هندستاني مَڪ- ڏار کان الڳ، مشڪل سرحدي سرزمين تي حڪومت ڪئي ٿي. ڪي محقق "شو- ٿو- لو" کي "سودر" بلڪل نٿا سمجهن، پر چون ٿا تہ انهيءَ جو مطلب "شروتريہ" برهمڻ آهي. راجا برهمڻ ذات جو هو، پر ٻوڌي ايترا گهڻا هئا، جو اهي سماجي ميل کي خراب ڪندا هئا. سماجي چڪتاڻ جي ڪري ماڻهن جو مزاج هوڏي ۽ رتوچاڻ ڏانهن مائل هو. گهڻا ٻوڌي تاجر هئا ۽ مقابلو ڪرڻ جي بدران امن سان رهڻ پسند ڪندا هئا.

انهيءَ عام پستيءَ کان الڳ، ڪي خاص سبب ٻڻ هئا، انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ راجائي گهراڻي جي باري ۾ ڪيتريون ئي متضاد ڳالهيون هيون. ٻي ڳالهہ اها هئي تہ ڏاهر پنهنجي مقاني لشڪر ۾ بزدلي ۽ غداري کي روڪي ۽ سيکت ڏيئي نہ سگهيو هو. انهيءَ کان سواءِ ٻوڌين جي شڪي حالت هئي، جن سهوليت سان بزدليءَ کي امن پسنديءَ جي لباڌي سان ڍڪي ڇڏيو هو، پر سڀ کان وڏو سبب اسلام جي زوردار ۽ سگهاري فطرت هئي، جنهن هڪ الله ۽ هڪ پيغمبر کي رڳو لٽ مار ۽ قتل غارت ڪرڻ جي ارپنا سان ڳنڍي ڇڏيو هو. انهيءَ ۾ ڪا عجب جي ڳالهہ ناهي تہ عربن، جن ايران کي 641ع ۾ سنڌين جي مدد جي باوجود فتح ڪري ورتو هو. ۽ ڏورانهين ملڪ اسپين ۾ 711ع ۾ داخل ٿي ويا هئا، -712ع ۾ سنڌ جي تڏا ويڙهہ ڪرائي ڇڏي.

اتر هندستان جي قنوج جي حڪومت، سنڌ جي مدد ڪري سگهي ٿي. چيئن فرينڪن اسپين جي مدد ڪئي هئي. پر 647ع ۾ هرشا جي موت

ڪان پوءِ. ڪيس ٻين جي مدد نه نهيو ٻر پنهنجي مدد ڪرڻ جي پڻ همت نه هئي. سنڌ مقابلو ڪيو ۽ اڪيلي شڪست کاڌي.

پاڪستان ۾ ڏهن جلدن ۾ شايع ٿيل، سنڌ جي سرڪاري تاريخ پڙهڻ، دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندي. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ مطابق عربن جا پيش ڪيل حملي جا سبب ڪوڙا آهن. سنڌي قزاقن جي عربن جي جهازن کي لٽڻ جي ڳالهه کي هو "جڙتو" تو سمجهي. هو وڌيڪ چوي ٿو: "عربن جي فتح کان پوءِ، عرب قيدين کي ديبل مان هٽ ڪيو ويو- اها ڳالهه پڻ ڪوڙي آهي، جنهن جي تاريخي شاهدي نٿي ملي، ۽ سهيوڳي ذريعن ۾ جاٺايل حقيقن جي ابتڙ آهي." هو انهيءَ جا ٻه حقيقي سبب لٽ مار ۽ ويڙهاڪ عربن کي ٻئي ڪنهن هنڌ مصروف رکڻ جي ضرورت سمجهي ٿو. مالي ڪوٽ جي پورائي ۽ پنهنجو خزانو ڀرڻ لاءِ حجاج نون منصوبن تي پنهنجو عمل ڪيو. انهن حملن جو خاص مقصد سياسي سببن جي ترغيب ٿي سگهي ٿو. عرب پاڻ ۾ وڙهندا رهن، ان جي بدران سندس نيت عربن جي قوتن کي نين مشغولين ڏانهن موڙڻ جي هئي. ڊاڪٽر پٺاڻ کي انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ ناهي ته اهو ڇتو پٽو زيادتي ۽ ارهه زورواريءَ جومعاملو هو. "سنڌ جي فتح، حجاج جي اڳوات سوچيل سمجهيل رٿا ۾ شامل هئي، جنهن لاءِ ڪي معمولي بهانا گهربل هئا." حقيقت ۾ حجاج پنهنجي ماڻهن کي چين جي سرحدن تائين وڌڻ جو حڪم ڏنو هو.

ڊاڪٽر پٺاڻ ٻوڌي شمنين کي ڏوهي ٿو ٺهرائي، جن ڏاهر سان ويساهه گهاتي هئي. هو چوي ٿو ته جڏهن ڏاهر جي راڄ ۾ ڪن طبقن سان غير برابري وارو سلوڪ ڪيو ويندو هو ته عربن جي حڪومت ۾ سندن ڀاڳ وڌيڪ ڦٽو. هاڻي عربن ڪين حڪم ڏنو ته اهي پنهنجو مٿو نه ڍڪين ۽ عربن جي موجودگيءَ ۾ پيرين اگهاڙو هلن. ٻوڌين کي پڻ حڪم ڏنو ويو ته اهي ڪنهن به عرب سپاهي، تاجر يا جانباز جي خاطرتوازه گهٽ ۾ گهٽ ٽن ڏينهن لاءِ ڪن. "گهڻين حالتن ۾ ته عرب مهمان پنهنجي ميزبانن جي زالن ۽ ڌيئرن کي ڀڄائي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. عربن سنڌ ۾ ٻارڻ ٻاري ڇڏيو هو. ايتري قدر جو پنهنجي ڪل بچائڻ خاطر جن اسلام قبوليو، تن کي "موالي" ڪوٺيو ويو ۽ هندن وانگر ڪائن جزيو وصول ڪيو ويو، ۽ اهڙي ريت ڪيترائي ماڻهو پنهنجي اصلوڪي مذهب ۾ موٽي آيا. زوري ٿيل

مسلمانن کي شڌي ڪرڻ (واپس موٽائڻ) جو موقعو فراهم ڪرڻ لاءِ. ڪجهه پاڪ ڪرڻ جون رسمون ادا ڪري "ديول سمرتي" اچاريو ويو. ايتري قدر جو اڄ سنڌي مسلمان لاءِ ان ڳالهه ۾ ڪو عجب نه رهيو آهي ته ڏاهر هيرو آهي ۽ محمد بن قاسم هچارو.

عربن جي فتح جي پن سالن اندر، عربن جو اثر ديبل ۽ آسپاس جي ساموندي پٽي تائين محدود رهجي ويو. ڏاهر جو پٽ جيسيه پاڻ بچائڻ خاطر مسلمان ٿيو. رڳو عزت سان جيئڻ خاطر ٻيهر هندو ٿيو. انهيءَ تي عربن هڪ وڏو لشڪر پنجويهه ورهين ڪان پوءِ سالم جي سپهه سالاري هيٺ چاڙهي موڪليو. جئسينه، جنهن جي مدد سندس ماءُ لاڏي، ۽ چتور جو سگهارو ٻاپا راول (739-753) ڪري رهيا هئا ۽ جنهن کي هرت سوامي جي آشيرواد حاصل هئي، عربن کي شڪست ڏني. هن امن جو عهدنامو تڏهن صحيح ڪيو، جڏهن سالم هٿيار ڦٽا ڪيا، پنهنجي ڌي ٻاپا راول کي شادي ڪرائي ڏنائين ۽ عربن کان اهو وچن ورتائين ته اهي هندستان تي وري ڪڏهن به نه ڪاهيندا. اهو ظاهر آهي ته پوءِ وارين صدين دوران عربن ڪڏهن به هندستان تي نه ڪاهيو.

پر سورمن ڪان وڌيڪ، عربن جي سنڌ جي فتح واري عرصي ۾ سورمين جو وڏو حصو آهي. اهي سورميون ڏاهر جون ڌيئريون سوريه ديوي ۽ پرمل ديوي هيون. محمد بن قاسم کين خليفي وليد جي حرم لاءِ موڪليو. "چچ نامه" ۾ چاٽايل آهي ته خليفو سندن سونهن ۽ دل فريب ادائن تي موهت ٿي پيو. پر ٻنهي راجڪمارين خليفي کي چيو ته قاسم سندن اڳيئي عصمت دري ڪري چڪو آهي. اهو ٻڌي خليفو تپي باهه ٿي ويو ۽ حڪم ڏنائين ته محمد بن قاسم کي قتل ڪيو وڃي ۽ سندس لاش ڍڳي جي کل ۾ سبرائي آندو وڃي. جڏهن حڪم جي بجاوري ٿي ته راجڪمارين سچي ڪٿي ته هنن اها ڪهاڻي رڳو سنڌ ۽ هند جي راجا جي تباهي ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن جي راجائي جي خاتمي جو بدلو وٺڻ لاءِ گهڙي هئي. غصي ۾ آيل خليفي کين ايذاءُ ڏيئي مارڻ ۽ سندن لاشن کي تگرس دريا ۾ اڇلائڻ جو حڪم ڏنو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي شڪست جو ڪجهه قدر بدلو ورتو ويو.

عربن سنڌ ۾ سڀ کان اول ديبل مندر کي قيدخاني ۾ تبديل ڪيو. جلد ئي سموري سنڌ عربن جو قيد خانو ٿي پيو. سنڌ جي لٽ مار

عربن جي ايراضين ۾ اضافو آندو. ويهه هزار سنڌي غلام طور وڪرو ڪيا ويا. جيڪي گهڻو ڪري بورچي ۽ خزانچي هئا. اتي هنن خاص ڪري سنڌي چانورن جي پيت پيکت (سنسڪرت)، پات (هندي) کي مقبول عام ڪيو. ٻين وري يڪتاري ۽ ڪنجهين جي مدد سان پنهنجي سُريلي ڳائڻ سان عربن جون دليون موهي ڇڏيون. ٻيا گهڻا سنڌي عربن جي ڪاروبار ۾ اعتبار جوڳا ليکاري ٿيا. سنڌي ليکاري ڪاروبار جي ڪاميابيءَ جي ضمانت هو. گهڻا سنڌي وئد (مقامي "ويج" يا حڪيم) اولهه ايشيا ۾ ڏاڍو مشهور ٿيا. منجهانئن هڪ ماڻڪ نالي وئد، خليفي هارون الرشيد کي نؤبنو ڪيو. جڏهن ته مقامي توڙي يوناني حڪيم آسرو لاهي ويٺا هئا. ٻئي موقعي تي ماڻڪ، خليفي جي پياري سوٽ ابراهيم کي سرجيت ڪيو. جنهن کي حڪيمن مئل پڌرو ڪيو هو. گهڻا مقامي فن ۽ سائنسون سنڌ مان عربي سر زمين تي پهچڻ لڳيون. هتان جو تارن جو علم، حڪمت ۽ حساب عربن جي هٿان يورپ پهتو. هن وقت تائين 3،2،1 عربيءَ ۾ "هندسن" جي طور تي ڄاتا وڃن ٿا. "پنجتنتر" جون ڏاهپ ڀريون آکاڻيون عربيءَ جي "ڪليله و دمنه" جي عنوان سان ترجمو ڪيون ويون.

ايتري قدر جو عربي رسم الخط عربن جي سنڌ جي فتح کان ڪئين صديون اڳ هندستان کان آئي هئي. ماهرن مطابق ٻاويهن حرفن مان سورنهن حرف اشوڪ جي دور جي برهمي لپيءَ مان سڌيءَ طرح ورتل آهن. اهي بلڪل مختلف انهيءَ ڪري نظر ٿا اچن، جو اهي "خروشٽي، (گڏهه جي چپن وانگر) نموني ۾ ساڄي کاٻي لکجڻ ۾ آيا. ڊاڪٽر پناڻ لکي ٿو: "ايتري قدر جو عربي رسم الخط جيڪا نباتائين کان اڌاري ورتل سمجهي وڃي ٿي، گهڻي ڀاڱي هندو ناگري لپيءَ کان اثر ورتل آهي."

هندو اثر هيٺ، عظيم شامي شاعر عبدالعل معري هندو ڌرم جي زير اثر گوشت جي بدران نبادات (ٻاڄيون) واپرائيندو هو. حلاج سنڌ ۾ آيو ته دانهن ڪيائين "اناالحق، ("اهم بر هم اسمي": مان سچ آهيان) ۽ ٿياس تي ٽنگيو ويو. ايتري قدر جو هڪ عرب- سنڌي عشق جو داستان وجود ۾ آيو. لوئائي، محمد جي پونيرن مان هو. ڪيس ۽ سندس زال هند کي عاصم نالي پٽ هو. اهو ڪٽنب سنڌ جي ساماره. مقام ۾ آباد ٿيو. جتي هند، هندن جي مندر جي مرمت ۾ حصو ورتو. اتي عاصم سيتا جي محبت ۾ گرفتار ٿيو.

جيڪا مندر جي پوڄاريءَ جي ڌيءَ هئي. پر لوئائي، عاصم کي هندو ٽيڻ جي اجازت نہ ڏني ۽ نہ ئي پوڄاري، سيتا کي مسلمان ٿيڻ جي موڪل ڏني. آخرڪار هند پنهيءَ کي سنيپا (مشهور سنڌي اڳواڻ جي- ايم- سيد جو آبائي ڳوٺ سن) وٺي آئي. پنهي پنهنجي پنهنجي مذهب ۾ رهندي، شادي ڪئي. جڏهن سيتا مري ويئي تہ عاصم پنهنجو پاڻ سندس چکيا ۾ اڇلائي قربان ڪيو!

پر ٻي طرح سنڌين ۽ عربن جا ناتا گهٽو سٺا نہ هئا. سنڌ ۾، عرب جدا بستين ۾ رهندا هئا. خاص ڪري برهمڻ آباد جي جاڙي شهر منصوره ۾. جڏهن تہ عام ماڻهو پنهنجي نموني مقامي وڏيرن جي راڄ ۾ رهندا هئا. سنڌي، بغداد ۾ رونما ٿيل واقعن کي ڏڀ وچان ڏسندا هئا. هن وقت بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ "بغداد" جي معنيٰ آهي "ظلم جي انتها!" محمود غزنويءَ جي سنڌ فتح، سنڌ ۾ عرب گورنرن جي لانيڊ جو خاتمو آندو ۽ اهڙيءَ طرح مقامي راجپوت نسل جي سومرن کي اڳيان وڌڻ جو موقعو مليو. اڄ هندستان ۾ عرب جو ٽي سؤ سالہ ڊگهي عرصي جي حڪمرانيءَ جو ڪو نشان بہ ناهي. برهمڻ آباد ۽ منصوره جا جاڙا شهر جيڪي هاڻي رڳو "برهمڻ آباد" جي نالي سان ڄاتا وڃن ٿا، ايتري قدر مڪمل طور تي تباهہ ٿي ويا جو آثار قديمہ جي ماهر رچرڊ سن مطابق، "هرهڪ گهر جي هيٺيان ويهہ بئرل بارود رکجي تہ بہ ڪيس مڪمل طور تباهہ نہ ڪري".

سنڌي ڪردار تي عربي اثر جي باري ۾ ڊاڪٽر پناڻ بلڪل چٽر ڪري ٿو. هو سال 1978ع ۾ لکي ٿو: "سنڌي ماڻهو، عرب مزاج جو پٽلو آهي. فارغ وقت جو ضدي، هو اوتروئي ڊڃٽو آهي طاقت جو مقابلو نٿو ڪري سگهي. عرب وانگر هو گهڻين عورتن سان شاديون ڪرڻ جو شوقين آهي ۽ جسماني لاڳاپا ڪيترن ئي عورتن سان رکندو ۽ رکي سگهندو آهي، جن کي "سُريتيون" چيو ويندو آهي. غزوه ۾ عربن جي معمول وانگر عورتون ٻچايون ويندڀون آهن. انهيءَ ڪري عورتون ڏوهہ ۽ رتوڇاڻ جو بنيادي ڪارڻ اهن." هو وڌيڪ چوي ٿو تہ: "نفسياتي خوبين ۾، هڪ سنڌي، عرب جو پاءُ آهي، جيڪو هر وقت انتقامي ۽ دوکيبازي هوندو آهي. سچي عرب وانگر، هو چالاڪ منافق ۽ بيمثال سازشي آهي."

پروفيسر همايون ڪبير چيو هو تہ هندستان جي حڪومت اسرائيل

جي برخلاف، عربن جي حمايت ڪري ٿي. جڏهن ته هندستان جو عوام عربن جي خلاف، اسرائيل جي حمايت ڪري ٿو. هن انهيءَ جو ڪارڻ بارنهن سؤ ورهيہ اڳ عربن جي سنڌ تي سوڀ ڄاڻايو آهي. هو بلڪل درست آهي. نسلي يادگيريءَ ڪي نڪي وساريو ويو آهي ۽ نہ ئي عرب فتح ڪي مهان ڪيو ويو آهي. اڄ سنڌي سنڌو ديش جي "ڏاهرسين" جي عزت ڪن ٿا ۽ محمد بن قاسم کان هڪ فاتح جي حيثيت سان نفرت ڪن ٿا.

سنڌ جو عظيم پوڙهو شخص جي- ايم- سيد ۽ "آزاد سنڌ" هلچل جي پويان تحريڪ ۾ آٿيندڙ جذبو. حقيقت ۾ ڏاهر جي تدبر ۽ بهادريءَ جي باري ۾ بيخودي آهي. سيد مطابق ڏاهر تہ پيغمبر جي ڏوهٽي حضرت امام حسين کي پناهہ ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. هن جي شادي هڪ سنڌي ڇوڪريءَ سان ٿيل هئي. ڪيس پنهنجي گهر ۾ آزاريو ويو هو. هو سنڌ ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ رستي تي عراق ۾ ڪربلا جي مقام وٽ روڪيو ويو ۽ ڪيس نهايت بيدرديءَ سان قتل ڪيو ويو. سنڌي امام حسين لاءِ روئندا آهن- ۽ راجا ڏاهرسين لاءِ بہ هنجون هاريندا آهن.

باب ڇهون

جهولي لال

1017ع جي شروع ۾، جڏهن محمود غزنوي سومنات جي لٽ مار ڪري موٽيو ٿي تہ هن سنڌ جو رستو اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر سنڌ ۾ جتن ڪيس اهڙا ٿوٽا ڇپايا جو پوءِ ساڳئي سال، سنڌين کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ، ڪيس خاص طور تي ڪاهہ ڪرڻي پئي. انهيءَ ڪاهہ جو "مذهبي" ڪارڻ اهو هو، جو محمود سُني هو، ۽ بغداد جي خليفي جي اثر هيٺ هو ۽ سنڌ جا مسلمان مصر جي شعيا حڪمرانن، قرمطين (Karmatians) کان متاثر هئا، جيڪي ڪعبتہ الله مان حجر اسود (مقدس ڪارو پٿر) بہ پٽي کڻي ويا هئا. هندستان ۾ قرمطي اڌ هندو هئا. انهن پيغمبر جي نائيءَ ۽ چوٿين خليفي حضرت علي رضہ کي وشنو جو ڏهون اوتار ڄاتو ٿي.

ظاهري طرح، محمود جي اها ڪاهہ ڪا خاص ڪامياب نہ ويئي. پر سهيوڳي مصنف اهو نٿا ٻڌائين. پر پوءِ جا خوشامدي تاريخدان اها دعوي ڪن ٿا تہ محمود سنڌين کي دريائي ويڙهہ ۾ وڏي شڪست ڏني هئي، جنهن ۾ مبينہ طور تي سندس 1400 ٻيڙين، سنڌين جي 4000 ٻيڙين کي ٻوڙيو هو. اهي تاريخدان، اها پڻ دعوي ڪن ٿا تہ محمود جو زائچو پيغمبر جهڙو هو....

پر فتح جي دعوي تي تاريخدانن جو اختلاف آهي. اهي نشاندهي ڪندي چون ٿا تہ محمود جو لشڪر زميني هو ۽ ڪڏهن بہ جل- ٿل واسي نہ رهيو هو. هو اهو پڻ ٻڌائين ٿا تہ محمود هن کان اڳ ڪڏهن بہ ٻيڙيون استعمال نہ ڪيون هيون. ۽ اهو بہ تہ ايتريون ٻيڙيون، سنڌ پنجاب جي دريائن ۾ گڏ ڪجن، تہ بہ نہ ملنديون.

محمود جي پرستارن جي دعوي آهي تہ محمود جي ٻيڙين جي تري ۾ لڳل لوهي ڪات جهڙن "ڪُنڍن، سنڌي ٻيڙين کي تباهہ ڪري اونڌو ڪري ڇڏيو هو. تاريخدان پڇن ٿا: محمود جي لوهي ڪنڊيدار ٻيڙين، انهيءَ عمل ۾ پاڻ اونڌي ٿيڻ کان سواءِ، سنڌي ٻيڙين کي ڪيئن اونڌو ڪيو

هوندو!

پر ڏسجي ٿو تہ محمود ڪيترن ئي سنڌين کي غلام بنائي پاڻ سان گڏ وٺي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. اڄ يورپ جي سٺ لک خانہ بدوشن ۾ ڪين "سنتيس" (Sintis) جي طور تي سڃاتو وڃي ٿو.

پر تاريخ جي شاگردن کي ٽي نقطا ڌيان ۾ رکڻ گهرجن: محمود جنهن 1000ع ۽ 1026ع دوران سترهن ڀيرا ڪاهيو، سنڌ جي ڪاهہ ڪان پوءِ وري ڪڏهن نہ ڪاهيائين. جيتوڻيڪ هن بہ پنج ورهيہ حڪومت ڪئي. ٻيو قرمطي اڄ بہ اسماعيلي خوجن جي صورت ۾ موجود آهن. جن سان 1937ع تائين "هندو شهري قانون" (Hindu Civil Law) لاڳو رهيو. جن مان موجوده سنڌ جا مشهور اڳواڻ جهڙوڪ محمد علي جناح ۽ آغا خان ٿي گذريا آهن. ٽيون، محمود جي حملي ، سنڌ ۾ عربن جي وجود کي ختم ڪري ڇڏيو. جنهن ڪان پوءِ، راجپوت نسل جا سومرا سنڌ جا خودمختيار حڪمران ٿي ابريا.

سومرن جو پهريون وڏو نالو، ٻارهين صديءَ جي شروع ۾، راجا دلوراءِ جو هو. لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ راجا دلوراءِ کي هڪ بدڪردار شخص طور ياد ڪيو ويو آهي. هر نئين ڪنوار کي "سهاڳ رات" ساڻس گذارڻي پوندي هئي. عقيدو اهو آهي تہ الله پنهنجو قهر مٿس نازل ڪيو ۽ "دلوراءِ جي نگري ناس ڪيائين. ڪنهن کي بہ خبر ناهي تہ دلوراءِ جي گاديءَ جو اهو هنڌ ڪهڙو هو. پر مقامي ماڻهو، سنڌ ۾ هر وڏي ڀڙي کي "دلوراءِ جي نگري" ٿا ٻڌائين.

ممڪن آهي وچئين عهد جي معاشرن ۾ انساني تاريخ جي پراڻي رائج رسم "راجا سان سهاڳ رات" وانگر، دلوراءِ "پهرين رات" ملهائيندو هجي. (ڪجهہ وقت اڳ، ڪن ذاتين جا گهوٽ، ڪنوار جو "ڪنوارپ جو پردو" ڦاڙڻ سان، رت وهڻ کي "تشدد" تصور ڪري، اها "رتوڇاڻ" پيشہ ورن کان ڪرائيندا هئا) عين ممڪن آهي تہ عوامي قبوليت انهيءَ کان مٿاهين درجي جي اخلاقيات ڄاتو هجي. ڇو جو اوائلي دؤر جو ڪو جوڙو- سومرن جو مخالف ۽ سندن دشمن ساٿيءَ (وچولي) جي سهڻن جو گهٽگهرو. دلوراءِ کي انهيءَ عمل ڪري نندينڊو هجي، ۽ ٻيا ذريعا ڪيس اوچ ۽ انصاف پسند راجا جي طور تي ساراهيندا هجن.

اها دلچسپ ڳالهه آهي تہ الور ۽ برهمڻ آباد جا قتل آثار، جيڪي هڪ ٻئي کان سوين ميل پري آهن، ٻئي، "دلوراءِ جي نگري" سمجهيا ويندا آهن. پر هاڻي خبر پئي آهي تہ برهمڻ آباد. دلوراءِ کان پنجاهہ ورهيہ اڳ، 962ع ۾ ڌرتيءَ ڌٻڻ سبب برباد ٿي ويو هو، ۽ الور تي سؤ ورهيہ پوءِ درياءَ جي پيٽ مٽائڻ سبب تباهہ ٿي ويو هو!

تاريخ، واقعن جي داستان کان سواءِ بہ گهڻو ڪجهہ آهي. اها ماڻهن جي آرزوئن، ۽ خوفن ۽ خدشن جو اظهــار پڻ آهي. "دلوراءِ جي نگري" جي ڪهاڻي، مــاڻهن جي دلين ۾ ڪريل اخلاقيــات کي رد ڪرڻ ۽ اعليٰ اخلاقي قدرن جي حفاظت جو هڪ انساني طريقو آهي.

سومرن سنڌ تي گهڻو ڪري 1315ع تائين لڳ ڀڳ ٽي سؤ ورهيہ حڪومت ڪئي. پر اهي ڪير هئا؟ ڪي مسلمان مصنف اهو سمجهن ٿا تہ منجهن گهٽ ۾ گهٽ ڪو عربي خون ضرور هو. پر محققن کي ڪو شڪ ناهي تہ جاڙيجا پڻ راجپوتن وانگر پرمار هئا. "تاريخ طاهري" مطابق سومرا هندو هئا. ايچ. ٽي. سورلي (H. T. Sorley) مطابق، سومرا پوءِ مسلمان ٿيا، پر ڪڏهن، اها ڪنهن کي بہ خبر ناهي. هو چوي ٿو تہ اهي جاڙيجن (راجپوت) وانگر آهن. "جن لاءِ هڪ پيري راءِ خود پڪ سان چيو هو تہ پن هزارن جاڙيجن مان ٽي بہ اهڙا نہ هئا، جن کي اها خبر هجي تہ سندن مذهب ڪهڙو هو". ظاهر آهي تہ سومرا هندو هئا، جن تي ڪجهہ اسلامي اثر هو، جيڪي پوءِ نالي ماتر مسلمان ٿيا ۽ پنهنجو هندو ڪلچر قائم رکيائون.

ايڏي وقت جي فاصلي تي، سومرا حاڪمن راجپال، پونگر ۽ دودي کان وٺي همير، ننگر ۽ چنيسر تائين- جي اوسر ۽ زوال جي معاملي ۾ وڃڻ جي ضرورت ناهي. اينتريقدر جو هڪ نهرو دودو پڻ هو. جنهن علاؤالدين جي فاتح لشڪر جي سپهہ سالارن کي، سنڌين جي خليجن سان بي رخيءَ طور، ڪلي هٽ ڪيڪاريو هو. پر بادشاهن جي تاريخن کان وڌيڪ چنا ماڻهن جا اهي رزميہ داستان آهن، جيڪي سندن معاشري جي زندگيءَ ۽ ڪلچر تي گهڻي روشني وجهن ٿا.

ارنولڊ ٽائن بي (Arnold Toynbee) پنهنجي تصنيف "تاريخ جو مطالعو" (Study of History) ۾ لکي ٿو تہ: "تاريخ، ناٽڪ ۽ ناول وانگر، ڏند ڪٿا جي صورت ۾ سرجي ٿي. جيڪا پروڙڻ ۽ اظهارڻ جو اوائلي

طريقو اهي- جنهن ۾ جيئن پرين جي آکاڻين ۾ هوندو آهي. جيڪي ٻار چاهه وچان ٻڌندا آهن. يا جيئن خوابن ۾ هوندو آهي. جيڪي نوجوان ڏسندا آهن. حقيقت ۽ تصور ۾ ڪابه ليڪ ڪڍيل نه هوندي آهي. مثال طور "اليئڊ (Iliad) جي باري ۾ چيل آهي ته "جيڪو به اها تاريخ طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها ڪوڙ سان ڀري پيئي آهي، پر ساڳي طرح جيڪو به اها افساني طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها تاريخ سان ڀري پيئي آهي." سنڌي لوڪ ڪهاڻين سان ساڳي ڳالهه لاڳو ٿئي ٿي. جيڪي تاريخ ۽ ڪهاڻيءَ کي پاڻ ۾ جوڙي ادب پيدا ڪن ٿيون، جيڪو زندگيءَ کي گهراڻي سان ٻڌرو ڪري ٿو ۽ مڪمل طور تي ٻڌرو ڪري ٿو.

سنڌ جي سڀ کان آڳاٽي ڪهاڻي (راءِ ڏياچ) جي آهي، جنهن جو هنڌ لاڙ کان سؤراشٽر تائين ڦهليل آهي. عربن جي فتح کان پوءِ، سنڌ جا سما راجپوت سؤ راشٽر (سنڌيءَ ۾: سورٺ) ڏانهن لڏي ويا هئا. ٻارهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾، راءِ ديواس (ڏياچ)، جيڪو سمن جي ڇڌا نک مان هو، جهونا ڳڙهه جي گرنار ۾ راڄ ڪندو هو. سندس پيڻ کي جڏهن پٽ ڄائو ته جوتشين چيو ته هيءُ وڏو ٿي پنهنجي مامي جو ڪنڌ ڪپيندو. پر هوءَ پنهنجي ٻار جي سونهن ۽ معصوميت کان ايڏو متاثر ٿي جو ڪيس ٽوڪريءَ ۾ وجهي دريا ۾ وهائي ڇڏيائين. ٽوڪري، راجا انيراءِ جي راڄ ۾ هڪ چارڻ کي هٿ آئي، جنهن ٻار جو نالو ٻيجل رکيو. ٻيجل وڏو ٿي وڏو راڳي ٿيو. ان وقت، گرنار ۾، رتني ڪنيار جي ڌيءَ سورٺ جو مڱڻو انيراءِ سان ٿيو. جڏهن ڄڃ رستي تان لنگهي ته راءِ ڏياچ رستو روڪي، سورٺ کي کڻي ويو، ۽ وجي ساڻس شادي ڪيائين.

انيراءَ پنهنجي انهيءَ بيعزتيءَ تي ڏاڍو ڪاوڙيو. هن قيمتي هيرن ۽ جواهرن جي ڀريل ٿالهه جي انعام ڏيڻ جو ڍنڍورو گهمايو ته اهو انهيءَ کي ڏنو ويندو، جيڪو سندس بيعزتيءَ جو بدلو وٺندو ۽ راءِ ڏياچ جو سر وڍي آڻي ڏيندو. ٻيجل جي زال، جنهن کي ڀڪ هئي ته سندس مڙس پنهنجي موهيندڙ آواز وسيلي ڪابه شيءِ آڻي سگهي ٿو، تنهن اهو جواهرن جو ٿالهه اهو واعدو ڪري ورتو ته ائين ئي ٿيندو. ٻيجل جي گهر اچڻ تي سندس زال کيس چيو ته وڃي راءِ ڏياچ جي در تي سڻن هڻ ۽ جڏهن راجا کيس ڪجهه ڪهرڻ لاءِ چوي ته ڪانئس سندس سر گهري وٺج. ٻيجل ائين ئي ڪيو. راجا

سورهيائيءَ ۽ سخا سان پنهنجو سر ڏيڻ قبوليو ۽ چيائينس: "جيڪڏهن مون وٽ سوين سِر هجن ها تہ تنهنجي هڪ هڪ سُر تان قربان ڪريان ها."
سنڌ جي مهاڪوي شاهہ عبداللطيف انهيءَ ڪهاڻيءَ کي پنهنجي "سُر سورٺ" ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪهاڻي جا چار نقطا آهن. نياءُ ضرور ڪيو وڃي، قسمت جو لکيو اڻ ٽر آهي. ڳهہ ڳنا عورت جي موتمار ڪمزوري آهن. ۽ ماڻهوءَ تي سنگيت جي سگهہ سينيءَ کان پربل آهي.

انهيءَ ساڳئي دور جي هڪ ٻي ڪهاڻي آهي "ليلا چنيسر". چنيسر، ٺٽي جي پرڳڻي، ديول ڪوٽ جو سومرو حاڪم هو. سندس زال جو نالو ليلا هو. جنهن سان سندس ڏاڍي دل هئي. لکپت جي سولنڪي راجا، راءِ ڪنگهار جي ڌيءَ ڪؤنرؤ جي دل چنيسر سان اڙجي ويئي، پر ڪيس هرڪائي نہ سگهي. انهيءَ ڪري ست ستيائين ۽ نوڪرياڻي جو ويس ڪري، ليلا کي هڪ قيمتي هار انهيءَ شرط سان ڏيڻو ڪيائين تہ هوءَ کيس چنيسر سان هڪ رات گهارڻ جي اجازت ڏيندي. هار جي لالچ ۾ ۽ انهيءَ اميد تي تہ چنيسر شراب جي نشي ۾ ڪؤنرؤ ۽ ليلا ۾ فرق نہ سمجهندو. ليلا اها آڇ قبول ڪئي. پر چنيسر حقيقت سمجهي ويو. هن ليلا کان منهن موڙي ڇڏيو ۽ ڪؤنروءَ سان شادي ڪيائين. هيءَ ڪهاڻي عورت جي ڳهن توڙي معمولي شين تي هرکڻ جي ڪمزوريءَ تان پردو کڻي ٿي. هيءَ ڪهاڻي انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏي ٿي تہ مالڪ، پوءِ اهو ڪٿي سنساري هجي يا روحاني، آسانيءَ سان بيوقوف بڻائي نٿو سگهجي.

شاهہ پنهنجي "سر ليلا چنيسر" ۾ ليلا کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

"تو جو پانيو هارُ، سو سُوزن جو سڳڙو"

ليلا پڇتاءُ ظاهر ڪندي چوي ٿي:

الا، ڏاهي م ٿيان! ڏاهيون ڏک ڏسنِ"

شاهہ پڇاڙيءَ ۾ ليلا کي صلاح ڏيندي چوي ٿو:

"ليلا! لڄ م ايترو، آتي اڳڻ سور
ابو ڏاڏو گهورِ، پاڻ سُوڏو پرين تان"

پر انهيءَ دؤر جي ناياب سنڌي رزميہ ڪهاڻي "عمر مارئي" آهي مارئي ڳوناڻي وينگس آهي، جيڪا پنهنجي سنگيٺي ڪيت سين سان منگيل آهي. جڏهن عمر ڪوٽ يا امر ڪوٽ جي سومري حاڪم عمر کي سندس

سونهن جي سُڌ پوي ٿي تہ هو ڪيس شادي ڪرڻ لاءِ هرڪائي ٿو. مارئي انڪار ڪري ٿي. هوءَ اميراڻا ڪاڏا ڪائڻ ۽ ڪوبہ ڳهڻو پائڻ قبول نٿي ڪري. ايتريقدر جو پنهنجي وارن ۾ تيل بہ نٿي وجهي. ڪيس ڏپ آهي تہ سندس اباڻن ڪيس وساري ڇڏيو آهي، جو اهي متان اهو سمجهندا هجن تہ ٿر جي پٽن جي پيٽ ۾ هاڻي محلات ڇڏڻ نٿي چاهي. پر هوءَ پنهنجي اباڻن ڏانهن نياپا ٿي موڪلي. پوءِ هڪ ڏينهن. هوءَ عمر کي چوي ٿي تہ هوءَ ٻاهر گهمڻ لاءِ وڃڻ ٿي چاهي. انهيءَ ڳالهہ تي عمر سوچي ٿو تہ هاڻي مارئي خوش آهي ۽ مٿس راضي ٿي آهي. پوءِ هوءَ ٻاهر وڃي ٿي ۽ جتان ڪيس ڇوٽڪارو ملي ٿو. هوءَ پنهنجي وطن پهچي ٿي، جتي سندس اچڻ تي خوشيون ڪيون وڃن ٿيون.

مارئي، اسان کي سيتا جي ياد ڏياري ٿي، جيڪا لنڪا ۾ قيد هئي. اها ڳالهہ ڪافي دلچسپ آهي، جو راوڻ توڙي عمر، ٻئي معتبر شخص هئا. جن پنهنجا ارادا بيوس عورتن تي نہ مڙهيا.

مارئي پنهنجي ڳالهہ تي اٽل آهي تہ هوءَ غريب آهي، پنهنجي مڙس سان محبت اٿس، اڳيئي منگيل آهي ۽ محبت يا دولت يا ٻنهي سببن ڪري، ڪنهن بہ ڌارئين سان شادي نہ ڪندي. سندس پنهنجي غريب وطن ۽ غريب ماڻهن سان محبت، اسان کي پلاري ٿر وڃڻ ۽ اتي رهڻ جي خواهش تي جاڳائي. سندس پنهنجي وطن ٿر لاءِ بيقراري، سنڌي ادب کي حب الوطنيءَ جي شاعري عطا ڪئي آهي.

شاهہ جي مارئي چوي ٿي:

"هيڪ جئن نہ چاياس، پيو چاپندي جي مران!..."
"پٽولا پنوهار کي، عُمر! آڇ مَ تون......"
اي نہ مارن ريت، جئن سيڻ مٽائن سون تي....."
"مُيائي جيان، جي وڃي مڙهہ مليرڏي...."
ڪاش مان چمان ئي نہ ها،
يا جيڪڏهن چمان ها،
تہ هن بدناميءَ جي بدران اوڏي مهل ئي مري وڃان ها
اي عمر، هن غريب ڇوڪريءَ کي پنهنجا ريشمي ڪپڙا پارائي،
ڪلنهاب نہ ڪر.

اسان غريب ضرور آهيون،
پر پنهنجا ورَ سون تي نہ مٽائيندا آهيون.
اي عمر، جڏهن مران تہ منهنجو لاش منهنجي وطن اماڻج، جتي مان پيهر جيئري ٿي پونديس.

"عمر مارئي" حب الوطنيءَ جو (خوشيءَ جو) هڪ ڏکھو راڳ آهي. ان ڪان وڏيڪ اهو "سوَ ڏرم" اسان جي زندگي جي قدرن ۽ زندگيءَ جي اسلوب لاءِ هڪ دليل آهي. "عمر مارئي" اڄ جي سنڌي قوم پرستن لاءِ اتساهہ جو جيئرو جاڳندو وسيلو آهي.

پر ڏکھو ۽ يادگار "سومرن جي ڏوُر" دودي ۽ چنيسر جي تاريخي تنازعي ۾ سانڍيل آهي. تيرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن ڀونگر راءُ مري ويو تہ مُک اميرن سندس لوهارڻ زال مان جنميل وڏي پٽ چنيسر جي بدران، ڏاڏي پوٽي زال مان پيدا ٿيل ننڍي ۽ هوشيار پٽ دودي کي تخت تي وهارڻ جو فيصلو ڪيو. ويگي ڀاءُ دودي کي پڳ جي لالچ نہ هئي، ۽ هن اينتري قدر چيو تہ هو نالي ۾ حڪمراني ڪندو، پر حقيقي حاڪم چنيسر هوندو. پر انهيءَ جي باوجود، ننڍي ڀاءُ جي رسمي پڳ ٻڌڻ، چنيسر جي ماءُ ۽ زال ائين ناراض ڪري وڌو، جيئن ڪيڪئي ۽ منٿرا، رام جي راڄ گديءَ تي ويهڻ ڪري ناراض ٿيون هيون. انهن چنيسر کي اشتعال ڏياري، دهليءَ مان علاوالدين کي مدد لاءِ وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو. 1296-13000ع ۾ سنڌ ۽ خلجين وچ ۾ وڏو مقابلو ٿيو. هڪ وڏو لشڪر گجرات جي رستي، سنڌ پهتو. لشڪر ايڏو وڏو هو، جو سنڌي چارڻن چيو آهي: "اينرو اينرو پاڻي پيتائون جو سابرمتي سڪي ويئي".

خلجين نہ رڳو دودي کي تخت تان لاهي، چنيسر کي ان تي وهارڻ ٿي چاهيو. پر هنن ڀونگر راءُ جي ٽين ڏاڏي پوٽي زال مان پيدا ٿيل ڌيءَ ٻاگيءَ (ٻاگهي) جو سڱ علاوالدين لاءِ گهريو. پر سڱ جي انهيءَ گهُر کي رد ڪندي سومرن چيو: "تون تُرڪ اسين سومرا، اهڙي جوڙ نہ جڳائي" پوءِ جنگ لڳي ۽ ٻنهي ڌرين جو گهڻو نقصان ٿيو. دودي جو پٽ ڀونگر پيو ۽ چنيسر جو پٽ "نهرو" ٻئي دودي جي طرفان بهادريءَ سان وڙهيا ۽ مارجي ويا. سبڙ ابڙي، جيڪو سيد غازي سالار کي ماري چڏيو. جڏهن دودي کي نيزي ۾ ٽنگي مٿي اڀو ڪيو ويو تہ پرسان بيٺل چنيسر کي چيائين: "آئون اڃا بہ توکان مٿي آهيان!"

انهيءَ وچ ۾ جڏهن سندس وطن ۽ ماڻهن تي خلجين حملو ڪيو تہ

چنيسر ٻيهر سوچڻ تي مجبور ٿي پيو. سنڌ جي خلاف ڏاڏاڻن جي ڪري هاڻي ڪيس علاوالدين جي خلاف نفرت ٿي پيئي. سمجهيو ٿو وڃي ته هو علاوالدين سان وڙهندي مارجي ويو هو.

هن داستان جو سڀ کان اهم پهلو اهو آهي ته سنڌ ۾ خلجين جي خلاف اها عام ماڻهن جي جنگ هئي. ايتري قدر جو هاري ۽ ناري، ڏنار ۽ ڳنوار، چارڻ ۽ فقير، مهاڻا ۽ ميربحر، ڪنبر ۽ ڪوري، سڀ انهيءَ جنگ ۾ ڪڏي ڪاهي پيا، انهن سڀني جو نعرو هو: "تلوار اسان جو هر آهي."

سومريون محل ماڙيون ڇڏي، ڳجهي طرح سمن جي سام ۾ رهڻ لاءِ نڪري ويون. علاوالدين جڏهن اتي پهتو ته ڪاريءَ وارا ڪک ڏنائين. هو پريشان ۽ نااميد ٿي واپس موٽي ويو.

اڄ ڏينهن تائين سومرن جي سورهيائي ۽ سومرين جي سونهن ۽ پوترتا جي ساراهه جا گيت ڳاتا ويندا آهن. دودي جي شهادت کي اڄا تائين. هر سال چيٽ مهيني ۾ ميلي جي صورت ۾ ملهايو ويندو آهي. ٿي سؤ ورهيه آڳاٽا اهي گيت اڄ به سنڌي ماڻهن جي چپن تي آهن.

"سنڌ سومرن جو ساهه آهي
وڳهه کوٽ خدا جو پنهنجو کوٽ آهي!
شال سندس شان ذرو به جهڪو نه ٿئي.
او دودا!
جس هجي تنهنجي ماءُ کي،
جنهن توکي جنم ڏنو.
سنڌ جا سورما اڄ به دشمن سان سينو سپر آهن.
اي خدا. کين سوڀارو ڪج
شال هن ڀلاري ڀونءِ تي امن ۽ خوشحالي هجي"

سومرن اسان کي ويهين صديءَ ۾ سنڌ جو وزيراعليٰ الله بخش سومرو ڏنو، جنهن مرڻ ڏينهن تائين ورهاڱي جي مخالفت ڪئي، ۽ سومرن جي دؤر جون سنڌي ماڻهن جي دلين ۾ وسندڙ ٻه پياريون شخصيتون آهن جهولي لال ۽ قلندر لال شهباز.

لال شهباز 1413ع ۾ هاڻوڪي افغانستان جي مروند شهر ۾ ڄائو هو. سندس اصل نالو پير عثمان شاهه هو. هو سنڌ ۾ اچي سيوهڻ ۾ رهيو، جيڪو آڳاٽي شو مندر جي ڪري مشهور هو. هو ٻهريون نالي وارو مسلمان هو، جنهن سنڌ ۾ محبت ۽ سهپ جو پرچار ڪيو. ڪيس "شهباز" انهيءَ

ڪري چوندا هئا. جو هو پنهنجو پاڻ کي شهباز جي صورت ۾ تبديل ڪري پنهنجي دوست شيخ فريد گنج شڪر کي ڪٽر مُلن جي ڦاهيءَ تان لاهي، پاڻ سان ڪٺي آيو هو. ڪيس لال لباس پائڻ ڪري، "لال" ڪوٺيو ويندو هو. جيڪو هو سموري زندگي پائيندو رهيو. لال شهباز سنڌ جو پهريون اهم صوفي سنت آهي. هندو ڪيس مهاراجا وڪرماڏتيہ جي پاءُ ڀرت هريءَ جو اوتار مڃيندا آهن. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ هن شِو جي پوڄا ان هنڌ تي ڪئي هئي، جتي اڄ ڪلهہ لال شهباز جي مزار آهي.

ٻي مقدس شخصيت جهولي لال آهي، جيڪو اڏيرولال، امرلال ۽ لال سائينءَ جي نالن سان سڃاتو وڃي ٿو. ڏهين صديءَ ۾ جڏهن عربن جو زوال شروع ٿيو ۽ سومرا أسري رهيا هئا تہ ٺٽي جي تعصبي حاڪم مرخ شاهہ هندن کي مسلمان ٿيڻ جو حڪم ڏنو هو. پريشان ماڻهو، سنڌوءَ جي ڪناري تي گڏ ٿيا ۽ بچاءُ لاءِ "ورڻ ديوتا" تي اجتمائي پراٿنا ڪيائون. ڏند ڪٿا موجب، هڪ سهڻو جوان، جنگي گهوڙي تي چڙهي دريا مان نروار ٿيو، جنهن ڪيترائي معجزا ڏيکاريا ۽ ماڻهن کي ثقافتي نسل ڪشيءَ کان بچايائين. سندس درشن نصرپور ۾ ڪرايو ويندو آهي. جتي سندس لاءِ مڃيو وڃي ٿو تہ ٻالڪ جي روپ ۾ رتن راءُ لوهاڻي ۽ سندس زال ديوڪيءَ کي سوني جهولي يا پينگهي ۾ ڀڳوان ڪرشن وانگر، پر پاڻيءَ جي پيداوار، مڇيءَ تي ويٺل ڏيکاريو ويندو آهي. پر ظاهري طرح هو هڪ نوجوان اڳواڻ هو، جنهن هزار ورهيہ ڪن اڳ، سنڌ جي هندن کي مصيبت کان بچايو هو. اڄ تائين سندس مان ۾ مندر جوڙايا ويندا آهن ۽ سندس شان ۾ "پنجڙا" ڳاتا ويندا آهن. ويجهرائيءَ ۾ رونا ليلٰي جي سُريلي آواز ۾ ڳاتل گيت "جهولي لال ۽ مست قلندر" هندستان ۽ پاڪستان ۾ هڪجيترا مقبول آهن:

او لال! ميري پت رکيو سدا جهولي لالڻ!

(او سنڌ جا سائين، جهولي لال، سيوهڻ جا سائين، لال لباس وارا قلندر، تون وڏي شان وارو آهين! مون تي شال تنهنجي مهر هجي!

تنهنجي مزار هميشہ جڳن مشعالن سان روشن آهي، ۽ هاڻي مان تنهنجي مان ۾ چوٿين مشعال روشن ڪرڻ آئي آهيان.

شال تنهنجو اوچو نالو هند ۽ سنڌ ۾ وڄندو رهي، شال تنهنجي شان ۾ گهنڊ زور سان وڄندو رهي.

او سائين، شال تون هميشہ هر هنڌ قائم رهين.منهنجي وينتي آهي تہ عليءَ جي صدقي منهنجي ٻيڙيءَ کي زندگيءَ جي دريا مان پار لنگهائج.

باب ستون

سونهري دؤر

سومرن ۽ سندن سما اُمرائن گڏجي خلجين جي حملي جو مقابلو ڪيو. پر انهيءَ مقابلي سنڌ ۾ سياسي قوتن جو توازن مڪمل طور تي تبديل ڪري ڇڏيو. سومرن جو گهٽو رت وهيو. ساڳئي وقت سمن جي همٿ ۽ ڪردار، بهادر ۽ چٽو ٿي بيٺو. تنهنڪري اختيار لاءِ ٻنهيءَ جي وچ ۾ ڇڪتاڻ اٿر هئي. جيئن تہ سومرن وٽ اڳيئي اختيار هو، تنهنڪري دهلي سرڪار جو ساٿ ساڻن هو. دهلي سرڪار تہ ملتان ۽ گجرات جي حڪمرانن ڪي حمايت ڪن. پر سمن جي فائدي ۾ وڏيڪ اهم عنصر ڪم ڪري رهيا هئا.

سومرن جي حڪمرانيءَ جي سرزمين ڏکڻ- اوپر سنڌ هو ۽ سما صوبي جي گهٽي حصي ۾ پکڙيل هئا. ۽ سما ڳاٽيتي ۾ سومرن کان وڌيڪ هئا. (مثال طور، 1901ع جي آدمشماري موجب سما 897، 32، 7 هئا، جڏهن تہ سومرا 763، 02، 1 هئا. جيڪو ڳاٽيتي جي لحاظ کان وڏو فرق آهي.)

سنڌو پنهنجو وهڪرو گهٽ ۾ گهٽ 1250ع کان تبديل ڪندو رهيو آهي. اهو اولهہ ڏانهن الور، برهمڻ آباد، امرڪوٽ، وڳهہ ڪوٽ ۽ سومرن جي روپا کان ٻري ۽ سمن جي سيوهڻ ۽ ٺٽي جي شهرن ڏانهن منتقل ٿيندو رهيو. صدين کان، روهڙيءَ جي ٽڪريءَ مان پٿر ڪوٽي، دريا رستي سومرن جي شهر امر ڪوٽ ڏانهن اڏاوت جي ڪم لاءِ نيا ويندا هئا. هاڻي اهو سلسلو ختم ٿي ويو هو. تمام جلدي اوپر ۾ وهندي اصلوڪو واهہ، جيڪو مقامي طور تي "هاڪڙو" (گهگهر؟) ۽ "مهراڻ" جي مختلف نالن سان ڄاتو ويندو هو، نندي کان نندو ٿيندو ويو، ايستائين جو اڄ اهو گهٽجي "ايرندي ناري" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. نارا ڪئنال جا اڪيلا يادگار ساموندي ٻانگر مڇ آهن. جڏهن اهو واهہ ٿر ۽ ڪڇ مان وهي، عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو، تڏهن "رتناڪر" جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. ظاهر آهي تہ جڏهن دريا سمنڊ ڏانهن وهندي وچ ۾ سڪي ويو تہ اهي مانگر مڇ ان

وقت اتي ڦاسي رهجي ويا.

واقعاتي طور تي، آڳاٽي الور ڪان، جيڪو روهڙيءَ جي اوڀر ۾ ڇهه ميل پري آهي، روهڙي ۽ سکر جي وچ واري لڪ ڏانهن، دريا جي وهڪري جي تبديليءَ ڪي تاريخي نتيجن حو جاگرافيائي تسلسل آهي. روهڙي ۽ سکر جي وچ واري ٽڪري هاڻي سنڌ ۾ بکر جو ٽاڪرو ٻيٽ ٿي پيو آهي. الور جو قلعو هاڻي ڊهي ويو آهي ۽ انهيءَ جاءِ تي، سنڌ جي بچاءُ لاءِ، هڪ مضبوط قلعي جي اڏاوت لاءِ اتان جون سرون ۽ پٿر نيا ويا. ان وقت ڪان وٺي، صدين تائين، ٺٽو ڏکڻ ۾ ۽ بکر اتر ۾ سنڌ جا ٻه ٿنڀا ٿي پيا.

سنڌوءَ جي وهڪري جي تبديلي، سومرن جي قسمت تي تباهه ڪن اثر ڇڏيو. ان جي اُبتڙ، سمن جي قسمت تي برقياتي اثر پيو. انهيءَ ۾ ڪو عجب ناهي ته سومرا انهيءَ ڏينهن لاءِ دعا گهرندا هئا ته ڪڏهن هاڪڙو الور وٽان وهندو (سمن کي مٺيرو ڇڏي، سڪائي الڳ ڪندو)، ڪڏهن اهي سمن ڏانهن پاڻيءَ جي پيداوار جهڙوڪ مڇي، ٻيهه ۽ لوڙهه سوڪڙي طور موڪليندا.

"هيڪ وهندو هاڪڙو، پڄندي پنڌ اروڙ،
ٻيهه مڇي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي"

پر دريا پنهنجو الهنديون وهڪرو قائم رکيو. ٽڪل سومرا پٽن ۽ چارڻن وٽ ٻي مانا ٿي پيا، جن هاڻي نون اميرن، سمن جي سخاوت جي ساراهه جا گيت ڳائڻ شروع ڪيا هئا. آخري سومرن جي هڪ عجيب مايوس پٽ چيو آهي : "جيڪڏهن باقي دنيا اسان جي ڦتڪار جي اڌ حقدار آهي ته سومرا سڄي جا حقدار آهن". جيتري قدر سمن جو واسطو آهي ته شاهه لطيف پڻ چيو آهي: "جڏهن اهي ناراض آهن، پوءِ ٻه ڏين ٿا. جڏهن اهي خوش آهن ته پاڻ اڃي ڪان وڌيڪ ڏين ٿا، هو ٻنهي حالتن ۾ ڏاڍا سٺا آهن".

اهو پڻ ممڪن آهي ته مارواڙ جي سرحد سان لڳ، ڏکڻ اوڀر جي وارياسي علائقي ۾ رهڻ ڪري، سومرا طبعاً ڪنجوس هئا. تنهنڪري ان وقت جي "سنڌ سماءُ جي ماڻهن" (پٽن ۽ چارڻن) پڻ سمن جي اپرندي سج ڪي سلام ڪرڻ کي ترجيح ڏني. 1315ع ۾، وقفي بوقفي لڳل لڙاين کان پوءِ، 1351ع ۾ آخرڪار سمن ڪي سوڀ حاصل ٿي. جڏهن دهلي سرڪار ڦڏو وڏو ته سمن سيوهڻ ۾، مرڪز جي گورنر، ملڪ رتن کي ماري وڌو. ساڳئي

سال. سمن اول پنهنجي شهر ساموئي ۾ تخت گاهہ قائم ڪيو. پر جلد ئي اهو ٺٽي ڏانهن منتقل ڪيائون. جيڪو پوءِ گاديءَ جي هنڌ جي حيثيت سان ھوڪارجڻ لڳو.

اها سموري ترقي، دهليءَ جي سلطان محمد تغلق جي برداشت کان ٻاهر هئي. هو جلد ئي وڏو لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. ايليٽ (Elliot) ۽ ڊاسن (Dawson) سندن چوڻ بيان ڪندي چون ٿا: ”شال خدا مون کي بيماريءَ مان نؤبنو ڪري ته جيئن مان ٺٽي جي ماڻهن کي نيچو نوايان. جيڪڏهن خدا مون کي پنهنجو ڪيو ته پوءِ بہ اها خواهش هميشہ منهنجي دل ۾ رهندي.“

سنڌ جي مهم دوران، محمد سنڌ جو لذيذ پلو گهڻي تعداد ۾ کائيندو هو. (سنسڪرت ۾ مڇيءَ کي پَلوَ چون. بينگالءَ ۾ ’هلشا‘ ۽ امريڪيءَ ۾ شاد چون). اهو ايترو تہ لذيذ آهي جو سنڌيءَ ۾ ڪل يوڳ ۾ چئبو آهي:

”پلو سيري کان بہ پلو،
سيري ۾ نہ ساءُ،
پلو گوڏا ڪوڙي کاءُ“

اها ئي اميد رکي سگهجي ٿي تہ محمد تغلق پلي کائڻ ڪري نہ مئو هو. پر هن جو موت سنڌ ۾ ٿيو هو ۽ ڪيس ٺٽي جي پرسان دفنايو ويو.

ڪانئس پوءِ فيروز تغلق تخت تي ويٺو. هو محمد تغلق جي بيعزتي برداشت ڪري نہ سگهيو. درباري تاريخ نويس لکن ٿا: ”جڏهن هو انهيءَ هنڌ (ٺٽي) جي باري ۾ ڳالهہ ڪندو هو تہ هو پنهنجي ڏاڙهيءَ تي هٿ گهمائيندو هو ۽ عجب کائيندو هو تہ صد افسوس جو ڪانئس اڳيون سلطان محمد شاهہ تغلق اهو فتح ڪرڻ ۾ ناڪام ويو.“

تنهنڪري، گهڻو وقت گذرڻ کان اڳ، فيروز وڏي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو. پر هن لاءِ بہ شهر تي قبضو ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو. ڪجهہ وقت لاءِ گجرات ۾ ساهي پٽڻ کان پوءِ هن جڏهن شهر جو گهيرو ڪيو تہ سنڌي لشڪر اڏ فارسي اڏ سنڌيءَ فتح جو نعرو هنيو:

”بابرڪت پير پٺو،
هڪ مئو ٻيو ٺٺو“

سنڌي مسلمان، راجا گيپچند کي پير پنو چوندا اهن. جيڪو پوءِ سنڌ جي ڏيڏن جو پير ٿيو.

1365ع ۾، فيروز شاهه وري سنڌ تي ڪاهي آيو. هن ڀيري هن سمن جي سردار ٻانڀڻي (برهمڻ لاءِ سنڌي لفظ) ۽ سندس چاچي ڄام جوڻي کي پاڻ سان دهلي هلڻ تي آماده ڪيو. جڏهن ته ٻانڀڻي جي پاءُ ڄام تماچي ۽ جوڻي جي پٽ ڄام تولاچي گڏجي سنڌ تي راڄ ڪيو. دهليءَ ۾، فيروز شاهه، جوڻي کي ڀنيلائي، سندس ڀائٽي کي پويان ڇڏي، 1375ع ۾ ٺٽي جو گورنر ڪري واپس موڪليائين. ٺٽي ۾، جوڻي، ڄام تماچيءَ کي گرفتار ڪيو ۽ کيس دهليءَ ڏانهن پري موڪلي، دهلي- سرڪار جي نمائندي جي حيثيت سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو. اهو سنڌين لاءِ گهٽو ڪجهه هو. معزز شيخ حماد اهو چوندي ٻڌو ويو: "جوڻو بيوقوف آهي. او ڄام تماچي، مهرباني ڪري موٽي اچ. ٺٽو تنهنجو آهي، الله پڻ توتي مهرباني آهي." ٻيو عالم، نوح اهو چوندي ٻڌو ويو: "وڃ ۽ وڃي ڄام جوڻي کي قتل ڪر ۽ ڄام تماچيءَ کي حاڪم بناءِ." گهٽي وقت گذرڻ کان اڳ، ڄام تماچي حاڪم ٿيو ۽ سنڌ جي سونهري دؤر جي شروعات ٿي.

انهيءَ دور ۾، سنڌ ۽ گجرات دوستيءَ جي ناتن ۾ ڳنڍيل رهيا ۽ پنهنجي آزادي قائم رکڻ جي ساڳي ڪوشش ۾ ساٿي رهيا. ڪيترن ئي شهزادن جون شاديون هڪ ٻئي جي ملڪن ۾ ٿيون.

سنڌ ۾، سمن جي دور جي خوشحاليءَ جو بيان "تاريخ طاهري" ترنگ ۾ اچي ڪري ٿي: "جيڪي زمينون غير آباد هيون، هاٿي ڄڱيءَ طرح پوکجڻ لڳيون. زمين جو اهڙو ڪوبه ٽڪرو نه رهيو، جنهن تي هر نه هليو هجي. ٺٽو اوير جي مَندي بنجي ويئي. سنڌ علم ۽ دولت ۾ "ٻيو عراق" بنجي ويئي. هڪ آڳاٽي اکر ۾ چيل آهي: "هر هنڌ کوهه ۽ وڻ هئا ماڻهو ايڏو خوش هئا جو ٻُڍا دائمي طرح جوان ٿي ويا". "رعيت راضي ايهه جهي، جو ٻڍا نت جوان."

سما ڪير هئا؟ چوٿيءَ جي تاريخدان سماجياتي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي مطابق، سما يادَو نسل مان هئا. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، منجهانئن گهڻا لڏي وڃي گجرات ۾ آباد ٿيا. (سورٺ جو راءِ ڏياچ سمو هو) پر، چوڏهين صديءَ جي اوائل ۾، منجهانئن گهڻا ڪجهه قدر سومرن جي مدد

۾. خلجين سان مقابلو ڪرڻ لاءِ واپس موٽي آيا. ايچ- ٽي- سورلي مطابق، "انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته سما جادو ڪُل جا راجپوت هئا ۽ گهٽو ڪري اهو ئي قبيلو هو، جنهن کي سڪندر سامبوس (Sambos) ڪري ڄاتو هو. اهي 1391ع کا اڳ مسلمان نه ٿيا هئا. ۽ سندن پونير ڪڇ جا سميجا ۽ جاڙيجا، ڪري ڄاتا وڃن ٿا.

انهيءَ جي معنيٰ ته سما سنڌ جا حاڪم ٿيڻ کان پوءِ، گهٽ ۾ گهٽ چئن ڏهاڪن تائين هندو رهيا. اُهي ڪڏهن، ڇو ۽ ڪيئن مسلمان ٿيا، اها خبر ناهي، پر ڏسجي ٿو ته اسلامي دنيا جي ڇڪ اولهه ايشيا ۽ ان جي ير وارن توڙي اتر هندستان ۾ اهم ڪم ڪيو آهي. پر اسلام انهن تي پنهنجو ڌيان مرڪوز ڪيو. رسمي مسلمان- نالن کان علحيده، انهن کين پنهنجا روايتي نالا ڏيڻ تي زور ڏنو. (اڄ به ٿائيليند ۾، ڪنهن به شهريءَ جو کهڙو به مذهب هجي، هو پنهنجي ٻارن جا نالا سنسڪرت جي فهرست مان ڳولي رکندو آهي، جيڪا مندر ۾ رکيل هوندي آهي).

پر سڀني ڇڳين ڳالهين جو ڪيئن به خاتمو ٿيڻ گهرجي. جڏهن بابر پنهنجو وطن سمرقند ۽ بخارا وڃايا ته هو هندستان تي چڙهائي ڪري آيو. رستي تي 1516ع ۾، هن پهرين ايران ۽ هندستان ٻنهي جو دروازو قندار (ڪورون جي ماءُ گانداريءَ جو پراڻو گانذار ديش) فتح ڪيو. ارغون جيڪي قنذار مان تڙجي نڪتا هئا، بدلي ۾ 1521ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيا. لڙائيءَ ۾ ڄام نندي (نظام الدين) جو پٽ دريا خان سمو وڙهندي مارجي ويو. هڪ ٻي جنگ ۾ ويهه هزار سنڌي ارغونن سان وڙهندي مارجي ويا. اهي ارغونن، چنگيزخان ۽ سندس قبيلي مان هئا. سنڌي پنهنجي گهوڙن تان لهي، پٽڪن ۽ ڪمربندن جا سندرا ٻڌي، سر تان آهو ڪٽي جنگ وڙهيا، پر منجهانئن ڪو به جيئرو نه بچيو.

سنڌين جي شڪست جو نمايان عنصر، مذهبي ڪٽرپڻو هو، جيڪو سمن جو آخري ڏينهن ثابت ٿيو. مخدوم بلاول، جيڪو وڏ- گهراڻو هو، جنهن آزاد خيال مڪتب فڪر پيش ڪيو سندس سرپرست دريا خان هو، جيڪو خود هڪ مدبر سپاهي هو. پر جڏهن نندي جي گاديءَ تي ڄام فيروز وينو ته رجعت پسند گروهه مٿي اڀري آيو. انهن بلاول کي تيل جي گهاڻي ۾ پيڙائي ڇڏيو! انهيءَ ڳالهه سنڌين جون دليون ٽوڙي ڇڏيون".

سمن جي شڪست کان پوءِ. بکر جي گورنر قاضي قاضن. جيڪو سپاهي، مدبر. عالم ۽ صوفي سنت هو. مداخلت ڪئي ۽ جيترو ممڪن ٿي سگهيو، ارغونن کي امن ۽ آرام سان حڪمراني حوالي ڪرايائين. شاهه بيگ ارغون، مغلن جي مدد سان سنڌ تي قبضو ڪيو. انهيءَ دٻاءُ هيٺ هندو حڪمران اتر کان ڏکڻ لاڙ ڏانهن آيا. جيڪي اتي سمورو وقت پنهنجي آزادي قائم ڪريو وينا هئا. سنڌ کي وري پراڻي چوٽي ياد ڏياري ويئي: "جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، توکي قنداران جوکو".

سمن جو دور ڄام تماچيءَ جي رومانوي داستان سان ياد ڪيو ويندو هو. هڪ ڏينهن جيئن ئي هو (نـئي جي پرسان) ڪينجهر ڍنڍ تي شڪار ڪري رهيو هو تہ سندس نظر هڪ غريب مهاڻي ڇوڪري "گندري" (گندي، ميري) تي پيئي. هن سندس نالو "نوري" رکيو ۽ کيس پنهنجي محل ۾ وٺي وڃي مهاراڻي بنايائينس. سڀني مهاڻن تان سموريون ڍلون ۽ محصول معاف ڪيائينس ۽ پوءِ آرام سان رهڻ لڳو. اهو واقعو ڪورون جي ڏاڏي شانتنو جي ياد ڏياري ٿو، جيڪو ستيہ وتيءَ جي عشق ۾ گرفتار ٿيو هو، جيڪا هڪ مهاڻي هئي.

پر سمن جي دور جو سڀ کان وڏو رومانوي داستان "سسئي پنهون" جو آهي. سسئي برهمڻ گهراڻي ۾ جنم ورتو هو. جڏهن پٽس کي سندس جنم پتريءَ مان پتو پيو تہ ڏيٽس جو ليک ڪنهن ڌارئين سان لکيل آهي تہ هن کيس ٺوڪريءَ ۾ وجهي دريا ۾ لوڙهي ڇڏيو. اها ٺوڪري ڀنڀور ۾ ڪنهن ڌوٻيءَ کي هٿ لڳي. هو اڳيئي بي اولاد هو، تنهنڪري ڪٺي پنهنجي ڌيءَ طور پالڻ شروع ڪيائين. شڪل جي سهڻي هئڻ ڪري سندس نالو سسئي (ششي معنيٰ چنڊ) رکيو ويو. جڏهن وڏي ٿي تہ سندس سونهن جي هاڪ پري پري تائين ڦهلجي ويئي. بلوچستان جي ڪيچ مڪران جو تاجر شهزادو پنهون ڀنڀور مان اچي نڪتو. پهرين نظر سان ٻئي هڪ ٻئي تي موهت ٿي پيا. پنهون تجارت ڇڏي واپس ورڻ کان نابري واري ڇڏي ۽ سسئيءَ سان شادي ڪرڻ لاءِ پاڻ ڌوٻي بڻجي اتي ئي رهي پيو. پنهون جو پيءُ ڏاڍو ناراض ٿيو. هن پنهنجي پين پٽن کي پنهون کي واپس وٺي اچڻ لاءِ اماڻيو. جڏهن سسئي ننڊ ۾ سمهيل هئي تہ پنهون جي ڀائرن، پنهون کي اٺ تي ٻڌي، پنهنجي وطن ڏانهن روانا ٿيا. پويان جڏهن سسئي کي ننڊ مان

جاڳ ٿي تہ ڪيس حقيقت جي خبر پيئي. انهيءَ ساعت سسئي بہ پيرن اگهاڙي سندس پويان رواني ٿي.

ڏکهي ويران رستي ۾ هڪ پڪرار ڪيس ميريءَ اک سان ڏٺو. سسئي ڏرتي ماءُ کي حفاظت ڪرڻ لاءِ پاڏايو. جنهن تي ڌرتي ڦاٽي پيئي ۽ سسئي منجهس هلي ويئي. پوءِ جڏهن پنهون هوش ۾ آيو تہ اتان پنهنجي پائرن ڪان پاڻ ڇڏائي پنيور ڏانهن روانو ٿيو. رستي تي ڪيس سسئيءَ جي پڄاڻيءَ جي خبر پيئي. جيو وجي ٿو تہ ڪيس سسئيءَ سان ملائڻ لا. ساڳي جاءِ تي ڌرتي وري ڦاٽي پيئي ۽ پنهون پنهنجي سسئيءَ سان هميشہ لاءِ مليو. پوءِ ٻنهي جي وچ ۾ رڳو بصر جي ڇلڪي جيتري وڇوٽي رهجي ويئي.

شاهہ جي شاعريءَ ۾ سسئي جا ورلاپ ڪنهن بہ سنڌي کي لڙڪ لاڙڻ لاءِ ڪافي آهن. اهي لتڪ ورنداون جي جهنگ ۾ ڪرشن لاءِ گوپين جي تلاش کي پوئتي ڇڏي ڏين ٿا. سسئي پار ڪيندي چوي ٿي: "آئون نہ سمي آهيان نہ سومري. آئون تہ برهمڻ آهيان، جنهن شاستر پڙهيا آهن. آئون پنهنجي پنهون کي ڳولهي لهندس ۽ سندس ڏوہڻ تي گذاريندس. ماڻهو چون ٿا تہ تون چرخو چور. آئون چرخو چوريان ٿي، پر هڪ بہ تند نٿي نڪري. جيڪي نڪري ٿو، اهي رت جا لڙڪ آهن، جيڪي چرخي کي پسايو ٿا ڇڏين.

او لڙڪو، اوهين ڏکها نہ ٿيو. ۽ او جبل، ايڏو اوچو نہ ٿيءُ. منهنجون اکيون سڪڻ ڏيو تہ جيئن آئون پنهنجي پيرن جا نشان ڏسي سگهان.

اج آئون پنهنجا ڪپڙا گيروئان رنگيندس. آئون جوڳڻ ٿيڻ ٿي چاهيان. آئون پنهنجي پنهونءَ لاءِ ڪن ۾ جوڳين وارا ڪنڊل پائيندس.

هي ٻند، ٻين پنڌن وانگر ناهي. آئون چاهيان ٿي تہ دانهون ڪري روئان. پر پوءِ ماڻهو چوندا تہ آئون چري آهيان. ماڻهو منهنجي محبت جي ڪارڻ مون تي الزام مڙهيندا. پر پوءِ جا ٿيو؟ سچا محبتي نڪرين تي ٿني پوڻ سان فڪرمند نہ ٿيندا آهن

اڙي او سج، تون منهنجي محبوب سان ملڻ کان اڳ ئي لهين ٿو. نيڪ اهي. پر وجي ڪيس پڌائج تہ آئون رستي تي ئي مري ويئي آهيان. اڙي او جبل، تون محبتين کي آئت ڏج ۽ سندن پيرن کي نہ ڏکوئج!.......

۽ پوءِ سسئي ۽ جبل ٻئي پنهون لاءِ گڏجي رنا ايتري قدر جو ڪگدام سندن دل جون دانهون ٻڌي ڍهي پيا.......

جيڪي پنهنجي پرين لاءِ موت جو ذائقو چکين ٿا. پرين انهن جي هنج ۾ آهي....... سسئيءَ جا سور رڳو تيسيتائين جاري رهيا، جيسيتائين سسئي پاڻ کي پنهون کان ڌار سمجهيو. جنهن ساعت، سسئي اهو ڄاتو ته سسئي ۽ پنهون هڪ ئي هئا، ته سندس سڀئي سور ختم ٿي ويا.

سمن جي دوُر ۾، سنڌ اهڙيون ادبي ۽ ثقافتي اوچايون ماڻيون! ٻه صديون پوءِ، شاهه لطيف "سُر بلاول" ۾ انهن جي ساراهه جا ڏِڪ پيري ڳائيندو رهيو:

"او ڄام لاکا، آئون اگلي اوڏ آهيان. مون پنهنجي جهوپڙي تنهنجي ٻاجهاري اجهي هيٺ اڏي آهي. تون اسان ٻي اجهن جو بچاءُ ڪج. ائين ٿو لڳي ته خدا خود ڄام جکري کي پنهنجي هٿن سان جوڙيو آهي. لڳي ٿو، هڪڙي جکري کي جوڙڻ ۾ تمام گهڻي مٽي ڪتب آئي هوندي....".

باب انون

اڪبر جي "ولايت دل - پسند سنڌ"

عربن جي اٺ سؤ ورهيه وائلي دؤر کانپوءِ، جڏهن بابر ارغونن کي سنڌ ۾ هيٺ ڏڪيو تہ سنڌ پهريون گهمرو ڌارين جي حڪمرانيءَ هيٺ آئي. ڪجهہ وقت کان پوءِ، ترخان پڻ گهڙي آيا ۽ پنهي ڌارين گروهن سنڌ کي ورهائي پاڻ ۾ ڪنيو. پوءِ وارن 180 سالن دوران، سنڌ مغلن سان سيني لاهن چاڙهن کي منهن ڏنو. جڏهن شير شاهہ همايون کي شڪست ڏني تہ همايون ڀڄي اچي سنڌ مان نڪتو. پر ارغونن جو رويو ڏانهس ٿڌو هو. همايون هڪ ڪنڌ کان ٻي ڪنڌ تائين پناهہ لاءِ ڀٽڪندو رهيو. هڪ موقعي تي هن مڪي وڃي فقير ٿي گذارڻ جو پڻ سوچيو. پر سندس ساٿين کيس چيو، تہ ڪين وچ ۾ ڇڏي نہ وڃي. "اسان جو ڇا ٿيندو؟". هنن ڪانئس ڀڄي. اهي مڪي وڃڻ لاءِ تيار نہ هئا. انهيءَ موقعي تي ٽيٽيهن ورهين جو جوان همايون، چوڏهين ورهين جي هڪ ارغون سنڌي ڇوڪري حميده بانوءَ جي محبت جو ديوانو ٿي پيو ۽ سنڌ جي پاٽ ڳوٺ ۾ 1541ع ۾ ساڻس شادي ڪيائين. امر ڪوٽ جي راڻي برسل، همايون جي ساٿين کي پنهنجي قلعي ۾ پناهہ ڏني، جتي 15 آڪٽوبر 1542ع تي کيس اڪبر ڄائو. اهو سنڌ توڙي هند لاءِ هڪ يادگار ڏينهن هو.

پر جڏهن، اڪبر سنڌ جي لاڙ واري حصي کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ چاهيو تہ جاني بيگ مرزا جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ جي مائهن سندس لشڪر جو مقابلو ڪيو. جاني بيگ مرزا پنهنجي سنڌي ماءُ جي ڪري مڪمل طرح سنڌي ٿي ويو هو ۽ "سنڌي ٻچو" جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. هو پنهنجي ڇوڪري بازيءَ جي بدنام عادت جي باوجود عوام ۾ بيحد مقبول هو.

اڪبر جي موڪليل پهرئين شخص محمد صادق خان شڪست کاڌي. ان کان پوءِ جڏهن اڪبر پنهنجي وزيراعظم خان خانان مرزا عبدالرحيم جي هٿ هيٺ هڪ وڏو لشڪر چاڙهي موڪليو، تڏهن سنڌ

"ولايت دل- پسند" جي نالي سان سڏجڻ ۾ آئي. اڪبر انهيءَ ڪاهه کي ايڏي گهڻي اهميت ڏني هئي جو هو خان خانان کي روانو ڪرڻ لاءِ پنهنجي سمورن درٻارين سميت راويءَ جيَ ڪناري تي هلي آيو هو. هن پيري وري مغل لشڪر جي رسد جا رستا بند ڪري مٿن گهيرو ايڏو سوڙهو ڪيو ويو جو اهي ماني ڳيي لاءِ محتاج ٿي پيا. انهيءَ صورتحال هيٺ، پريشان مغل سپهه سالار ان وقت جي با اثر مذهبي اڳواڻ قاضي عثمان درٻيلائي وٽ ويو ۽ سندس پيرن تي ڪري پيو. هو تيسيتائين اٿان نه اٿيو جيسيتائين قاضي ڦونڊ وچان اهو چيو: "فتح عبدالرحيم جي ۽ ملڪ جاني بيگ جو." يعني ارغون حڪمراني ڪندا، پر مغلن جي بادشاهيءَ هيٺ. انهيءَ ڳالهه لڙائيءَ جو رخ بدلائي ڇڏيو. اهڙي طرحُ، ارغون "سنڌي ٻچو" اهڙو سنڌي قوم پرست نڪتو جو جڏهن ڪئين ورهيه پوءِ هن ڏورانهين هنڌ خانديش ۾ وفات ڪئي ته ڪيس سندس وصيت موجب ٺٽي ۾ دفنايو ويو.

جڏهن شاهجهان پنهنجي پيءُ جهانگير سان مهاڏو اٽڪايو، ته ڪجهه وقت پنهنجي بچاءُ ۾ ٺٽي ۾ گذاريو هئائين پوءِ جڏهن هو بادشاهه ٿيو، ته هن ٺٽي ۾ هڪ شاهي مسجد جوڙائي، جنهن کي "آسمان جو محل" ڪوٺيو ويو. اورنگ زيب پڻ ڪجهه وقت لاءِ سنڌ جي لاڙ واري حصي جو گورنر ٿي رهيو هو.

جڏهن اورنگ زيب پنهنجي پاءُ دارا شڪوهه کي شڪست ڏني ته دارا شڪوهه پڻ پڇي سنڌ ۾ آيو هو. پر سخت دل ارغونن انهيءَ هر دلعزيز شهزادي کي پڪڙي انڌو ٻڌايو ۽ ڪيس زنجيرن ۾ جڪڙي دهلي موڪليائون. جڏهن سنگهه ڏانهن لکيل خط ۾ شيواجي لکيو هو، ته جيڪڏهن دارا دهليءَ جي تخت تي ويهي ها ته هندستان ۾ سڀ ڪجهه ٺيڪ ٺٺي ها. اها بدقسمتي هئي جو دارا کي سنڌ ۾ ارغونن بي مانو ڪيو.

ڊي لي (De Laet) جي لفظن ۾ "ٺٽو ڊگهي عرصي کان هندستان جو وڏي ۾ وڏو واپاري مرڪز ٿي رهيو هو." ۽ مورلينڊ (More land) چيو ته اهو دنيا جو آدمشماري ۽ واپار جي وڏن مرڪزن مان هڪ هو. جڏهن راڻي پرتاب، چتور وڃايو ته ڪجهه عرصي لاءِ امر ڪوٽ ۾ پناهه ورتي هئائين. اتي هن ٺٽي جي باري ۾ ايترو گهڻو ٻڌو جو هن ٺٽي تي قبضو ڪري سنڌ تي حڪمراني قائم ڪرڻ چاهي. پر امر ڪوٽ جي راڻي ڪيس پنهنجي

آبائي وطن شاندار ميواڙ تي ڌيان ڏيڻ لاءِ چيو ۽ پٺي ڪنھن خيال ۾ ونڃڻ ڪان پاسو ڪرڻ لاءِ چيائين.

1655ع جي چٽين لڙاين ۾، عيسيٰ خان ارغون پورچوگيزن کي مدد لاءِ سڏيو. حقيقت ۾ اھو تباھيءَ ڏانھن قدم ھو. منجھائن 700 پورچو گيز 28 جھازن ۾ اچي پھتا. پر عيسيٰ کين ڪجھہ بہ رقم ادا ڪرڻ کان انڪار ڪيو. جو سندس لڙائي توقع کان اڳ ختم ٿي ويئي ھئي. پورچوگيزن پنھنجي مدد پاڻ ڪئي ۽ ٺٽي مان "ويھہ لک رپين جي ماليت جو سون لٽيو. جيڪو ايشيا ۾ وڏن مال غنميت مان ھڪ ھو." ان کان سواءِ، ھنن جمعي جي ڏينھن. مقامي جامع مسجد ۾ باھہ لڳائي ۽ اٺ ھزار نمازين کي جيئري ساڙي ماري ڇڏيو!

پر پورچوگيزن جي پکڙايل تباھي، ٺٽي جي خوشحال شھر کي گھڻو نقصان پھچائي نہ سگھي. اھو پوءِ بہ صنعت تجارت ۽ ثقافت جي وڏي مرڪز جي حيثيت سان جاري رھيو.

ارغونن ۽ ترخانن جي سموري وقت دوران سنڌ ۾ صفا اوندھہ انڌوڪار نہ ھو. عظيم سنڌي رومانوي داستان "سھڻي ميھار" پنجاب جو ساڳيو "سوھڻي مھيوال" انھيءَ دور سان وابستہ آھي. سھڻي جيئڻ نالي مان ظاھر آھي. شھدادپور جي تلا نالي ھڪ ڪنبر جي ڌيءَ ھئي. بخارا جو ھڪ تاجر شھزادو عزت بيگ سندس عشق ۾ گرفتار ٿي پيو ۽ پنھنجي تجارت ۽ وطن وساري، دريا جي پٺي پر تي رھي پيو.

اتي ماڻھو کيس "ساھڙ" ڪوٺيندا ھئا. پر مينھون چارڻ ڪري "ميھار" (مھيوال) جي نالي سان سڃاڻندا ھئس. ھر روز رات جو سھڻي گھڙي تي دريا تري پار ڪري ميھار سان ملڻ جو وچن پورو ڪندي ھئي. ھڪ ڏينھن سندس نراڻ کي انھيءَ ڳالھہ جي سُڌ پئجي ويئي، جنھن پڪي گھڙي جي جاءِ تي ڪچو گھڙو رکي ڇڏيو. سھڻي جيئن ئي دريا ۾ گھڙي تہ ڪچو گھڙو ڀُري پيو ۽ ھوءَ ڀرپور وھندڙ دريا ۾ ھٿ پير ھڻڻ لڳي. سندس دانھن تي ميھار بہ زوردار دريا ۾ ڪاھي پيو ۽ پٺي دريا جي لھرن جو بک بنجي ويا. پر ان وقت سھڻي جيڪي چيو، سوچيو ۽ محسوس ڪيو، انھيءَ کي شاھہ عبدالطيف "سر سھڻي" ۾ امر ڪري ڇڏيو آھي.

"منھنجون ميھڻا ڏيندڙ سکيون جيڪڏھن منھنجو عشق ڏسن تہ

اهي پنهنجي ڪانڌن جي ٻر ۾ جيڪر سمهن ٿي نہ.“
”جنهن کي ٻيا ڪڏائي سمجهن ٿا. سا منهنجي لاءِ وڏي شان جي ڳالهہ آهي......“
”جيڪي عشق جي نشي ۾ چور آهن. انهن لاءِ گهڙو هڪ بوجهہ آهي.........“
هتي مون کي ميهڻن کي منهن ڏيڻو پوي ٿو ۽ اتي مون کي ملڻ جو وچن پورو ڪرڻو آهي. هت ٿي وعـــدي جي وير، هُت ســـتـــون ڏيئنم سرتيون.......
محبوب ڪيتريون ئي چاهيندڙ ٻڏندي ڏٺيون آهن. پر مون خود سمنڊ کي ٻوڙي ڇڏيو- پنهنجي لڙڪن سان (سـهـسين ساهڙ ٻوڙيون، منڌ ٻوڙيو مهراڻ.....
اڙي دريا! مان قيامت جي ڏينهن توتي دانهيندي‌س.......
توکي پنهنجي محـبـوب اڳيـان تمام هيـٺـاهين تائين جهـڪـڻـو پوندو........
۽ ڪناري جي ڪمزور گهاٽ تي بيهي توکي پنهنجي محبوب کي سڏڻو پوندو........
سنڌ انهيءَ دور ۾ ”پنج رتن“ پيدا ڪيا. ابوالفضل ۽ ابوالفيضي اصل ۾ سيوهڻ جا رهاڪو هئا ۽ اڪبر جي دربار جي نون رتنن مان هئا. حقيقت ۾ ابوالفيضي شهنشاهہ جو ساجو هٿ هو. ابوالفضل ۽ اڪبر جي خواهش هئي تہ اڪبر کان پوءِ، جهانگير جي بدران، سندس پٽ خسرو تخت تي ويهي. انهيءَ ڳالهہ کي روڪڻ لاءِ، جهانگير ابوالفضل کي مارائي ڇڏيو. انهيءَ واقعي اڪبر جي دل ٽوڙي وڌي ۽ هو جلد ئي مري ويو.
انهيءَ دؤر ۾ ٻيو شخص، جنهن تاريخ ۾ جاءِ ورتي، اهو سرمد فقير هو. سرمد هڪ يهوديءَ جي حيثيت سان آرمينيا ۾ ڄائو هو. هن سموري اولهہ ايشيا جو سفر ڪيو. اسلام اختيار ڪيائين ۽ هڪ ترقي ڪندڙ تاجر جي حيثيت سان ٺٽي ۾ رهي پيو. اتي هڪ ڏينهن هن هڪ مشاعري ۾ هڪ هندو ڇوڪري آڀي چند کي ڏٺو. جنهن جي محبت سندس زندگيءَ کي مڪمل تبديل ڪري ڇڏيو. اڀي چند جي سونهن ۽ آواز جي ڪشش سرمد جي دل کي موهي وڌو ۽ هو ٻئي گڏ رهڻ لڳا. جلد ئي سرمد ڳائڻ لڳو: ”مان

ڪافر آهيان ۽ مسلمان ناهيان" " هتي مجازي محبت جو ڪلاسيڪي واقعو روحاني ميلاپ جي درجي تائين وڃي پهتو.

پوءِ سرمد جين ڏگمبر ساڌو وانگر پنهنجا سڀ ڪپڙا ڦاڙي ڇڏيا. ماڻهن جا ميڙ سندس الهامي ڳالهيون ٻڌڻ لاءِ چوڌاري گڏ ٿيندا هئا. جڏهن هو دهلي ويو ته سندس مريدن ۾ دارا شڪوهه پڻ هو. ڪيس شاهجهان سان متعارف ڪرايو ويو. جنهن گهٽ ۾ گهٽ پنهنجا ڪپڙا پائڻ جي گذارش ڪئي. جيئن ته صديون پوءِ، چرچل جي ڪونيل، "اگهاڙي فقير" انگلينڊ جي بادشاهه کي مجڻ کان انڪار ڪيو هو، تيئن سرمد پڻ ڪيس نه مڃيو.

جڏهن دارا پنهنجي وراثت جي جنگ، اورنگ زيب کان هارائي ته اورنگزيب سرمد تي ڪڙي نظر رکي. هن اول چيو ته سرمد کي نه رکو اوگهڙ نه ڍڪڻ جي ڏوهه ۾ سزا ڏجي، پر انهيءَ خيال ته سرمد دارا کي دعا ڪئي آهي، سندس دل ۾ ڀيائي پيدا ٿي. سرمد دهليءَ ۾ اخلاقيات جي اختيار جو وڏو مرڪز بنجي ويو. انهيءَ حقيقت اورنگ زيب کي پاڻيءَ مان ڪڍي ڇڏيو هو. تنهن ڪري هن فيصلو ڪيو ته سرمد جي اوگهڙ نه ڍڪڻ، سندس معجزن ۽ سندس سمورو ڪلمو پڙهڻ کان انڪار ڪرڻ، مجموعي طور تي ڪيس مرتد بنائي ڇڏيو هو ۽ تنهن ڪري هو واجب القتل هو.

ايشور جي کوج ۾ جيئن هندو "نيتي نيتي" (نه هيءُ، نه هو) چوندا آهن، تيئن سرمد "الالله" (ڪوبه الله ناهي، ڇئي روڪجي ويندو هو ۽ اڳتي "محمد رسول الله" (ڪوبه الله ناهي، سواءِ الله جي ۽ جنهنجو پيغمبر محمد آهي) نه چوندو هو.

شاهي فرمان تي سرمد جي سسي، دهليءَ جي جامع مسجد ۾ ڪپي وئي، جتي اڄ به سندس قبر موجود آهي. پر سندس الاهي مجذوبيت ايندڙ صدين تائين ياد ڪئي ويندي. سرمد چيو: "سرمد کي دين جي شڪست تي ڪوبه ڏک ناهي: مون پنهنجو دين الاهي اکين جي اشاري تي قربان ڪيو آهي."

سندس ڪلاسيڪي جملا آهن:

"سرمد تو وڏو نالو ۽ شهرت تڏهن حاصل ڪئي جڏهن تون ڪفر (يهوديت) مان اسلام ۾ داخل ٿين. پر الله ۽ رسول ۾ ڪهڙي چڪ ٿي هئي جو هاڻي تون رام ۽ لڪشمڻ جو چيلو ٿي پيو آهين؟".

اهو اردوءَ ۾ اجهو هيئن آهي:

سرمد تيرا دنيا ۾ بڙا نام هوا
جب ڪفر سي تو مائل اسلام هوا
الله و نبي مين برائي ڪيا تهي
ڪيون پهر ڪي مريد لڪشمن و رام هوا

سنڌ جو ٻيو درويش ٺٽي جي ڀرسان جهوڪ جو عنايت صوفي هو. جنهن کي دهلي نشانو بنايو. هو گيڙوئان ڪپڙا پائيندو هو. سندس درويشي جي ڪري ڪيترائي ماڻهو وٽس ڇڪجي ايندا هئا. جنهن ڪري ٻراڻي خيال وارن ملائن ۾ ساڙ پيدا ٿيو. جيئن ته هو پنهنجي خيراتي زمين تي هارين سان سٺو سلوڪ ڪندو هوندو هو. تنهن ڪري ان پسگردائي جا زميندار ڪانئس ان ڪري شڪي ٿيڻ لڳا. جو هو ماڻهن ۾ عدل ۽ برابري جا خيال ڀري رهيو هو. ٻه رجعت پسند قوتون گڏجي هن درويش صوفي جي برخلاف دهلي حڪومت جا ڪن ڀرڻ لڳيون ۽ جڏهن ڪيس "ٺٽي ۾ دعوت ڏيئي" گهرايو ويو ته اتي ڪيس قتل ڪيو ويو. ان کان اڳ، شاهه عنايت مغلن ۽ سنڌ ۾ سندن ارغون گورنرن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ، يار محمد ڪلهوڙي کي دعا ڪئي هئي. ان کان پوءِ، عنايت ٻن مريدن دهليءَ جي مغل بادشاهه فرخ سير کي انڌو ڪري، سندس موت جو بدلو ورتو.

ٻيو اٿلي رتن مهامتي پراڻ ناٿ هو. گجراتي پيءُ ۽ سنڌي ماءُ جي هن پٽ، پنهنجو وقت ٻنهي صوبن ۾ گهاريو ۽ ٻنهي زبانن ۾ شاعري ڪيائين. جڏهن 1679ع ۾ اورنگزيب هندن تي جزيه (في ماڻهوءَ تي ٽئڪس) مڙهي، تڏهن مهامتي دهلي ويو. جتي سندس ٻارنهن چيلا- ڏهه هندو ۽ ٻه مسلمان- مهامتيءَ جي محبت ۽ امن جي شاعري جامع مسجد جي پسگردائي ۾ ڳائڻ لڳا. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن جڏهن اورنگزيب گهوڙي تي چڙهي جامع مسجد ڏانهن نماز پڙهڻ لاءِ وڃي رهيو هو، ته انهن ڪيس رستي تي روڪيو. جڏهن بادشاهه سندن ڳالهه ٻڌي ته مهامتي پنهنجي چيلن سان گڏجي ٻهراڙيءَ ۾ پيرين پيدل نڪري پيو ۽ سرڪاري ارهه زوراوري جي خلاف احتجاج ڪيائين. سندس سنڌي وائي (شاعري) سندس پڇاڙيءَ جي دؤر جي بهترين شاعري آهي. پوءِ مهامتي بنديلا هيرو ڇترسال جو سياسي گرو ٿيو.

ڏسڻ ۾ ايندو ته گانڌي پنهنجو اتساهه، رسڪن يا ٽالسٽاءِ جي ڀيٽ ۾ مهامتي کان وڌيڪ پاتو هو. گانڌيءَ جي ماءُ پتلي بائي پران ناٿي هئي. هوءَ نوجوان گانڌي ۽ ڪستوربا کي سندس شادي کان پوءِ پرڻ ناٿ جي مندر وٺي ويئي هئي. جتي مورتيون رکيل نه هيون (نج آنند سمپردايه). گانڌيءَ جو "ستيا گرهه" مهامتي ناٿ جي "سداگرهه" وانگر هو. "ڊانڊي مارچ" مهامتيءَ جي دهليءَ کان سنڌ ۽ گجرات جي "پد ياترا" وانگر هئي. ايتري قدر جو گانڌيءَ جون پرارٿنا جون گڏجاڻيون، مهامتي ناٿ جي هندو مسلم جي گڏيل پرارٿنائن جي گڏجاڻين جو نعم البدل هيون.

تاريخ پنهنجو پاڻ کي ورجائي سگهي ٿي.

باب نائون

پـ خزانا

جيئن جيئن مغل شهنشاهيت اورنگزيب جي آخري سالن ۾ ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ لڳي، تيئن تيئن مغلن جا مقرر ڪيل عملدار پڻ ڇڙوڇڙ ٿيڻ لڳا. سندن جاءِ ڪلهوڙن جي مقامي گهراڻي ورتي.

ڪلهوڙا عزتدار سيد هئا. جن جي دعويٰ هئي ته اُهي عباسي خلافت جي دؤر ۾ عربستان ڪان آيا هئا. پر هزار ورهين کان پوءِ ڪوبہ لڏي آيل ناهي ۽ اها حقيقت آهي تہ سندس جدامجد ڪو اوڍائي نالي هو. اهو ئي سندن مقامي اصل نسل جي تصديق ڪندي نظر اچي ٿو.

صدين ڪان، ڪلهوڙن پنهنجي مذهبي حيثيت سان زمينداري زور جوڙيو هو. ايتري قدر جو هنن گنداباهہ جي زمينداري حاصل ڪئي. هو انهيءَ حيثيت سان سنڌ بلوچستان خطي ۾ بولان ۽ٻين لڪن جي سنڀال ڪندا هئا. ڪلائيو (Lord Clive) لکي ٿو تہ اورنگزيب جي موت سان "شهنشاهيت ڍهي اچي پٽ پيئي، جو ڪائنس پوءِ ان کي سهارو ڏيڻ وارو ڪوبہ نہ بچيو هو." سنڌ ۾ اها حاڪميت ميان يارمحمد هٿ ڪئي، جيڪو ڪلهوڙا خاندان مان هو. سندس هٿياربند فقيرن تاجي ۽ جادي مغل سپهہ سالار امير شيخ جهان کي ماري وڌو ۽ بکر جي گورنر لهير خن کي لوڏي ڪڍيو. ورنگيب جي پٽ معزالدين، جيڪو لاهور جو گورنر هو، اول تہ ڪلهوڙن کي سيکت ڏيڻ جو سوچيو، پر جلد ئي محسوس ڪيائين تہ اختياري فيصلو، سورهيائيءَ جو بهتر حصو ٿيندو. تنهنڪري ڪلهوڙي کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيائين.

ڪلهوڙن سنڌ کي يڪجا ڪيو، جيڪا اڳ ۾ ارغون ۽ ترخان اميرن ۾ ورهايل هئي. هنن صوبي کي مقامي گهراڻي جو حڪمران پڻ ڏنو، جنهن جون زمين ۾ پاڙون هيون. پر هو اجا پوري طرح واڳ سنڀالي ئي نہ سگهيا هئا جو نادرشاهہ پنهنجي طوفاني حملي سان صوبي تي اچي ڪڙڪيو. هُن ايراني حملي آور 1739ع ۾ دهلي کي لٽيو ۽ مغلن کي اٽڪ کان اڳتي ۽ سنڌ

جي هندستاني سرزمين جي حڪمراني سندس حوالي ڪرڻ پئي. نادرشاهه هڪدم ڪلهوڙي حاڪم کي ڪابل ۾ حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنو. پر هو نه اُتي حاضر ٿيو ۽ نه ئي ڪو جواب موڪليائين. هن نادرشاهه جي قهر ۽ دهشت کان پري رهڻ ۾ ئي بهتري ڄاتي. هن اهو به سوچيو ته نادرشاهه کي دهليءَ جي لٽ مار مان ڪافي گهڻو مال حاصل ٿيو آهي، تنهنڪري هو مسڪين ننڍڙي سنڌ کي لُٽڻ لاءِ خاص ڪاهي اچڻ جي تڪليف نه وٺندو. پر نادرشاهه اُن جي اُبتڙ سوچيو. ڪيس خبر هئي ته جيڪڏهن هڪ گورنر ائين بچي ويو ته ٻيا به ساڳيو رستو اختيار ڪندا. ڊڄل ڪلهوڙو حاڪم، هڪدم امرڪوٽ جي قلعي ۾ پاڻ بند ڪرائي ويهي رهيو. پر ڪلهوڙي حاڪم کي پنهنجي هڪ ڪروڙ رپين جي خزاني کي لڪائڻ جو وقت ئي نه مليو جو 1740ع جي شروع ۾ نادرشاهه اُتي وڃي ڪڙڪيو. نادرشاهه دهشتَ جو ٻيو نالو هو. جڏهن سندس پٽ ناصر شادي ڪري رهيو هو ته نادرشاهه کي رسم موجب پنهنجي ستن پيڙهين جا نالا ٻڌائڻا هئا. ماٺهن سمجهيو ته نادرشاهه پنهنجي ابن ڏاڏن جا نالا وٺڻ ۾ پريشان ٿي ويندو، جو سندن ڪابه حيثيت نه هئي. پر نادر ترتيب وار ٻڌائيندو ويو: "ناصر ابن نادر، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير." اهڙي طرح مائوءَ جي اها سوچ ته "طاقت، بندوق جي ناليءَ مان نڪري ٿي" ڪا نئين ناهي. اها گهٽ ۾ گهٽ نادر جيتري پراڻي آهي.

انهيءَ نادر ابن شمشير ڪلهوڙي حاڪم کان صاف صاف پڇيو ته تون ڇو ڀڄي وئين ته هن سچائيءَ سان وراڻيو، "اسان هميشه هندستان شهنشاهه جا وفادار رهيا آهيون. اسان سولائيءَ سان پنهنجون وفاداريون نه مٽائي سگهندا آهيون". نادر کي جواب وڻيو ۽ ڪيس سنڌ جي گورنر جي حيثيت سان بحال ڪيائين. پر نادر ڪيس چيو ته مون کي ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته ڪلهوڙن وٽ به قيمتي هيرا آهن. ڪلهوڙي حاڪم انهي ڳالهه جي تصديق ڪئي ۽ ڪٽڪ جي اٽي جي ڳوڻ ۽ گيهه جو دٻو پيش ڪندي چيائين، "اهي اسان جا هيرا آهن. جيڪڏهن ڪنهن وٽ اهي شيون آهن ته ڪيس ٻي ڪنهن شيءَ جي ضرورت ئي نه رهندي. پر جيڪڏهن ڪنهن وٽ اهي شيون ناهن ته پوءِ ڪيس ٻي ڪا شيءَ حاصل نه ٿيندي."

نادر ڏاڍو خوش ٿيو. هن پوءِ ٺٽي شهر کي ڏسڻ جي خواهش ظاهر

ڪئي. اُتي سندس ۽ سندس فوج جي عيش و آرام جو سورنهن ڏينهن لاءِ انتظام ڪيو ويو. روانگي ٿيڻ وقت، هو پاڻ سان هڪ ڪروڙ رپين جو خزانو کڻي ويو ۽ هر سال ويهه لک رپين جي ساليانِي خراج جي ڇمات سنڌ جي منهن تي هڻي ويو. هو ڪلهوڙن جي ڪتب خانن جا اڻلڀ ڪتاب ۽ مخطوطا پڻ پاڻ سان کڻائي ويو. سنڌي سٽي چال چلگت جي پڪ جي طور تي هن پاڻ سان ٽي ڪلهوڙا شهزادا ۽ 12000 ماڻهن تي مشتمل سنڌي لشڪر پڻ کنيو. ڪلهوڙن جي شهزادن پوءِ فتني سان پريل ايران ۾ ترسڻ جو پنهنجو مصيبت ڀريو داستان بيان ڪيو آهي.

شروع ۾ جڏهن نادر شاهه دهليءَ جي لُٽ مار تان موٽيو هو تہ پاڻ سان ڪيترائي مترا جا برهمڻ باندي بنائي ايران ۾ غلامن جي طور تي وڪڻڻ لاءِ کنيا هئائين. اها خبر شڪارپور جي هڪ مائي تخت ٻائي کي پيئي. هن پنهنجي مڙس سيٺ ڪيولرام پوچواڻيءَ کي انهن سڀنيءَ جو پَنگ ڀري ڏيڻ لاءِ چيو. نادرشاهه جي رستي ۾ ايندڙ، سيٺ جي سڀني ڪاروباري شاخن کي هدايتون موڪليون ويون تہ 100 کان 250 رپيا في برهمڻ جي حساب سان ڏيئي بدنصيب برهمڻ کي آزاد ڪرايو وڃي. پَنگ تي ڇڏايل سڀني برهمڻ کي پوءِ ڪجهہ روڪ رقم ڏيئي گهرن ڏانهن روانو ڪيو ويو.

پر هڪ جي پٺيان ٻيو آزار پيدا ٿيندو ويو. نادر شاهه جي وفات کان پوءِ، افغان نسل جو احمدشاهه ابدالي منظر- عام تي آيو. 1752ع ۾ دهليءَ ۾ صفدر جنگ، مغلن ۽ مرهٽن جي وچ ۾ ٺاهه ڪيو. جنهن تي سڀني هندو ديوتائن جي تصديق ڪرائي ويئي، تہ جيئن گڏجي ابداليءَ جو مقابلو ڪري سگهن. انهيءَ ٺاهہ، مرهٽن کي پنجاب، گجرات ۽ سنڌ ۾ چوٿ جو حق ڏنو. پر انهيءَ ٺاهه جي عمل ۾ اچڻ کان اڳ، ٺيڪ ٻئي سال، 1753ع ۾، ابدالي سنڌ کي فتح ڪيو ۽ صوبي ۾ افغان حڪومت قائم ڪيائين. ڪلهوڙو حاڪم نورمحمد، هڪدم ڀويان، ابدالي سان جيئن بهتر سمجهي تيئن منهن ڏيڻ لاءِ، ديوان گدومل کي ڇڏي، جيسلمير ڀڄي ويو، جتي وفات ڪيائين.

گدومل، ابداليءَ کي ٿڌو ڪيو. هن ڪيس ٻہ ٻوريون مٽيءَ جون پيش ڪيون، جنهن لاءِ چيائين تہ اهي ڪنهن بہ سون يا جواهر کان وڌيڪ قيمتي آهن جو منجهن سنڌ جي اوليائن جي درسگاهن جي خاڪ آهي. هن پوءِ تيرهين لک رپين جي گهٽايل خراج ڏيڻ جي شرط تي، ڪلهوڙي کي گورنر

جي عهدي تي بحال ڪرڻ لاءِ ابدالي کي راضي ڪيو.

سنڌ هڪ ڀيرو وري سک جو ساهه کنيو هو تہ مددخان نالي هڪ ٻيو افغان اچي ڪڙڪيو. اُن وقت جا ليکڪ لکن ٿا: "اهي افغان وچوئن ۽ نانگن جهڙا آهن. اهي جيترو آزاريندڙ آهن، اوترو ئي نيچ آهن. غريبن ۽ بي مددگارن تي بجلي وانگر ڪڙڪن ٿا، سگهارن کان بجلي وانگر وڻءُ وڃن ٿا. اهي قاتل ڳوٺيون بہ پاڻ سان کڻي ويندا آهن." هڪ عرصي کان سنڌي ڪنهن بہ مصيبت کي "مدد خان جي اچڻ" سان منسوب ڪندا آهن.

اُتر کان ڪلهوڙن جي اچڻ تي پراڻن هندو اُمرائن ڏکڻ جو رخ رکيو. "دودي چنيسر" جي پراڻي چوڻي "سما، سوڍا ۽ سومرا سنڌ جي ڏکڻ ۾ راڄ ڪن ٿا" . هاڻي سچي نہ رهي هئي. سورلي لکي ٿو: "امر ڪوٽ ۽ ڪڪرولا ۾ ٻين ننڍن هنڌن تي هندو حاڪم ٿورو کي گهڻو خودمختيار قوت جا مالڪ هئا. اُتر سنڌ جي رهاڪو ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن کي لاڙ ۾ عام طرح "سرائي" ڪوٺيو ويندو آهي. سنڌن اوسر هندن جي خودمختياري کي تبديل ڪري ڇڏيو. سرائي جڏهن شڪارپور ۽ سکر کان اڳتي روانا ٿيا تہ اهي ڏکڻ ۽ اوڀر ڏانهن وڌيا ۽ هندن جي آزاديءَ کي ختم ڪري ڇڏيائون". انهيءَ ڳالهہ جي ڪري سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ لڙايون لڳيون، جن ۾ سنڌ پنهنجي وڏي حيثيت ڪري، اڳري رهي. آخر ۾، غلام شاهہ ڪلهوڙي سنڌوءَ جي هڪ شاخ جي پاڻيءَ کي ڪڇ ۾ وهي وڃڻ کان روڪڻ لاءِ "الله بند" نالي بند ٻڌايو. انهيءَ بند رڳو هڪ آڳاٽي زلزلي جي نتيجي کي زور ونايو، جنهن انهيءَ ايراضيءَ ۾ پاڻي جي وهڪري کي هڪ ننڍي ڇنڊڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ ڳالهہ سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ بي رخي پيدا ڪئي، جنهن ڪري ڪڇ وارن هاڻي پنهنجو پاڻ کي گجراتي سمجهڻ شروع ڪيو. جيتوڻيڪ اُهي هر لحاظ کان سنڌ کي ويجهو آهن. سنڌ جي فاتح چارلس نيپيئر کي اهو نڪتو پيو تہ سنڌ ۽ ڪڇ "زندگي، شهري ، مذهبي، تجارتي ۽ فوجي لحاظ کان پاڻ ۾ گڏ اهن."

سندن ناتا خاص ڪري ٻوليءَ جي لحاظ کان ويجهو آهن. ڪڇي، گجراتين جي ڀيٽ ۾ سنڌين کي ويجهو آهن. اهڙو دلچسپ مثال ٻي لوڪ سڀا (1957-62) ۾ ڏسڻ ۾ آيو. پريم جي ڀائي اسر. جيڪو ڪڇي هو ۽ مهاراشٽر ۾ رهندو هو، پارٽي جن سنگهہ (BJS) پارٽيءَ جي ٽڪيٽ تي

چوندجي آيو. سندس زال کي انگريزي، هندي توڙي مراٺي ٿتي آيون. پريم جي پائيءَ جي زال پنهنجي مڙس جي غير موجودگيءَ ۾ وڻن ايندڙ ماڻهن کي ڪچيءَ ۾ جواب ڏيندي هئي. آڏوائي، سنڌي هئڻ سبب، سندس ڳالهه سمجهندو هو، ۽ جنهن کي هو پوءِ هنديءَ ۾ ترجمو ڪري ٻين کي ٻڌائيندو هو! پر سنڌ جي حڪمرانن جي ڪڇ دشمن نيتيءَ جي ڪري اهي سڀ سنڌي ڪڇي ناتا ٽٽي ويا.

نادر، ابدالي ۽ ڪڇ جي لڙائيءَ کان پوءِ، ڪلهوڙن بهتر طور تي حڪومت جو انتظام سنڀاليو. نوان واهه کوٽايا ويا، جنهن ڪري زرعي پيداوار ۾ واڌارو آيو. مڇي ايڏي وڏي تعداد ۾ مرندي هئي جو اُها سڪائڻ کان پوءِ گهوڙن کي کارائي ويندي هئي. آدم شماري وڏي وجي تيهن لکن تائين پهتي، جڏهن تہ کائنئن اڳوڻن حڪمرانن ارغونن جي ڏينهن ۾ اها ويهہ لک هئي ۽ کائنئن پوءِ جي حڪمرانن ٽالپرن جي ڏينهن ۾ رڳو پندرهن لک وڃي بچي. زمين جي ڍل مغلن جي ڏينهن ۾ پيداوار جي 1/3 حصي مان گهٽجي 1/3 ۽ 1/5 جي وچ ۾ وڃي پهتي، جنهن جو مدار زمين ۽ فصل تي هو.

ڪجهہ وقت اڳ، ايسٽ انڊيا ڪمپني ٺٽي کي "لنڊن جيڏو وڏو شهر" ڪوٺيو هو. هاڻي منجهس پنجاهہ هزار گهر هئا، جنهن مان گهڻا پٿر ۽ گچ مان اڏيل هئا، جن کي وڏا وراندا ۽ بعض تي چار ماڙ هئا. سنڌ جو سوٽي ڪپڙو "اوير جي سموري پيداوار جو گل" هو. ٺٽي جي بين الاقوامي تجارت "سنڌ کي قومن ۾ هڪ مقام ڏنو هو". شهر ۾ 400 اسڪول ۽ 4000 پيڙيون هيون. ڳڙ، انگورن، ڪتل، مُشڪ، مصري، گلاب ۽ ڪيسر مان شراب ناهيو ويندو هو، جن جا پيالا سنڌي ماڻهو پي موج ۾ ايندا هئا ۽ مست ٿيندا هئا. سورلي چوي ٿو: "تانپوري ۽ ڍولڪ جو سنگيت ٺٽي جي هر گهر مان ٻڌڻ ۾ ايندو هو".

ڪلهوڙن جيڪا سنڌ کي وڏي سوکڙي ڏني، اُها هئي حيدرآباد جو شهر. اها پراڻي شهر نيروڻ ڪوٽ (نارايڻ ڪوٽ) جي سرزمين هئي. عربن جي فتح کان پوءِ، اهو شهر ختم ٿي چڪو هو، جيڪو پوءِ "نيروڻ ڪافر" نالي سان هڪ وڏو قبرستان ٿي ويو. مسلمان اُتي دفن ٿيڻ ۾ وڏي سعادت سمجهندا هئا. پر غلام شاهہ ڪلهوڙي قبرن کي- جنهن ۾ شهزادن ۽ پيرن جون قبرون شامل هيون مسمار ڪرڻ جو حڪم ڪيو. جيڪو اڄ

جي ڏڄڻ شهري قلعي جي اڏاوت لاءِ گدومل کي ناڻي جون ٻه ٻيڙيون ڀرائي موڪليو. جنهن اهو قلعو رڳو ٻن ورهين (70-1768) ۾ جوڙائي راس ڪرايو. جنهن جو نالو دکن ۾ حيدرآباد جي نظام سان خصوصي ناتا قائم ڪرڻ لاءِ، ڪيس خوش ڪرڻ جي ڪوشش ۾ "حيدرآباد" رکيو ويو. پر ٻئي حيدرآباد هڪ ٻئي کان ايڏو ڏور هئا جو هڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ کان قاصر هئا.

قلعي جي اترئين دروازي کان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي ميل ڪن ڊگهي بازار قائم ڪئي ويئي. ٻهريون حصو ڀائيبند واپارين کي ۽ ٻيون حصو هندو عامل سرڪاري ڪامورن کي ڏنو ويو. عامل گدوائي ڪٽنب کي، جنهن جو وڏو گدومل وڏو وزير هو. قلعي جي بلڪل ڀرسان رهايو ويو. سنڌ جو هيءُ نئون گاديءَ جو شهر، جنهن جي اولهه ۾ سنڌو هو ۽ اوڀر ۾ ڦليلي هئي. هڪ وڏي باغن جي شهر جي صورت ۾ اُسريو.

ڪلهوڙن جي حڪمرانيءَ جي دوران ٻيو پراڻو شهر وري اسريو، اهو هو شڪارپور، جيڪو هاڻي نه رڳو اتر اولهه هندستان جو، پر وچ ايشيا جو ناڻياتي گاديءَ جو هنڌ ٿيو هو. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته اهو شهر ڪلهوڙن جي سوڙن دائود پوٽن ٻڌايو هو ۽ انهيءَ جو نالو شڪارپور ان ڪري رکيو ويو جو ٽالپور مير شڪار جا شوقين هئا. پر ٻين جي راءِ اها ناهي. اهي نشان ڏهي ڪن ٿا ته شڪارپور، شڪار جي شوقين ٽالپورن جي منظر عام تي اچڻ کان اڳيئي اُتي موجود هو، ٻين لاءِ، شڪارپور هميشه واپار جو مرڪز رهيو آهي نه کي شڪارگاهه. اهو ٻڻ ڏيان ۾ رکڻ جوڳي ڳالهه آهي ته مسلمان پنهنجي شهرن کي "آباد" نالو ڏيندا هئا، نه کي "نگر" يا "پُر". انهن ماهرن جو خيال آهي "شڪارپور" اصل ۾ "شاڪاري پور" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "شاڪائن (Shakas) کي تباهه ڪندڙ سٿين (Sythians) جو ٻڌايل شهر". انهيءَ سلسلي ۾ اُهي نشان ڏهي ڪن ٿا ته "ڪوئيٽا" فارسي رڪارڊ ۾ "شاڪاري ڪوٽ" "شاڪائن کي تباهه ڪندڙ جو جوڙايل قلعو (سرحد)" آهي. پوءِ هندستان جي پاسي، اهو رڳو "ڪوٽ" يا "ڪوٽيا" ڄاتو ويو، جنهن کي برطانوين بگاڙي "ڪوئيٽا" چيو.

ڪلهوڙن جي حڪمراني جي خاص ڳالهه هندن جو مٿي اُڀري اچڻ هو. صدين کان هيٺين سطح تي رهڻ کان پوءِ، هاڻي اهي رڳو پنهنجي ذهانت،

موافقت. ساک ۽ محبت سان وري أسريا هئا. گدومل ۽ سندس ڀاءُ جسپت
ڪان سواءِ، اسان جنرل بالڪرام، وڪيل ديوداس، مولراج، گهنشيام، ٽوپڻ
داس، ڪرڻ مل ۽ گلاب راءِ جا نالا ٻڌون ٿا. مهتا موتومل برخوردار هو.
جيڪو چوٿيءَ جي مشيرن مان هڪ هو. ديوان چيلارام سيوهائي خزاني جو
سنڀاليندڙ هو. دهليءَ ۾ ڪلهوڙن جا ٻه وڪيل آنندرام "مخلص" ۽ مير
متارو هئا. ڪلهوڙن جي ڀهرئين حاڪم آدم شاهه ٻندرهين صديءَ ۾ هندن
سان انصاف پسنديءَ وارو رويو اختيار ڪرڻ جو ميدان تيار ڪيو هو.
1736ع ۾ يار محمد ڪلهوڙي، (آڏواڻي ڪٽنب جي وڏي) آڏومل ملتان
واري کي سنڌ ۾ آباد ٿيڻ جي خاص دعوت ڏني هئي. ان کان پوءِ ٻيا
ڪيترائي ڪيچ. جيسلمير ۽ ايتري قدر جو ڏور پرياگ کان پڻ سنڌ ۾ آيا.

پر ڪلهوڙن جو دؤر گهڻو ڪري شاهه عبداللطيف جي ڪري ڄاتو
ويندو. جيئن ايليزبيٿ جو دؤر شهنشاهيت قائم ڪندڙن جهڙوڪ راليف
(Raleigh) ۽ ڊريڪ (Drake) جي ڀيٽ ۾ شيڪسپيئر جي دؤر طور ڄاتو
وڃي ٿو. شاهه نه رڳو سڀ کان وڏو سنڌي شاعر آهي پر دنيا جي ڀائي جو
شاعر آهي. جيڪڏهن سنڌ کي شاهه ۽ ٻين سڀني شاعرن مان چونڊ ڪرڻي
پوي ته انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته أها شاهه جي ئي چونڊ ڪندي.

پر سڀني سٺين شين کي پنهنجي ڀڄاڻي تي پهچڻو هوندو آهي.
ڪلهوڙن جي دور جو پڻ ڪجهه جلد ئي خاتمو ٿيو. سومرن پنهنجي پاڻ کي
مات کائيندو ڏسي، علاوالدين خلاف سمن کي مدد لاءِ سڏيو. ڪلهوڙن وري
مغلن، ايرانين ۽ افغانن سان وڙهڻ لاءِ بلوچن کي دعوت ڏني، جو هنن پنهنجي
آرام لاءِ بلوچن کي ڊگهي عرصي کان گهڻو طاقتور ٿي ڏٺو. حقيقت ۾ بلوچ
أن وقت بلوچستان جي ڀيٽ ۾ سنڌ ۾ وڌيڪ آباد هئا. انهيءَ ڳالهه ڪلهوڙن
کي شڪي ۽ حاسد بنائي ڇڏيو هو. گدومل جي صلاح جي برخلاف.
ڪلهوڙن، بلوچن جي سردار بيرم خان ۽ سندس پٽ صوبدار کي مارئي
ڇڏيو. مير بيرم خان جو ڀيو پٽ مير بجر خان سندن وفادار رهيو. جڏهن
افغان عزت يار خان پنهنجي 30.000 لشڪر سان سنڌ ۾ لٿو ته بجر خان
18.000 جي سنڌي بلوچي لشڪر سان مقابلو ڪري کين سيڪت ڏني. أن
وقت جي فارسي تحرير "فتح نامه" ۾ چيل آهي: "جيئن بلوچن پنهنجون
تلوارون لهرايون ته افغانن جي رت سان زمين ڳاڙهي ٿي ويئي.ڪي گوڏا

ڪوڙي رحم لاءِ ايلاز ڪرڻ لڳا تہ ڪي وري اگهاڙي مٿي ۽ اگهاڙي پيرين پچندا پئي ويا."

پر ڪلهوڙن بجر خان جهڙي وفادار ڪامياب سپهہ سالار تي شڪ ڪرڻ شروع ڪيو. ڪلهوڙن سندس وفاداريءَ جي ثبوت ۾ ڏيئس جو سنگ گهريو. جيڪو هن بلوچي روايت جي بنياد تي، ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ڪلهوڙن پوءِ جوڌپور جي راجا کي امر ڪوٽ واپس ڏيڻ جي عيوض بجر خان کي قتل ڪرڻ لاءِ چيو. جوڌپور جا ايلچي هڪ تمام ڳجهو نيايو ڏيڻ جي بهاني بجر خان سان مليا. ڪن ۾ ڳالهہ ٻڌائڻ جي بهاني، انهن مٿس حملو ڪري ڪيس قتل ڪري ڇڏيو. (انهيءَ ڪري سنڌيءَ ۾ چوڻيءَ آهي تہ "ڪن جي ڳالهين مير بجر کي مارايو!") اها بلوچن ۽ ڪلهوڙن جي وچ ۾ هالاڻيءَ جي پرسان لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪلهوڙن کي ٽالپور ميرن شڪست ڏني.

افغانن کي اها پڪ نہ هئي تہ ڪنهن جي حڪومت کي مڃجي. اڳ وارن ڪلهوڙن جي وچ ۾ هالاڻيءَ جي پرسان لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪلهوڙن کي يا اپرنڌڙ ٽالپورن کي. تنهنڪري انهن چيو تہ جيڪا ڏر پهرين ڇهہ لک رپيا ادا ڪندي، انهيءَ کي حڪمران مڃيو ويندو. ڪابل ۾ مقيم ٽالپورن جي نمائندن گدومل، جسپت راءِ ۽ آغا ابراهيم شاهہ ايراني مقامي واپارين کان رقم وٺي کين ادا ڪئي ۽ بلوچستان جي ٽالپور ميرن جي حڪومت قائم ڪرائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

ڪلهوڙن جي حڪومت، ٽوري پر يادگار. اسي ورهين کان پوءِ پڄاڻيءَ تي پهتي.

باب ڏهون

شيطان جو پاءُ

ميرن (اميرن) جي ٽالپور خاندان ڪلهوڙن کان سنڌ جون واڳون ورتيون. پر سنڌن ڀاڳ ۾ ڏکهو- يا چڱو راڄ لکيل نه هو. جيئن ته سنڌن وڏا موروثي طور تي ريڍار هئا، ۽ پيشي جي طور تي جنگجو هئا، انهيءَ ڪري آبپاشي ۽ زراعت ڏانهن ڌيان نه ڏنائون. هنن پوک ڪرڻ جوڳين ڏکڻين ايراضين کي پڻ شڪار لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. نتيجي جي طور تي ڪلهوڙن جي دؤر جي 30 لک آدمشماري، 1843ع ۾، انگريزن کي سنڌ حوالي ڪرڻ وقت، وڃي اڌ بچي، پر اناج ڪڇ، ڪاٺياواڙ، مڪران ايتري قدر جو عربستان ڏانهن برآمد ٿيڻ جاري رهيو.

برطانوي ايلچي، پاٽنجر (Pottinger) سنڌ ۾ "ڦرون، جهالت ۽ ظلم ڏٺو. جيڪي ايڏو عروج تي هئا، جنهن جي دنيا ۾ برابري نه هئي." برٽن (Burton) لکيو آهي ته هن ملا اسڪولن ۾ عجب جهڙيون ڳالهيون پڙهائينديون ڏٺيون. پر ميرن پنهنجن معاملن ۾ ايترو گهڻو خراب نه ڪيو هو. هنن جوڌپور کان امرڪوٽ واپس ورتو. ڪراچيءَ جي نگر- سيٺ نائون مل جي مدد سان، ڪراچيءَ جو ساموندي بندر پڻ بلوچستان ۾ قلات جي خان کان واپس ورتائون. ايسٽوڪ (Eastwick)، "ٽالپورن جي حڪومت جي سخت ورهين جي ڀيٽ ۾ لاهور دربار جي هڪ ورهيه دوران وڌيڪ ڏوهه" ڏٺا. لئمبرڪ (Lambrick) لکيو آهي: "جيڪڏهن سنڌو ۽ عرفات جي وچ وارن ملڪن جي ڀيٽ ڪجي، ته تهذيب ۾ سنڌ سڀ کان اڳيرو ملڪ سمجهيو ويندو." برطانوي ايلچي، ڊاڪٽر برنس (Dr. Burns) جي لفظن ۾، سنڌ جو وزيراعظم ولي محمد لغاري "جاڳرتا جي طريقي جو هر فن مولي ذهين شخص آهي". پر پوءِ به منجهانئن ڪوبه اٿر برطانوي چڙهائيءَ جو مقابلو نه ڪري سگهيو.

سنڌو، هندستان جو سڀ کان وڏو دريا آهي ۽ سڪندر اتي پهتو هو. اها ڳالهه برطانوي سوچ لاءِ ڪشش جو سبب هئي. انهن ٽئي ۾ وڌندڙ ۽ نفعي بخش واپار ڪيو هو. ڪين پڌايو ويو هو ته "سنڌ هڪ شاندار ملڪ

آهي". تنهنڪري انهن سنڌ حاصل ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو.

برطانيه هميشه فرانس کان پنهنجي حريف جي طور تي ڪن ٿي هنيو. هاڻي ڪين روس کان پڻ خوف ٿيڻ لڳو هو. جيڪو وچ ايشيا ۽ هندستان جي اتر- اولهه ۾ اڳيان وڌي رهيو هو. جڏهن فرانس ۽ روس 1807ع ۾ تلست (Tilsit) ۾ اتحاد جو ناهه ڪيو ته برطانيه کي بي انتها خطرو محسوس ٿيو. گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو (Lord Ellenborough) لکيو آهي: "ڊائريڪٽر روس کان گهڻو ڏنل آهن ۽ تنهنڪري مان به آهيان.....مون کي پڪ ٿي لڳي ته اسان کي روسين سان سنڌوءَ تي مقابلو ڪرڻو پوندو".

برطانيه هڪدم سنڌ، ڪابل، ايران ۽ جوڌپور ڏانهن ايلچي موڪليا. 1819ع ۾ انهن ڪڇ تي قبضو ڪيو. انهن اڻ برابري واري ناهه کان پوءِ، ميرن تي ناهه ڪرڻ لاءِ زور ڪيو، جيڪو اهي ناڙڻ جي حيثيت ۾ نه هئا. تنهنڪري هنن پهرين ڪراچي ۽ ٺٽي تي قبضو ڪيو. 1820ع جي ٻئي ناهه موجب، مير ٻين يورپين ۽ امريڪين کي سنڌ مان ٻاهر ڪيڻ تي مجبور ٿي پيا. انگريزن سنڌو دريا مان جهاز رستي وڃڻ جو حق انهيءَ بهاني سان حاصل ڪيو ته گهوڙن ۽گهوڙي- گاڏيءَ جي برطانوي شاهي سوکڙي لاهور ڏانهن مهاراجا رنجيت سنگهه لاءِ خشڪي رستي موڪلي ٿي سگهجي. ميرن سکن کي اهو چئي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته حقيقت ۾ انهيءَ گاڏيءَ ۾ سيد احمد بريلوي لاءِ سون نيو پيو وڃي، جيڪو ساڻن مقابلو ڪري رهيو آهي. پر رنجيت سنگهه تي ڪو اثر نه ٿيو ۽ تنهنڪري پنهنجي فرينچ فوجي مشير وينچورا (Ventura) کي سنڌ جي سرحد تي فوجي مشقون شروع ڪرڻ لاءِ چيائين، جنهن ميرن کي بلڪل ڊيڄاري وڌو. انهيءَ موقعي تي انگريزن سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن تي ٽالپورن جي خودمختياريءَ جي احترام ڪرڻ جو عهد ڪيو. پر جڏهن وٽرلو جي فاتح. ڊيوڪ آف ويلنگٽن (Duke of Wellington) فيصلو ڪيو ته جنگي حڪمت عمليءَ جي اهميت واري بکر پيٽ تي برطانوي قبضو ٿيڻ گهرجي ته ڪل جهڙو اهو دليل ڏنو ويو ته جيئن اهو پيٽ "سنڌوءَ جي وچ" ۾ آهي.تنهنڪري انهيءَ جي برطانوي قبضي سان دريا جي ٻنهي "ڪنارن" تي ميرن جي خودمختياريءَ جي پيڇڪڙي ٿي ٿئي!

مهاراجا رنجيت سنگهہ جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي بيحد ڪهڻي خواهش هئي. 1980ع ۾، هن پنهنجي فرينچ مشير جيڪمونٽ (Jacquemont) کي چيو تہ "مون کي ٻڌيٽ هٿ ڪرڻ سان ڪهڙو فائدو ٿيندو؟ مون کي تہ شاهوڪار ملڪ گهرجن: ڇا مان سنڌ حاصل نٿو ڪري سگهان؟" . ۽ تڏهن افغانستان جي شاهہ شجاع شڪارپور سکن جي حوالي ڪيو هو. ڪابل کي سکن کان پشاور گهربو هو. ايران، افغانستان ۾ هرات تي قبضو ڪيو. برطانيہ پاڻ کي سڀني جو دوست ظاهر ڪري رهيو هو. انهيءَ عمل ۾ هن سکن کي 15 لک رپين جي عيوض شڪارپور کي سنڌ جي حڪمرانن جي حوالي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. انهيءَ سڄي ڳالهہ برطانيا کي اُتر اولهہ ۾ گهڻي اثر رسوخ لاءِ ميدان هموار ڪري ڏنو.

مٿان وري گورنر جنرل، آڪلنڊ (Aukland) اهو فيصلو ڪيو تہ سنڌ جي مختلف حصن جي مختلف ٽالپور منتظمين کي "خودمختيار حڪمرانن" جي طورر تي سمجهيو وڃي. انهيءَ ڳالهہ بنان دير جي ٽالپور خاندان کي مختلف گروهن ۾ ورهائي ڇڏيو. اهڙي طرح "ويڙهايو ۽ راڄ ڪريو" جي ڪيڏ پنهنجي وحشتناڪ صورت ۾ ظاهر ٿي پيئي.

انگريزن هاڻي حيدرآباد جي دربار ۾ هڪ ايلچي مقرر ڪرڻ تي زور ڪيو. ٽالپورن جي اها دانهن تہ "اسان کي ڪو ٿاهہ. ڪو اتحاد نہ گهرجي. اسان کي ايلچيءَ جي آجيان ڪرڻ کان معاف رکيو وڃي. پوءِ اهو ڊاڪٽر ئي ڇونہ هجي". اجايو ثابت ٿيو. اُنهن ٽلهن متارن ماڻهن جي دربارن ۾ ڊاڪٽرن کي هميشہ خوش آمديد چيو ويندو هو. (انگريزن محسوس ڪيو هو تہ مير تمام ٿلها متارا هئا. جيڪي عام انگريزي ڪرسيءَ ۾ ماپجي نہ سگهندا هئا.) پر هو اهو سمجهڻ ۾ بہ ناڪام ويا تہ برطانوي ڊاڪٽر پڻ برطانوي ڇاڙتو ئي هوندو.

ڊاڪٽر جيمس برنس (Dr. Jmes Burnes) کي ڪچ مان حيدرآباد ۾ ميرن جي ايلچي، گوپالداس ڏاڍي مان شان سان وٺيو آيو. سنڌي ماڻهو انگريز ڊاڪٽر کي ڏسي ايڏا وائڙا ٿي ويا جو هر ٻئي شخص بيماريءَ جو بهانو ڪري چيو تي "ڊاڪٽر مون کي ڏس!" (اهڙو منظر ورهاڱي کان هڪدم پوءِ ورجايو ويو هو جڏهن اهو پڌرو ڪيو ويو تہ حامله مائرن کي ترجيحي طور تي ملڪ ڇڏڻ جو اجازتنامو ڏنو ويندو تہ هندستاني هاءِ

ڪمشنر، شري سري پرڪاش پنهنجي رهائش گاهه عورتن سان ڀريل ڏني، جن پنهنجو پاڻ کي حامله ظاهر ڪرڻ لاءِ پيٽ تي ڪپڙا ويڙهي رکيا هئا!):

برنس کي حيدرآباد جي دربار پڪ وڪ (Picwick) ۽ الف ليليٰ جو عجيب ميلاپ ڏسڻ ۾ آئي. انهن سندس بوٽ لاٿا- پر هن پنهنجو ٽوپلو نه لاٿو. انهيءَ سموري منظر انگلينڊ جي بادشاهه، چارلس ٻئي جي ويسٽ منسٽر اسڪول جي دؤري جو منظر ياد تي ڏياريو. "انهيءَ ڳالهه مان منهنجا شاگرد اهو نه سمجهندا ته ڊاڪٽر برنس، پنهنجو ٽوپلو پائي حيدرآباد جي دربار کي اهو تاثر تي ڏيڻ چاهيو ته برطانيه حاڪم آهي. جڏهن به برنس کا گوري ڪنهن ٽالپور کي کائڻ لاءِ ڏني ٿي ته هڪ گوري ڪيس خود کي به کائڻي ٿي پيئي- ظاهر هو ته ڪيس ميرن کي اها پڪ ڏيارڻي ٿي پئي ته اها گوري زهريلي ناهي. هن ڏٺو ته "انگريزي نيم طبابت جي واڌ ويجهه لاءِ سنڌ هڪ سٺائو ميدان ثابت ٿيندو."

اوائلي انگريزن، سنڌي ڀيڙياتن کي "يهودين توڙي روسين کان به وڌو نگ" هئڻ ۽ سنڌين جي ڳالهائڻ کي چٽن ماڻهن جي گڏيل زورائتي ڳالهه ٻولهه جي برابر چاتو ٿي. جيڪڏهن چارلس (ڊڪنس) هتي هجي ها ته جلدي سموري دنيا ڊڪنس جي سنڌ بابت تاثر کي پيئي پڙهي ها."

برنس لکي ٿو، "هندو ٻئي درجي جا شهري هئا، ان ڪري هندو معتبر طبقي جي پيٽ ۾ ٻئي ڪنهن به برطانيا جي جهنڊي کي حيدرآباد جي برجن تي لهرائيندي ڏسڻ جي سچي خواهش نٿي ڏيکاري." اها ڳالهه خاص ڪري ڪراچيءَ جي سيٺ نائون مل هوتچند پوچواڻي لاءِ درست هئي، جنهن جون واپاري ڪوٺيون ڪچ کان وٺي قنڌار ۽ عراق ۾ پکڙيل هيون ۽ جنهن جي پيءُ کان پنهنجو ڌرم ڇڏائي زوري مسلمان ڪيو ويو هو.

اهو سڀ اجهو هيئن ٿيو جو سال 1831ع ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ مزور جي پٽ، "ڪندي (ڪندن) کي سندس استاد ڌاڍي مار ڪئي. هو شهر جي ڪنهن گهٽيءَ ۾ اداس ويٺو هو ته ڪيس ڏناري مسجد ۾ آندو ويو ۽ پنهنجي ڌرم تان ڦيرائي مسلمان ڪيو ويو. ڪراچيءَ جي هندن ۾ هراس ڇانئجي ويو. ردعمل ۾ مسلمانن لياريءَ وٽ شهر جي ڀاڻيءَ کي گندو ڪيو. انهيءَ موقعي تي سيد نورل شاهه هندن جي علائقي مان لنگهندي هندن کي گهٽ وڌ ڳالهايو. نائون مل جي 24 سالن جي ننڍي ڀاءُ پرسرام ڪيس ائين ڪرڻ کان

منع ڪئي. پر نورل چيو تہ پرسرام پيغمبر جي بي حرمتي ڪئي اهي. جيئن مسلمانن جا ميڙ وڌندا ويا تہ پرسرام جيسلمير ڏانهن ڀڄي ويو. صورتحال کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ، ميرن پرسرام جي پيءُ، هوتچند کي حيدرآباد سڏايو. هوتچند ٻہ هزار هندن سان گڏجي ڪراچيءَ مان حيدرآباد آيو. رستي تي ڪيس مسلمانن جي ميڙ پڪڙي ورتو ۽ ڪيس مسلمان پڌرو ڪيائون ۽ هڪ پير جي گهر ۾ نظربند ڪري ڇڏيائون. سندس طهر نٿي ٿي سگهيو، ڇاڪاڻ تہ سندس عمر پنجاهہ ورهين کان وڌيڪ هئي. هن مسلمانن جي هٿ جو کاڌو کائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ ٻارنهن ڏينهن تائين اوٻاريل ڇڻن تي گذارو ڪرڻ جو ضد ڪندو رهيو. ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن ميرن وٽ احتجاج ڪيو، جن هوتچند کي گجرات ۾ لکپت ڏانهن ڀڄي وڃڻ ڏنو. اُتي سندس ڪٽنب وارن "شڌي جي رسم وڏي ڌام ڌوم سان ادا ڪئي، جنهن تي لک رپيا خرچ آيو. هوتچند پوءِ ڏهہ سال لکپت ۾ گذاريا.

ان ۾ ڪو عجب ناهي تہ نائون مل مسلماني ظالم راڄ جي خلاف ٿي بيٺو ۽ برطانوي فتح ۾ هندن جو ڇوٽڪارو سمجهيائين. هن هر طرح برطانيا جي مدد ڪئي. آئوٽرام (Outram) جي لفظن ۾، پهرين افغان جنگ دوران نائون مل "ڪراچي کان قنڌار تائين برطانيا جو دوست" هو. هن برطانوي لشڪر جي افغانستان لاءِ روانگيءَ جو بندوبست ڪيو. ڪين هو پاڻ ۽ شڪارپور جا سيٺ جيت سنگهہ ۽ چترومل روڪ ۽ اوڌر تي رقمون ڏيندا هئا. اها دلچسپ ڳالهہ آهي تہ اُن وقت شڪارپور جو گورنر چينمل هو. جيڪو هاڻي پارليامينٽ جي ميمبر رام چينملاڻي جو پڙڏاڏو هو. چينمل پنهنجي نالي جو سڪو هلائيندو هو. سندس تصوير اڄ بہ لنڊن جي انڊيا آفيس لئبرري ۾ موجود آهي. پاٽنجر (Henry pottinger) چوي ٿو تہ نائون مل "سنڌ ۾ برطانوي فوجن جا هٿ ۽ پير" ٿي پيو. ميرن ڪيس پاڻ وٽ سڏايو ۽ چيائون، "پنهنجي دل جي خوشيءَ لاءِ تو نيٺ پنهنجي پيءُ جي بيعزتيءَ جو بدلو ورتو." پر اهي وڌيڪ ڪجهہ ڪري نٿي سگهيا.

ڊاڪٽر برنس وٽ سنڌ جا تفصيلي نقشا ڏسي ميرن کي صدمو رسيو. انهن چيو تہ "بچڙائي ٿي چڪي آهي، تو اسان جو ملڪ ڏسي ورتو آهي. "فرنگين" کي سيڪنهن ڳالهہ جي خبر آهي." رنجيت سنگهہ ڏانهن جيڪي گهوڙا دريا رستي پار ڪيا ويا هئا، اهي سيٽلائٽ ۽ سيارا

(Satellite and planet) "تروجن جا گهوڙا" ثابت ٿيا هئا. انگريزن انهيءَ دوري ۾ دريا جي گهرائيءَ جي ماپ ورتي هئي ۽ پسگردائي جو نقشو تيار ڪري ورتو هو.

۽ پوءِ افغانستان ۾ برطانوي گهوٽالو شروع ٿيو. انگريز افغانستان ۾ سنڌ جي رستي کان ويا هئا، جنهن ۾ سنڌ ن ڪيترائي مقصد سمايل هئا. جهڙوڪ سنڌ تي اثر انداز ٿيڻ؛ سکن کي ڌڪ هڻڻ؛ پس منظر مان سکن کي هيسائڻ لاءِ ڪٽر مذهبي سيد احمد بريلوي جي مدد ڪرڻ؛ وچ ايشيا ۾ وڌندڙ روسي طاقت کي روڪڻ. پر سموري انگريزي فوج تباهه ٿي ويئي. فقط ڊاڪٽر برائڊن (Dr. Brydon) حيرتزده دنيا کي خبرون ڏيڻ لاءِ ائبٽ آباد واپس پهتو. انگريز اها شڪست نه رڳو هندستان ۾، پر سموري دنيا ۾ پنهنجي هم آهنگي ڪرڻ کان سواءِ، برداشت نه ڪري سگهيا. انهن تنهنڪري، ٻئي ڪنهن هنڌ فتح جي ڌاڪ وهارڻ سان، افغانستان ۾ شڪست جي اُبتڙ اثرن کي رد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ظاهر آهي ته هاڻي انهيءَ مشق جو اميدوار سنڌ هو. ايلفنسٽن (Elphinston) چيو ته افغانستان ۾ شڪست کان پوءِ، سنڌ ۾ اهڙي ڪارروائي "ائين هئي جيئن ڪو جهيڙاڪار مڙس بازار ۾ مار کائي، گهر وڃي، اهي خار پنهنجي زال مان ڪيندو آهي."

نيپيئر نيبوليائي لڙاين ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جو پسنديده جونيئر آفيسر ٿي رهيو هو. هاڻي کيس سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ بمبئي ۽ بنگال جي فوجي دستن جي ڪمانڊر جي حيثيت سان موڪليو ويو. جيئن ته هو سنڌ ۾ پنهنجي تن ڏيئرن جي شادي ڪرائڻ لاءِ "ٽي لک رپيا" ميڙڻ آيو هو، تنهنڪري کيس ڏاڍي تڪڙ هئي. هنيار پار ڪرڻ بابت ويچارن ميرن جي دانهن ڪنهن به نه ٻڌي ۽ برطانوي پوليٽيڪل ايجنٽ، آئوٽرام جي صبر ڪرڻ جي صلاح به اجائي ويئي. نيپيئر چيو: "اسان کي سنڌ تي قبضو ڪرڻ جو حق ناهي، پر پوءِ به اسان ائين ڪنداسين، ۽ اهو تمام فائديمند، ڪارائتو ۽ چسپائيءَ جو وڏو انساني ڪارنامو ٿيندو." هن وڌيڪ چيو: "اسان اها منجهيل ڳنڍ ڪپينداسين؛ اسان ايڏا طاقتور آهيون جو اها ڳنڍ کولڻ جي تڪليف وٺي سگهون ٿا." پنهنجي بيمار تصور موجب، نيپيئر ايتري قدر انديشو ظاهر ڪيو ته سنڌي سپهه سالار "هوش محمد" حقيقت ۾ فرينچ جنرل "هوشي" (Hosche) هو!

ميرن کي اڻ جيتڻ جوڳي جنگ ۾ ڪهليو ويو. پر پنهنجي بهادري سان انهن پڻ ڏيکاريو تہ اها نہ وڙهڻ جوڳي جنگ نہ هئي. پر نيپيئر "اُٺ جي پٺيءَ تي سنڌن سودائي توبخانو" چئي ٺٺول ڪئي هئي. پر ٿارنسٽن (Thornston) ڄاڻايو آهي تہ 17 فيبروري1843ع تي حيدرآباد جي پرسان، مياڻيءَ جي جنگ ۾ "تلوار ۽ ڍال سان، بلوچن هڪ ڪان وڌيڪ ڦڙت حملي ۾ برطانوي صف کي لرزائي پوئتي ڌڪي ڇڏيو." هڪ ٻئي اکين ڏٺي شاهد ايسٽوڪ (Eastwick) لکيو آهي: "انهيءَ موقعي تي بلوچن جي فيصلہ ڪن بهادري ڪان شايد ئي ڪو ڳوءِ کٽي ويو هو. انهيءَ لڙائيءَ ۾ اسان جو ڏاڍو نقصان ٿيو. 62 ڄڻا مارجي ويا، جن مان 6 برطانوي آفيسر هئا. ۽ 194 ڄڻا زخمي ٿيا، جن ۾ 13 برطانوي آفيسر هئا. سنڌي لشڪر ۾ 400 ڄڻا مارجي ويا. ان ڪان پوءِ دبي- دوآبي- وٽ هڪ ٻيو مقابلو ٿيو، جنهن جو ڪو چڱو نتيجو نہ نڪتو.

سيٺ نائون مل جو پيءُ، هوتچند، جيڪو ڪراچيءَ بندر ۾ ٻن هفتن لاءِ خانداني جهاز "ڪوتيا هريسپا" (Cotya Harispa) ۾ انتظار ڪري رهيو هو، هاٿي خوشيءَ وچان لٿو. جنهن جي آجيان هندن توڙي مسلمانن ڪئي. سنڌ ۾ ميرن جو راڄ ختم ٿيو. هنن پنهنجون رڳو تي يادگار شيون پويان ڇڏيون- حيدرآباد ۾ پنهنجا قبا، پنهنجا (اُبي چوٽيءَ وارا) ٽوپ ۽ پنهنجي هوڏ جي شهرت. سنڌ ۾ جيڪڏهن ڪو ماڻهو آڪڙ واري نموني سلوڪ ڪندو آهي تہ ڪيس ٽوڪي چئبو آهي: "تون سمجهين ٿو تہ تون ٽالپور آهين ڇا؟"

چارلس نيپيئر هڪدم گورنر جنرل ڏانهن "I have Sin(ne)d" جي بدران لاطيني زبان جي هڪ لفظ "Peccavi" ۾ پوشي پرچو اطلاع موڪليو. هو پوءِ خزاني ۽ محل کي لٽڻ لاءِ اڳيان وڌيو. پر ميرن جو خزانچي، ديوان آوتراءِ ملڪاڻي کيس اڏو آيو. نيپيئر خزاني جون ڪنجيون وٺڻ لاءِ آوتراءِ جي گهر ويو، پر هن کيس چيو تہ ميرن جي حڪم ڪان سواءِ ڪنجيون سندس حوالي نہ ڪندو. نيپيئر کيس گولي هڻڻ جي ڌمڪي ڏني، پر آوتراءِ پنهنجي ڳالهہ تي اٽل رهيو. سندس ڇڙڪ جواب تي نيپيئر ڪنڌ جهڪائي هليو ويو.

ان ڪان پوءِ نيپيئر، آوتراءِ کي قلعي مان عورتن کي ڪڍڻ جو

انتظام ڪرڻ لاءِ چيو. جو رڳو اوتراءِ ئي حرم ۾ وڃي سگهيو ٿي. اوتراءِ خزاني ۽ قيمتي شين سان ڀريل ڏولي ٻويان ڏولي ٻاهر موڪليندو ويو. جڏهن تيرهين ڏولي ٻاهر اچي رهي هئي تہ هوا جي لهر سان پردو پاسيرو ٿي پيو. ۽ ڏولي اندر ڪوبہ ويٺل نظر نہ آيو. پوءِ نيپيئر ڪجهہ انگريز عورتن کي بيگمن کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ موڪليو. جن مان هر هڪ کي رڳو ٻہ وڳا کڻڻ جي اجازت هئي.

اوتراءِ ۽ شوقي رام آڏواڻي (ساڌو هيرانند جي پيءُ) جي اڳواڻيءَ ۾ مائهو هٿ ۾ تلوار کڻي ٻاهر نڪري آيا ۽ چيائون تہ اهي واجبي قيمت تي گهربل سيڌو ڏيندا، پر ڦرلٽ ٿيڻ نہ گهرجي. انهيءَ ڳالهہ شهر کي ڦرلٽ کان بچايو.

گهڻن هندن ميرن کي رقمون اڌاريون ڏنيون هيون. مکي تاراچند ۽ ٻين هندن چاهيو ٿي تہ نيپيئر اهي قرض، ملڪي ذميواري جي طور واپس ڪري، پر نيپيئر انڪار ڪيو. انهيءَ تي انهن پيسا گڏ ڪيا ۽ لهٽيندارن کي ڪي قدر قرض پري ڏنائون. نيپيئر جي سلوڪ جي خلاف احتجاج ۾ تاراچند برطانوي جاگير وٺڻ کان انڪار ڪيو. جيڪا پوءِ حيدرآباد جي هيراآباد ٿي.

نيپيئر آوتراءِ جي ذهانت ۽ ديانت کان ايڏو متاثر ٿيو جو کيس نوڪريءَ جي آڇ ڪيائين، پر آوتراءِ انڪار ڪيو. ايتري قدر جو بينشن وٺڻ کان بہ انڪار ڪيائين، پر پوءِ هن ميرن جي معرفت پينشن وٺڻ قبول ڪئي.

نيپيئر سنڌ هٿ ڪئي، پر جنهن ارهہ زوراوري سان انهيءَ تي قبضو ڪيو ويو، انهيءَ هندستان ۽ انگلينڊ جي معزز انگريزن کي هڪجيترو صدمو رسايو. سنڌين تہ کيس "شيطان جو ڀاءُ" ڪوٺيو. ميرن پنهنجي وڪيلن- آخوند حبيب الله، ديوان مينارام ۽ ديوان ديا رام لنڊن (19. هارلي اسٽريٽ) کي موڪليو. آزاريل بيگمن. راڻي وڪٽوريا کي درخواستون پيش ڪيون، پر هڪ بہ نہ ٻڌي ويئي، ڪين هلئي وجهڻ ۽ مقامي اختياري وارن سان رجوع ڪرڻ جو چيو ويو. پر جلد ئي انگريزن جو غصو پڙڪو کائي ظاهر ٿي پيو. (The London Times 6, May 1843) ۾ هڪ مک ليک شايع ٿيو. جنهن ۾ "ڦرلٽ ۽ جلدي ڪاروائي جي قطعي ۽ ظلم ٿيل منصوبي" جي مذمت ڪئي- The Bombay Times انهيءَ کي "غير عقلي جنگ" ڪوٺيو ۽

چيائين تہ برطانوي "آفيسرن ميرن جون بيگمات ڪنيون آهن" جڏهن 800 سپاهي ڪراچي ڪالرا ۾ مري ويا تہ Dehle Gazzet مري ويلن جي وڏي ڳالهه، وڏي خرچ ۽ "بي حد خسيس بي عزتين" کي سنڌ جي بي انصافانہ فتح سان منسوب ڪيو.

نيپيئر پنهنجي خصوصي قهر سان بدلو ورتو. هن پنهنجي دوست کي خط لکيو "جيسيتائين آئون کنهن ايڊيٽر کي قتل نہ ڪريان تيسيتائين مون مان ڪنهن بہ بهتر مزاج جي اُميد نہ رکجي."

پر انهيءَ هوندي، انهيءَ موضوع تي گورنمنٽ جو "بلو بوڪ"- وائيٽ پيپر" (ڪجهہ چنو) جو پراڻو نمونو- تنقيد ڪندو رهيو. برطانوي وزيراعظم پيل (Peel) ۽ گورنر جنرل ايلنبرو (Ellenborough) پريشاني محسوس ڪئي. پيل، ايلنبرو کي (Scinde) سنڌ جي معاملن مان پيدا ٿيندڙ "سرڪار جي بي انتها ۽ وڌندڙ پريشاني ۽ ان جي وجود ۽ عام خلق جي مفاد کي خطري" جي باري ۾ لکيو. ايلنبرو کي سنڌ ميرن کي واپس ڏيڻ تي غور ڪرڻ لاءِ چيو ويو- خاص ڪري انهيءَ حقيقت جي پيش نظر تہ سنڌ ۾ فوج تي صوبي جي آمدني کان چوڻو خرچ اچي رهيو هو.

پر ڏاڍو مڙس ڊيوڪ آف ويلنگٽن سنڌ کي انگريزي حڪومت سان ڳنڍي ڇڏڻ جي حق ۾ هو. هن ايلنبرو کي "سنيالي رکڻ" ۽"وڏيڪ بدڪار پريس آف انڊيا جي وڏاءُ ڪيل بيانن تي بحث ڪندڙ بدڪار لنڊن پريس" جي باري ۾ گهٽي ڳٽي نہ ڪرڻ لاءِ چيو. هن مسئلي تي قابو پاتو. جڏهن چيائين: "ڇا اسان جي آئيني انتظاميہ اختياري وارا سکن جي مدد لاءِ سنڌوءَ تي فرينچ جانبازن جي شروع ڪيل ۽ قائم ٿيل بينڪ ڏسڻ لاءِ تيار آهن؟ اهي تيار نہ هئا ۽ اهڙي طرح سنڌ کي انگريزي حڪومت سان ملايو ويو. برطانيہ عام خلق جي راءِ کي ٺڏو ڪرڻ لاءِ ايلنبرو کي واپس گهرائي ورتو. نيپيئر بلڪل درست چيو هو: "حالتن جي فطرت، سنڌ (Scinde) کي وڏيڪ عرصي لاءِ خودمختيار حڪومت جي حيثيت سان جاري رهڻ کان روڪي رهي آهي. جيڪڏهن 1843 ع ۾ ساڻس لڙائي نہ ڪجي ها، تہ اها 1853 ع ۾ ڪجي ها." هن چيو، بلوچ پڻ "سعد (Scinde) ۾ ڏاريا" آهن. نيپيئر دليل ڏنو تہ جيئن تہ برطانيہ هندستان ۾ هڪ اعليٰ طاقت آهي، تنهنڪري سنڌ جا ماڻهو "پنهنجي اميدن ۽ خواهشن سان اسان جا پنهنجا" آهن.

نيپيئر صحيح هو. هندستان جي خودمختياري ورهائڻ جوڳي نہ آهي.

باب يارهون

ڪراچي: اوپر جي راڻي

جڏهن مياڻي ۽ دبي جي لڙائيءَ جي دز ويهي رهي تہ برطانيا جي وزيراعظم پيل (Peel) ۽ حزب اختلاف جي قائد، جان رسيل (John Russel)، نيپيئر کي برطانوي پارليامينٽ ۾ متفق طور تي شڪريئي جو ووٽ ڏيڻ لاءِ گڏ ٿيا. نيپيئر ٻڻ ست هزار پائونڊ اسٽرلنگ جي روڪ رقم جو انعام حاصل ڪري خوش ٿيو. هو هاڻي پنجن سالن تائين ايلنبرو (Lord Ellenborough) جي انهيءَ خواهش کي عملي جامو پارائڻ لاءِ ويهي رهيو تہ "اسان کي سنڌ ۾ سيڪجهہ مستقبل لاءِ ڪرڻ گهرجي، اسان کي هڪ ٻئي مصر کي جنم ڏيڻو آهي." نيپيئر چيو: "جيڪڏهن ڪنهن مهذب ماڻهوءَ کان پڇجي تہ جيڪڏهن تون سنڌ جو حاڪم هجين تہ جيڪر ڇا ڪرين تہ سندس جواب هوندو تہ مان دريا تان محصول جون چُنگيون ختم ڪندس؛ ڪراچيءَ کي فري پورٽ بنائيندس؛ سکر کي دريا جي واپاري منڊي بنائيندس. مان دريا جي ٻنهي ڪپن کان ترڪن جا رستا نهرائيندس؛ مان آگبوٽ آڻيندس." ۽ هن دريا جون چُنگيون ختم ڪرڻ جي شروعات سان، انهيءَ تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو.

هن هڪدم بلوچ جاگيردارن کي پاڻ وٽ گهرائي، سندس تلوارون کين واپس ڪيون ۽ سندس جاگيرون بحال ڪيائين. ڪن سردارن کي راڻي وڪٽوريا جي تصوير کي سلامي ڏيڻ جي خاص مهربانيءَ جي طور اجازت ڏني وئي، جيڪا هونئن عام ماڻهن ۽ نوڪرن چاڪرن جي نظر کان بچائي پردي ۾ ڍڪي رکي هوندي هئي. نيپيئر کين چيو: "منهنجو حڪم مڃو! اوهان کي جيڪي وڻي سو ڪريو- ڦريو، قتل ڪريو، جنهن جي مون منع نہ ڪئي آهي- سيڪجهہ ڪريو، جيسيتائين مان منع نہ ڪريان." برطانيا جي حڪم جي پيروي ڪندي هنن اهوئي ڪيو. باقي ٻالهين لاءِ قانون سندس طرفدار هو.

عام سنڌي ماڻهو هڪدم انهي رستي پئجي ويو. هن لاءِ "لاٽ صاحب" (Lord) ۽ "ليڊي صاحبہ" (Lady) هڪدم وڏي اختيار جا مالڪ

هئا. جڏهن ڪين سندن اڳييان حاضر ٿيڻ جو حڪم ملندو هو تہ اهي پنهنجون جتيون ٻاهر لاهي ايندا هئا. ڪنهن بہ انگريز جو پنهنجي ملاقاتيءَ کان پهريون اهو سوال هوندو هو: ”ڇا تون بدمعاش آهين؟“ ۽ اهو ملاقاتي ٻڌي وانگر پنهنجي بدمعاشي ۽ پنهنجي اطاعت- ٻئي ڳالهيون ائين چئي تسليم ڪندو هو: ”اسان سرڪاري بدمعاش آهيون.“ سنڌ ”وڏيري“ (وڏي زميندر)، واڻيي، پير ۽ (گوري يا ڪاري) ”صاحب“ جي وچ ۾ اختيارين جو ڇڙڪندڙ ترتيب ڏنو ويو.

نيپيئر بناوتي سورهيائي سان تنهي پريزيڊنسين مان انجنيئر گهرائڻ جو وعدو ڪيو هو تہ جيئن سنڌوءَ جو پاڻي، ايرندي- ناري مان لنگهي ڪڇ جي هندو ايراضيءَ ۾ وهي وڃي. پر جلدئي هن محسوس ڪيو تہ ڪڇ جي قسمت جو فيصلو ڪلهوڙن جي ٻڌايل ”الله بند“ نہ، پر زلزلي ڪانپوءِ، سنڌوءَ جي اولهائين وهڪري جي ڪري ٿي چڪو هو. تنهن ڪري هن هڪدم پراڻن واهن کي سڌارڻ ۽ نوان واهہ کوٽائڻ لاءِ، ”واهن جو کاتو“ کوليو.

هندن کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هن جامع مسجد غزنيءَ جو دروازو ”سومنات جي قرلت ۾ ڪسيل دروازي“ جي طور، هندستان آندو. پر جلدئي هندو ماهرن انهيءَ کي غير اصلوڪو پڌرو ڪيو.

نيپيئر هارين کي 1843ع کان اڳ ۾ ڏنل قرض معاف ڪري ڇڏيا. هن سنڌ ۾ ”پوليس کاتو“ کوليو، جيڪو هندستان جي ٻين سڀني صوبن لاءِ مثال بنجي ويو.

نيپيئر خاص ڪري انصاف جي انتظامي معاملي ۾ نالو ڪڍيو. سندس هايتون هونديون هيون: ”جنهن ڳالهہ کي ماڻهو انصاف چون، انهيءَ کي وزن ڏيو، نہ ڪي انهيءَ ڳالهہ کي وزن ڏيو، جنهن کي قانون، انصاف ٿو ڪوٺي.“ هن هڪ ڀيري منڇر جي مهاڻي جو مقدمو ٿي ڏينهن هلايو ۽ فيصلو ڪيائين تہ اهي مڇي مارڻ جو رڳو ٿي سيڪڙو محصول ڏين. هن هڪ ڀيري وري چتاءُ ڏيندي چيو هو: ”ڪاردارؤ ۽ پوليس وارؤ، مان درجن کي پورا پورا ڪندو آهيان. شاهدين هوندي، مان فيصلو غريبن جي حق ۾ ڪندو آهيان.“

نئين نظام ۾ جيڪي بہ طبقا ناراض ۽ ناخوش هئا، اهي هئا: اڳوڻا ٽالپور حاڪم ۽ هندو عامل ملازم. ٽالپورن پنهنجي حڪومت وڃائي هئي ۽

انگريزن عاملن کان اعليٰ انتظامي عهدا کسيا هئا. پر ٽالپور جلدي جاگيرن ۽ پينشن تي ٻرچي ويا ۽ انتظامي ۽ اقتصادي توسيع سان عاملن اڳي کان به اڳري ترقي ڪئي. (ورهاڱي کان اڳ، سنڌ جي آخوڻي ڪمشنر، سر پئٽرڪ ڪئڊل (Sir Patric Cadell)، پاڪستان جي تڏهوڪي اطلاعات ۽ نشريات جي وزير، پير علي محمد راشديءَ کي لکيو هو ته عاملن کي بهترين منتظم سمجهان ٿو، جن سيني ميدانن ۾ پاڻ موکيو آهي. انهيءَ ۾ اچرج جي ڳالهه ناهي ته چوڏهن سنڌي، جيڪي سمورا آءِ.سي. ايس ۾ ويا، تن مان ٻارنهن عامل هئا.)

انهن سيني ڳالهين پنجاب کي متاثر ڪيو. انهيءَ مان مراد به پنجاب کي متاثر ڪرڻ جي هئي، جيڪو ان وقت "سڪا شاهي" ۾ پيسجي رهيو هو- ۽ برطانيا جي جهوليءَ ۾ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هو.

پر نيپيئر سنڌ جي ڀرٿين برطانوي حڪمران هئڻ کان سواءِ ٻيو به گهڻو ڪجهه هو. هو وڏي دور رس نگاهه واري شهنشاهيت جو معمار هو. "هيرن ۾ جيئن ڪوهنور آهي، قومن ۾ تيئن هندستان آهي. جيڪڏهن مان ٻارنهن سالن لاءِ هندستان جو شهنشاهه هجان ها ته مان منجهس ريلوائي جو جار وڇايان، دريائن تي پُليون ٻڌايان ها. حڪومت جي گادي دهلي يا ميرٺ يا سمله يا الله آباد مقرر ڪريان ها، ڪنهن به هندستاني شهزادي جو وجود به نه هجي ها. "نظام" جو نالو به نه ٻڌجي ها. نيپال اسان جو هجي ها ۽ قسطنطنيه ۾، (ترڪي) شهنشاهي دربار سيءَ جي تپ ۾ ورتل هجي ها. جڏهن ته روس ۽ چين جي بادشاهن جي نبض 100 کان ڪڏهن گهٽ نه هجي ها!

"جيڪڏهن مان هندستان جو بادشاهه هجان ها ته مان ماسڪو ۽ چين کي لوڏي وجهان ها. جيڪڏهن مان انگلينڊ جو بادشاهه هجان ها ته مان دهليءَ جي محل مان روس ۽ فرانس کي ڏندن وارو ٽونشو ٽڪاءُ ڪرايان ها. مغرب ۾ سڀڪجهه هندستاني فوج هئڻ گهرجي."

پر انهن سيني لياقتن سان، نيپيئر هڪ منظم يا معمار کان وڌيڪ جنگي جوڌو هو. 1850ع ۾ سندس وداع ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ڳنڍيو ويو ۽ بارٽل فريئر کي ان جو پهريون ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. فريئر کي ڏاڍڪو رسيو. جڏهن هن ڏٺو: "هڪ ميل ڊگهو پُل

ذريعي ڳنڍيل يا پڪو رستو بہ نہ هو؛ ڪنهن بہ قسم جي صاف ٽيل ٻنجن ميلن جي رازڪي پُل بہ نہ هئي، ڪو ڊاڪ بنگلو، سراءِ، ڌرم شالا يا ضلعي- ڪچهري بہ نہ هئي، ڪورٽ، لاڪ اپ، پوليس ٿاڻو يا ڪنهن بہ قسم جو ڳوٺن جي فهرست بہ نہ هئي، نہ سروي نہ سيٽلمنٽ- ڪجهہ بہ نہ هو."

جيتوڻيڪ اُن وقت سنڌس عمر رڳو پنجٽيهہ ورهيہ هئي، پر پوءِ بہ فريئر برطانوي صديءَ جو سنڌ جو هڪ بهترين منظم ثابت ٿيو. 1850ع کان 1859ع تائين، نون ورهين جي مختصر عرصي ۾، هن سنڌ جو مهاندو ئي تبديل ڪري ڇڏيو. 1853ع ۾ هن سنڌ کي پهريون اسڪول ڏنو. 1858ع ۾ هن "سنڌ ريلوي ڪمپني" کي ڪراچي- حيدرآباد ريلوي ٽرئڪ تي ڪم شروع ڪندي ڏنو. ليفٽيننٽ فائف (Lt. File) نالي هڪ انجنير ڪيس نقشو ٺاهي پيش ڪيو، جنهن آخر ۾ عظيم سکر براج ۾ مقصد ڳولي ورتو ۽ سنڌ کي هڪ ڪارائتي صوبي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. براج ٻوڏ آئينڌڙ واهن کي قابو ڪيو پر ان جي ڪري عام خوشحالي آئي ۽ صوبي ۾ ڏوهن جي رفتار ۾ گهٽتائي ٿي.

فريئر ڪراچيءَ ۾ هڪ "تجارتي ميلي" جو اهتمام ڪيو، جنهن نہ رڳو سموري هندستان، پر وچ ايشيا کي پڻ پاڻ ڏانهن متوج ڪيو.

فريئر، وائسراءِ کان اها ڳالهہ پڻ مڃائي تہ انگلينڊ کان ايندڙ جهاز، بمبئي پهچڻ کان اڳ، ڪراچيءَ ۾ ترسن- جيڪا برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني اڳ ۾ رد ڪئي هئي. انهيءَ سان ڪراچي، جنهن کي نيپيئر "اوپر جي راڻي" ڪوٺيو هو، دنيا جي هڪ حقيقي گاديءَ واري هنڌ جي صورت ۾ ترڙي پيئي. اڄ ڪلهہ سنڌ ۾ مهاجرن جي خلاف سنڌ جو هڪ اعتراض اهو بہ آهي تہ انهيءَ عظيم شــــهــــر جي نالي اُچارڻ جي بہ ڪين سُڌ ناهي. اهي "ڪالاچي" يا "ڪرانچي" يا ڪجهہ بہ، پر اصلوڪو نالو "ڪراچي" نٿا ڪوٺين.

جنرل جيڪب سنڌ جي اُترئين حصي جو انتظام ايڏو سنو هلايو ۽ ترقي ونرائي، جو انهيءَ جو نالو سنڌس نالي پٺيان "جيڪب آباد" ضلعو رکيو ويو. ساڳي ريت، پارڪر سنڌ جي ڏکڻ- اوڀر ۾ ايڏو چڱو ڪم ڪيو(؟) جو "ٿر" ضلعي جو نالو "ٿرپارڪر" رکيو ويو. (تازو 1990ع کان ٿرپاڪر ضلعي کي ٻن حصن ۾ ورهائي، براج ايراضيءَ ۾ "ميرپورخاص"

ضلعو ۽ ٿر ايراضيءَ ۾ "ٿر" ضلعو تشڪيل ڏنا ويا آهن.)

فريئر سنڌي صورتخطيءَ جو پڻ فيصلو ڪيو- ۽ پوءِ هيٺين سطح تي انتظاميا جي ٻوليءَ جي طور رائج ڪيائين. ايتري قدر جو هن 1882ع ۾ سموري هندستان ۾ سنڌ کي "سنڌ ڊسٽرڪٽ ڊاڪ" (Scinde Distrct Dawk) تحت پهرين ٽپال-ٽڪلي جاري ڪرڻ جو شرف بخشيائين.

1857ع ۾ جڏهن عظيم انقلاب جي باهه ڀڙڪي ته ميرپورخاص جي ميرشير محمد خان انگريزن سان مهاڏو اٽڪايو- ۽ ڪيس ڪراچيءَ جي رام باغ (هاڻي آرام باغ) ۾ توب سان اڏايو ويو. پيو دريا خان جلباڻي، جنهن کي نيپيئر جاگير عطا ڪري پنهنجو ڪيو هو. عظيم انقلاب ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جي عيوض عدن ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو. پر پوءِ جو باقي عرصو سنڌ ۾ ايڏو امن امان رهيو، جو فريئر سموريون برطانوي فوجون اُتر ۾ مدد لاءِ موڪلي ڇڏيون.

فريئر پوءِ بمبئي جي گورنر جي عهدي تي به رهيو ۽ اُن کان پوءِ وائسراءِ جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. انهيءَ حيثيت سان هن اعليٰ پاليسي ناهڻ ۾ حصو ورتو. لارڊ لارينس (Lord Lawrence) جو پنجابي مڪتب- فڪر، هندستان کي يڪسانَ وحداني ملڪ ۾ يڪجا ڪرڻ جو خواهشمند هو. سندن نعرو هو: "سنڌوءَ ڏانهن واپس هلو" سر فريئر جي سنڌي مڪتب-فڪر، هندستان جي گونا گونيت کي پسند ٿي ڪيو. هن ڊِري ڳنڍيل سرشتي جي حمايت ٿي ڪئي، جنهن کي ڪنهن به قيمت تي، وچ ايشيا تائين ڪارائتي نموني وڌائي سگهجي، جيئن هندستان حڪمت عمليءَ واري مضبوط سرحد قائم ڪري وٺي. پنجابي مڪتب- فڪر انهيءَ ڳالهه کان خبردار ٿي ڪيو. جڏهن ته سنڌي مڪتب-فڪر فارورڊ پاليسي جي حمايت ٿي ڪئي. 1876ع ۾. فريئر ڪوئيٽا تي قبضي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ افغانستان جي هرات ۽ قنڌار شهرن ۾ ايجنٽ مقرر ڪيائين.

سڀيئي ڪمشنر، فريئر جهڙا لياقت ڀريا نه هئا. منجهانئن جي-اي-ٿامس (G. A. Thomas) جي ڪنڌ ۾ ڪلي لڳل هئي، جنهن لاءِ "سنڌ آبزرور" (Sind Observer) اخبار "ٿامس خدا" (Almighty Thomas God) لکيو. پر برطانوي راڄ انفرادي نه. پر اداراتي هو، جنهن جي عام رواجي انتظام ۾ ڪوبه شڪ نه هو. سنڌ ۾ هڪ صديءَ

جي ناخوشگوار عـــــرصي جي انگريزي راج دوران، هتي سنڌ کي روڊ ۽ ريلوايون. واهہ ۽ پليون، اسڪول ۽ اسپتالون، سوچ ۽ آدرش ڏنا، جن صوبي جي چهري کي وچئين دؤر مان ڪڍي جديد دؤر ۾ آڻي بدلائي ڇڏيو.

نيپيئر چيو هو: "اي ڪراچي، تون اجا اوپر جو شان ٿينديئن ۽. اي ڪراچي، ڇا تنهنجي شان کي ڏسڻ لاءِ مان وري زندهہ ٿي اچي سگهندس!" رڳو پنجاهہ ورهيہ پوءِ، ڪراچيءَ جو شان ڏسي، نيپيئر سچ پچ ڏاڍو خوش ٿئي ها. سنڌ ۾ پهريون ڪاليج ڪراچيءَ ۾ قائم ٿيو. جينوئيڪ شاگردن جو وڏو تعداد حيدرآباد کان آيو هو، ڇاڪاڻ تہ جيئن رشي ڏيارام چيو هو: "ڪراچي سنڌ کان وڌيڪ اهم آهي."

رابندرناٿ ٽئگور حيدرآباد کي "هندستان جو سڀ کان وڌيڪ فئشن وارو شهر" ڪوٺيو. شڪارپور وچ ايشيا جو بينڪر ٿي پيو ۽ جڏهن روس ۾ انقلاب آيو تہ اهو ذڪرڻ ايشيا جو پڻ بينڪر ٿي پيو. سکر جو سنڌوءَ جو منظر- مٿان وري زنده پير جو بيٺ، لئنسڊائون پل جي پر ۾ بکر جو بيٺ، وچ ۾ ساڌ ٻيلي بيٺ جو مندر، ۽ هيٺ ستن واهن واري سکر جي پُل-دنيا ۾ قدرتي ۽ انساني جوڙيل سونهن جي خوبصورت نظارن مان هڪ آهي. پئڪس برٽينيڪا (Pax Britannica)، پنهنجي سيني اوٿاين جي باوجود، حيدرآباد ۽ شڪارپور جي واپارين کي ساليانو اڍائي ڪروڙ رپيا سنڌ ۾ آڻڻ ۾ مدد ڪئي- جڏهن ان وقت صوبي جي ساليانى بجيٽ رڳو پنج ڪروڙ رپيا هئي. پير علي محمد راشديءَ جي لفظن ۾، "پر نائون مل جي غداري نہ ڪري ها تہ سنڌي مسلمان اجا تائين گهوڙن ۽ اٺن تي سواريون ڪن ها ۽ سنڌي هندو گڏهن ۽ خچرن تي سواريون ڪن ها."

پر انگريزن جي ڏنل سڀ کان وڏي سوکڙي جديد تعليم ۽ سيني ۽ جي برابري هئي. پوءِ هندو هجي يا مسلمان. مسلمانن جي راڄ ۾ هندن لاءِ گهوڙي جي سواري، زمين جي مالڪي يا لشڪر ۾ ڀرتيءَ جي منع ٿيل هئي. 1843ع ۾، هندو، جيڪي ڪل آدمشماريءَ جو 25 سيڪڙو هئا، وٽن زمين جو هڪ بہ ايڪڙ نہ هو. 1947ع ۾ زمين جي 40 سيڪڙو حصي جا مالڪ هئا. ايتري قدر جو شڪارپور ۾ هڪ ڪير واري مٿراداس جو پٽ "مٿراڻي آء-سي-ايس" ٿيو. جڏهن پهريون سنڌي- ايڇ-ڪي-ڪرپالاڻي آء-سي-ايس لاءِ چونڊيو ويو تہ سندس پرائمري اسڪول جا استاد سندس

جهڙا ڪيءَ کي ڇڪڻ لاءِ خوشيءَ مان اڳتي وڌي آيا هئا.

پر اهو خود برطانوي نظام نہ هو، جنهن اهي نتيجا پيدا ڪيا. اهي اصل ۾ مقامي ماڻهن جي موٽ هئي، جنهن انهيءَ کي حقيقت جو روپ ڏنو. جيڪا هونئن رڳو لڪل هئي.

مسلمانن ۾ آغا خان ۽ محمد علي جناح سنڌ ۾ ڄاوا. جن سياست ۾ نالو پيدا ڪيو. مرزا قليچ بيگ تعليمي، انتظاميا ۽ ادب جو ٿنڀو بڻيو. حسن علي آفندي ڪراچيءَ ۾ مدرسو کوليو، جنهن مان سنڌي مسلمانن جو جيڪو مختصر وچيون طبقو اسريو. انهن مان جي-ايم پيرگڙي پهريون سنڌي بئريسٽر ٿيو.

گدو مل، آوتراءِ ۽ ناون مل جي روايت تي عمل ڪندي، هندن بيشڪ اوچ شخصن جي هڪ مڪمل ڪهڪشان پيدا ڪئي. هي اهي ڏينهن هئا، جڏهن ڪراچيءَ کان بمبئي پهچڻ ۾ چار مهينا لڳي ويندا هئا. (آگبوٽ جي دؤر کان اڳ وارن ڏينهن ۾ ايئن ورلي ٿيندو هو. ايتري قدر جو انهن ڏينهن ۾ ڪلائيو (Lord Clive) جو جهاز هندستان جي ٽن سفرن مان، ٻن سفرن دوران پلجي ڏکڻ آمريڪا جي رستي ڏانهن هليو ويو هو!) مئٽرڪ جي پهرين ڇئن شاگردن- ڇوهڙ مل پنجابي امتحان پاس ڪري سگهيو. پر انگريزن سندن صلاحيتن کي ڄاتو ٿي. انهن مئٽرڪ ۾ ناپاس ٿيلن کي پڻ نوڪريون ڏيئي سندن همت افزائي ڪئي، ۽ انهن ڪيڏو نہ نالو ڪڍيو! ڏيارام ڄيٺمل وڏو وڪيل ٿيو. هن ڊي-جي سنڌ ڪاليج- جيڪو سندس نالي پويان سڏجي ٿو- جي مالي مدد لاءِ ڪيترن ئي هندن کان هڪ مهيني جو پگهار چندي ۾ ورتو. نولراءِ هڪ وڏي اسڪول، "نولراءِ هيرانند اڪيڊمي" جي پيڙهه وڌي. جيڪو سندس ۽ ڀائس هيرانند جي نالي پويان سڏجي ٿو. ڪوڙي مل (1844-1916ع) "ساميءَ جي سلوڪن" جي ڪوجنا ڪري اهي ڇپايا، جنهن ساميءَ کي شاهه ۽ سچل سان گڏ، ٽئين وڏي شاعر جي حيثيت ڏني. ڪوڙي مل استادن جي سڪيا جي پڻ صدارت ڪئي ۽ سنڌ جي وچولي واري علائقي، "ساهتيءَ" ۾ نئون روح ڦوڪيو.

جوهڙمل پهريون گرئجوئيٽ ٿيو ۽ تاراچند پهريون سنڌي ڊاڪٽر ٿيو. ساڌو هيرانند پهرين سنڌي اخبار/ رسالي "سنڌ ٽائيمس" (Sind Times) ۽ "سنڌ سڌار" جو ايڊيٽر مقرر ٿيو ۽ ڪنول سنگهہ پهرين سنڌي

روزنامہ "سنڌ واسي" (1914) جاري ڪئي. پر برطانوي دؤر جو سڀ کان وڏو سنڌي، جنهن کي اسان سياست کان پاسيرو رکنداسين- رشي ڏيارام هو. (ڏيارام گدومل شاهاڻي کي ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي دؤر جي مشهور شخصيت گدومل جي پويان سڏجندڙ گدوآڻي آکهہ سان ملائي منجهايو نہ وڃي.) هو بيشڪ "يُگ پرش" (The man of the Age) آهي. هن برطانوي دؤردوران سنڌ جي روشن ۽ بهترين نمائندگي ڪئي.

ڏيارام (1875-1927ع) ڊسٽرڪٽ اينڊ سيشن جج جي عهدي تي رسيو. پر سندس اصلي ڪم ڪورٽ کان ٻاهر هو. ڊي- جي سنڌ ڪاليج قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ کان سواءِ، ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏي هاسٽل "ميٺارام هاسٽل" تعمير ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي پيءُ ميٺارام کي هڪ هزار گنيون چندي ۾ ڏيڻ لاءِ تيار ڪيو. سندس ٽرسٽ ڊي- جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد قائم ڪرڻ لاءِ هڪ لک رپيا چندي ۾ ڏنا.

ڏيارام "ناري شالا" قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، جيئن اتي ودائون پنهنجو وقت گرو گڙ صاحب پڙهڻ ۾ گذارين ۽ سماجي ڪم ڪن. هن "اسان جي ڇوڪرين خلاف ستن پاپن" خلاف مهم هلائي. اهي پاپ هئا: تروڪڙين لاءِ سندن ڇهري ۽ ٻانهن ۾ سُيون ٽنبڻ؛ کين اسڪول نہ موڪلڻ ۽ راند نہ ڪيڏڻ؛ سندن ٻانهن ۾ ٻانهينءَ جو بوج پارائڻ؛ ننديڻ ۾ شادي ڪرائڻ؛ سسن طرفان کين هيسائڻ؛ ننديڻ ۾ ٻار ڄمڻ؛ ويم دوران موت- ان کان پوءِ مرد جو هڪدم ٻي شادي ڪرڻ. هن ڏاج (ڏيتي ليتي) جي رواج خلاف جنگ جوٽي ۽ پنچائت کان وڌ ۾ وڌ پنج سؤ رپيا طئہ ڪرايائين. جڏهن سندس ڌي رڪمڻيءَ جي شادي ٿي تہ ان موقعي تي هن ٻاڻ رڳو پاڻيءَ ۽ شربت پياري اهڙو مثال قائم ڪيو. (آگري جي راڌا سوامي پنٿ وارن سنڌي عورت کي پنهي ٻانهن ۾ عاج جي ٻانهينءَ بدران رڳو هڪ يا وڌيڪ سونا ڪنگڻ پائڻ لاءِ چيو.) ڏيارام پليگ ۾ ورتل بيمارن جي خدمت ڪرڻ لاءِ ٽي مهينا موڪل ورتي ۽ انهيءَ وقت دوران عيسائي پادرين جي تبليغ ۾ ڦاٿل اٺ سؤ يتيمن کي بچايائين.

سندس پيءُ، گدومل ست سال هردوار ۾ سنسڪرت جي اڀياس ۾ گذاريا هئا. هن سنڌ ۾ واپس اچي برهمڻن جي ڇوڪرن کي سنسڪرت زبان سيکاري. جڏهن ڇوڪرن ساڻس بحث ڪيو تہ کين برهمڻ جي حيثيت ۾

ڪانئس مٿاهين هنڌ تي وهاريو وڃي. جو هو پاڻ هڪ معمولي عامل آهي تہ هو ڪليو ۽ ڪين مٿاهين هنڌ تي وهاريائين. هو ڪين وظيفو پڻ ڏيندو هو. سندس پٽ ڏيارام انهيءَ مقصد لاءِ حيدرآباد ۾ هڪ "سنسڪرت پاٺشالا" جي سهڻي عمارت جوڙائي.

ڏيارام کي ماهوار 1120 رپيا ملندا هئا. جنهن مان 150 رپيا پاڻ تي خرچ ڪري، باقي سمورا خيراتي ڪمن ۾ ڏيئي ڇڏيندو هو. ايتري قدر جو هن آرسي خريد ڪرڻ تي چند آنا بہ خرچ نہ ڪيا ۽ پنهنجو پٽڪو دريءَ جي شيشي جي اڳيان ٻڌندو هو. هن انشورنس ڪمپني ۽ پراويڊنٽ فنڊ قائم ڪيا ۽ هوميوپٿي جو اڀياس ڪيائين ۽ اُن کي هٿي ڏنائين.

جج جي حيثيت ۾، ڏيارام تمام اوچي شخصيت جو مالڪ هو. جڏهن شڪارپور جي هڪ سيٺ، ميول داس زوري ڪئي تہ هن کيس ست سال جيل جي سزا ڏني، جيتوڻيڪ سيٺ تمام مقبول شخص هو. ٻيو مشهور مقدمو، جيڪو هن فيصل ڪيو، حضوريءَ جو هو. هن مذهبي شخص تي قتل جو الزام هو. هن پنهنجي بچاءَ ۾ چيو تہ "مقتول کي قتل ڪرڻ لاءِ مون کي الله جو حڪم (الهام) ٿيو هو." ڏوهاريءَ جي الهام جي باوجود، ڏيارام کيس عمر قيد جي سزا ڏني.

پر هن سڀ کان اهم مقدمو احمدآباد جي جامع مسجد جو فيصلو ڪيو هو. مسجد جا امانت دار مسجد جي زمين جا حصا وڪڻي، پيسا پاڻ هڙپ ڪري رهيا هئا. امام ڪورٽ ڏي رجوع ڪيو. مقدمو ٻارنهن سالن تائين اينگهندو رهيو. پر جڏهن ڏيارام ڊسٽرڪٽ جج مقرر ٿي آيو تہ هن اهو مقدمو لاڳيتو ٻارنهن ڏينهن تائين هلايو. سڀني فارسي دستاويزن جو اڀياس ڪيائين ۽ وڪرو ڪيل زمين مسجد کي واپس ڪرڻ جو حڪم ڪيائين. هن پنهنجو حڪم، ڪاغذ تي نہ، پر عرصي تائين قائم رهڻ لاءِ، ڪپڙي تي لکيو. ڪئين ورهيہ پوءِ، مسجد جي امام چيو: "جهڙي ريت ڏيارام مقدمو هلايو، مون محسوس ڪيو ڄڻ پيغمبر خود جج جي ڪرسيءَ تي وينو آهي." لارڊ ڪرزن (Lord Curzon) جڏهن ڏيارام سان مليو تہ هن کيس مبارڪ ڏيندي چيو: "فاضل جج، اسان کي اوهان جي لياقت جي خبر آهي."

برک پارسي سماج سڌارڪ ۽ خلق جي خدمتگار، بهرام-جي-

ملباري، ڏيارام جي زندگيءَ تي هڪ ڪتاب لکيو. جنهن جو پيش لفظ ٻئي ڪنهن نه، پر فلارينس فائيٽگيل (Florence Nightangle) لکيو آهي.

انتهائي ڌرماتما شخص. ڏيارام پنهنجون شامون ڀائي ڪلاچند ۽ ڀائي موچند گياني وٽ گذاريندو هو، جيڪي ٻئي سنت پرش هئا. سندس پيو دوست حيدرآباد جي "گر مندر جو ٻائو گريت صاحب هو. ڏيارام سنسڪرت ۾ گيتا، عربيءَ ۾ قرآن ۽ عبرانيءَ ۾ بائيبل پڙهي سگهندو هو.

ان وقت، 1878ع ۾ سنڌ ۾ هڪ وڏو واقعو ٿيو. نارو نالي هڪ هندو نوجوان هڪ مسلمان ڇوڪريءَ جي عشق ۾ ڦاسي، ساڻس شادي ڪرڻ لاءِ، پنهنجي زال ۽ ٻار سميت مسلمان ٿيو. جڏهن شيخ نارو پنهنجي مسلمان زال وڃائي ته هن پنهنجي ڪٽنب ۾ واپس موٽڻ چاهيو ۽ هندو ٿي ويو.

شڌيءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي، پر شوقيرام آڏواڻي (نولراءِ ۽ هيرانند جو پيءُ)، جيڪو آوتراءِ ڪان پوءِ پنچايت جو مکي ٿيو هو، ڪيس هندو جي حيثيت ۾ قبولڻ ڪان انڪار ڪيو. آوتراءِ، گدومل ۽ ڀائي گريت صاحب ساڻس بحث به ڪيو، پر سڀ اجايو ثابت ٿيو. نتيجو اهو نڪتو جو حيدرآباد ۾ ڏڦيڙ پئجي ويو. ايتري قدر جو ٻنهي ڌرين پنهنجا مسان جدا ڪيا. سيئي سمجهدار هندو گهٻرائجي ويا. شوقيرام کي چار پٽ هئا. منجهانئن ٽي بي اولاد ٿي مري ويا، چوٿون هيرانند هو، جنهن کي ٽي ڌيئرون هيون، جن مان به ننڍپڻ ۾ ئي مري ويون ۽ ٽين لڇمي بي اولاد مري ويئي. ماڻهن شوقيرام جي ڪٽنب جي خاتمي کي شيخ نارو جي معاملي ۾ ڀائي گريت صاحب جي بددعا سان منسوب ڪيو.

ڏيارام پنهنجي فلاحي ڪمن کي سنڌ تائين محدود نه رکيو. هن شملي جي پرسان، ڌرم پور ۾ سؤ ايڪڙ زمين حاصل ڪري، اتي ٽي- بي سئنيٽوريم قائم ڪيو. سندس انهيءَ ڪوشش کي لارڊ هارڊنج (Lord Hardinge) ڏاڍو ساراهيو. هن بمبئي جي باندرا علائقي ۾، "سيواسدن" جو پايو وڌو. 1925ع ۾ امرت سر ۾ "شانتي آشرم" قائم ڪري "شرومڻي گردوارام داس لئبرريءَ" جي سپرد ڪيائين، جنهن کي پوءِ "گروارام داس لئبرريءَ" جو نالو ڏنو ويو.

ڏيارام سموري هندستان جو سفر ڪيو ۽ بنڪم چندر چٽرجي،

ديوندر ناٿ ٽئگور، ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي ڪرنل اولڪاٽ (Col. Ol-cott)، ۽ لاهور ۾ مهاتما هنسراج ۽ ديال سنگهه مجيٺيا سان خط و ڪتابت ڪيائين. هو ٽئگور جي شانتي نڪيتن ۽ جگديش چندر بوس کي سندس ڪوجنائي ڪم لاءِ ساندهه مالي مدد ڪندو رهندو هو. هن پنهنجي وڏي ڀاءُ جي نالي، پنهنجي سموري ملڪيت جي "ميٺارام ڌرمادا ٽرسٽ" قائم ڪئي. پڇاڙيءَ ۾ هن هڪ سال جي عرصي جو "مون ورت" (چپ روزو) رکيو. انهيءَ عرصي دوران، گانڌي ساڻس ملڻ ويو، پر هن معذرت گهري- ۽ کيس پنهنجي "مون ورت" قائم رکڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ چيائين. هن پنهنجي پٽ ڪيول رام شاهاڻيءَ کي 11 آڪٽوبر 1927ع تي لکيو ته سندس ڊائري Experiments With Truth (سچ جا تجربا) آهن. ٽي ورهيه پوءِ، جڏهن گانڌي پنهنجي آتم ڪٿا لکي ته جئرام داس دولت رام جي چوڻ تي هن پڻ انهيءَ جو عنوان Experiments With Truth ڏنو. ڏيارام تڏهن کان ئي "رشيءَ" جي حيثيت سان ڄاتو وڃڻ لڳو.

اهي اهڙا ماڻهو هئا، جن سنڌ جهڙي ننڍي صوبي کي مهان بنايو- سنڌ ۾ ثقافتي جاڳرتا ۽ آزاديءَ جي هلچل لاءِ ميدان تيار ڪيو.

باب ٻارهون

برهمو سماج کان راشٽريہ سيوڪ سنگهہ تائين

جڏهن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون تہ دريا جي ٻنهي ڪنارن تي ڦهليل واريءَ کان سواءِ ٻيو بہ گهڻو ڪجهہ هو. جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي ساوڪ جا ٽڪرا بہ هئا. ڪراچي هڪ ننڍڙو تجارتي شهر هو ۽ گاديءَ جي شهر، حيدرآباد جي صورت، بدحال مَنهن ۾ لانڍين کان ٿوروئي ڪا بهتر هئي. ڪابہ ڏسڻ جهڙي يادگار عمارت نہ هئي ۽ نہ ئي ميرن جا محل اهڙا عاليشان هئا. زندگي غريب ۽ مختصر هئي، جيتوڻيڪ اها ايتري خراب ۽ ڏکي نہ هئي.

1947ع جي سنڌ هڪ تمام نرالو معاملو هئي. اها ڪجهہ اهڙي هئي، جنهن کي پراڻي زماني جا هندو، مسلمان ۽ انگريز ساڳي ريت اُداسيءَ وچان ياد ڪندا آهن. پير حسام الدين راشدي چوي ٿو: اها "ڪنوار جهڙي سهڻي" هئي. اها رڳو وڏن ماڻهن جي ڪرٽي نہ هئي، پر اها تبديليءَ جي هوائن جو مجموعي نتيجو هئي، جيڪا سڀني طرفن کان لڳي رهي هئي.

بدقسمتيءَ سان سنڌي مسلمانن کي سٺائي هوا نہ ملي- يا انهن پاڻ نہ ورتي. مسلم اڪثريت جو سنڌ صوبو، هندو اڪثريت جي بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو بنجي ويو. بمبئي جو سرڪاري لڏو، پنهنجي سياري جي دؤرن دؤران، سنڌ سان شڪارگاهہ جو سلوڪ ڪندو هو.

وهابي تحريڪ پنهنجي اسلامي بنياد پرستيءَ جي انتهائي سگهہ سان، مختلف متن واري سنڌ ۾، گهڻن ماڻهن کي متاثر ڪري نہ سگهي، جيڪي پيرن، مقبرن ۽ تعويذن جي اثر هيٺ هئا. وهابي اڳواڻ سيد احمد بريلويءَ سنڌ ۾ آيو، ۽ حرن کي دين جي مقصد لاءِ، پنهنجي پير سان جنون جي حد تائين اريپل جماعت جي طرز تي، وري منظم ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين. پر سنڌ جي ميرن ڏنو تہ انگريز، سکن کي سندن ٻنيءَ ۾ ڏک هٽي، ڪين هيسائڻ لاءِ سيد کي استعمال ڪري رهيا آهن. اهو علائقو اڄ ڪلهہ اتر-اولهہ سرحدي صوبو سڏجي ٿو. پر سکن سان وهابي ويڙهن رنجيت سنگهہ کي سنڌ ۾ وچي شڪارپور تي قبضو ڪرڻ کان روڪي رکيو هو.

جيڪو ڪين افغانستان کان مليو هو.

اڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾، برطانوي راڄ هندستان ۾ ڏاڍو مقبول ٿيو ۽ خاص ڪري لارڊ رپن تہ ڏاڍو مقبول هو. بنارس ۾ سندس ڳاڏي ڪاشيءَ جي پنڊتن ڇڪي هئي. سموري ملڪ ۾، ڪيس پيش ڪرڻ لاءِ هزارين آجياڻي تقريرون مڪيہ شهري صحيحون ڪري رهيا هئا. 1884ع ۾، سندس خدمتن جي مڃتا ۾ ڪيس اڳواڻن جو صحيح ٿيل يادداشت نامو موڪلڻ لاءِ "سنڌ سڀا" پڻ ڪراچيءَ ۾ هڪ ميٽنگ ڪوٺائي. انهيءَ ميٽنگ ۾ خانبهادر حسن علي آفندي انهيءَ تجويز جي مخالفت ڪئي ۽ چيائين تہ ڪيس رڳو خط لکڻ ڪافي ٿيندو. ڏيارام ڳاوڙجي پيو ۽ چيائين جيڪڏهن سنڌ باقي ملڪ وانگر رپن کي مان ڏيڻ ۾ ناڪام ويئي تہ اها لعنت ٿيندي. آفندي ڪاوڙ مان احتجاج ڪندي "لعنت لعنت" چوندو ٻاهر نڪري ويو. "سنڌ سڀا" جو وفد، جنهن ۾ ڏيارام، هيرانند، فتح علي ۽ ٻيا شامل هئا، روانو ٿيو، جيڪو بمبئي پهچي رپن جي هڪ عام آجياڻي جي تقريب ۾ ٻين وفدن سان وچي گڏ ٿيو. پر آفندي انهيءَ وفد ۾ گڏ نہ ٿيو، ۽ انهيءَ جي ٻئي سال، 1885ع ۾ مسلمان شاگردن لاءِ سنڌ مدرسو قائم ڪيائين. جيتوڻيڪ مدرسي انگريزن جي تابع داريءَ جي خلاف ناراضپي وچان جنم ورتو هو، پر ڪنهن صوبي جي سياسي يا ادبي زندگيءَ تي ڪنهن خاص اثر کان سواءِ، اهو هڪ عام اسڪول ٿي اڀريو. ڪافي عرصي تائين، انهيءَ اسڪول جا هيڊماستر انگريز هئا. مسلمان زميندارن، مسلمانن جي تعليم لاءِ مدد ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، جو ڪين ڊپ هو تہ جيڪڏهن سندن پورهيت هارين جو اولاد اسڪول وڃي پڙهي پيو تہ اهي سندن ٻڌا ٻانها ٿي نہ گذاريندا.

اها ڪافي دلچسپ ڳالهہ آهي تہ علي ڳڙهہ مسلم يونيورسٽي (AMU) پڻ سنڌ تي ڪو اثر نہ ڇڏيو. محمد امين کوسو علي ڳڙهہ جو هڪ ئي گريجوئيٽ MLA ٿيو، جيڪو ڪانگريس ۾ شامل ٿيو.

سنڌ تي خلافت تحريڪ گهڻو اثر ڇڏيو. ايتري قدر جو شيخ عبدالمجيد ليلا رام، شيخ عبدالرحيم (ڪرپالاڻي) ۽ عبيدالله سنڌي (سک جي گهر ۾ جنميل) ريشمي رومال مقدمي ۾ ملوث ٿيا، جنهن تحت افغان بادشاهہ کي هندستان کي "آزاد ڪرائڻ" جي دعوت ڏنل هئي. پر انهيءَ ڳالهہ ڪين رڳو ڊگهي قيد جي سزا يا جلاوطني ڏياري. هزارين سنڌي مسلمان هجرت

ڪري افغانستان ويا. پر ڪين صدمي سان موٽيو پيو. خليفي ۽ ترڪيءَ جي مسئلي ڪين اولهه ايشيا جي معاملن ۾ الجهائي وڌو. پر عرب- ترڪي مخالفت سندن متيون منجهائي ڇڏيون. ترڪيءَ ڪي نجات ڏيندڙ جي حيثيت سان ڪمال پاشا جي "ملائن، عربي زبان ۽ فيض-ٽوپيءَ دشمني" ڪين ٿڌو ڪري ڇڏيو. ابتو نڪتئہ عروج تڏهن مڪمل ٿيو جڏهن ايران، عربستان ۽ ترڪيءَ جي اڳواڻن خلافت تحريڪ کي ڪلٿهاب ڪيو ۽ پاڻ کي هندستان ۾ آزاديءَ جي هلچل جي حق ۾ ظاهر ڪيائون.

جڏهن هندستان جا مسلمان اڙدو ۽ اقبال کي متاهون ڪري پيش ڪري رهيا هئا تہ دوانديش سنڌي مسلمان اڙدوءَ کي "ڦڙدو" چئي ڪلٿهاب ڪري رد ڪيو. ڪين اچرج لڳي رهيو هو تہ اقبال، افغانستان جي بادشاهہ، امان الله توڙي ڪانئس پوءِ جي تخت ڏٺي ۽ انگريزن جي ڇاڙتي نادر خان کي ساراهي رهيو آهي. انهن سموري ڳالهہ کي مفاد پرستيءَ جي انتها سمجهيو.

هڪ وقت ۾، ڏرم متائڻ جي واقعن سنڌي مسلمانن کي جذباتي هٿي ڏني. پر هندو جاڳرتا ۽ آزاديءَ جي هلچل جي تيزيءَ جي ڪري، انهن واقعن کي پڻ پنجو اچي ويو.

ڪيترن ورهين تائين، سنڌي مسلمان، ٻي هر شيءَ جي پيٺ ۾، سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ تي گهڻو زور ڏنو. سنڌ کي جدا ٿئي اڃا ٻہ سال مس گذريا هئا؛ جو ٻي عظيم جنگ ڇڙي پيئي، جنهن جي دوران ڪانگريس جو "هندستان ڇڏي وڃو" (Quit India) ۽ مسلم ليگ جو "سڌو قدم" (Direct Action) جهڙا سياسي طوفان رونما ٿيا. سنڌين کي ايترو وقت ئي نہ مليو جو هنداڻتا ٿي پنهنجي مستقبل بابت سوچين. مسلمان هارين پنهنجو پاڻ کي "لينڪي" چورائي، مسلم ليگ کي ووٽ ڏنا. پر اها ڳالهہ سندن دل وٽان نہ هئي. بنيادي طور تي، اهي "پيـر" جا پوئلڳ هئا ۽ "وڏيري" سان واڳيل هئا. انهن قرض جي صورت ۾ سونا آنا آٽيندڙ واڻئي جي حفاظت ڪئي- ۽ عامل ديوان جي، سندس قابليت ڪري عزت ڪئي. سنڌي مسلمان دل جو سچو هو. پر فرقي وارانہ هوا ڪيس تبديل ڪري ڇڏيو هو. پر انهن هوائن هندن کي اهڙو بدلائي ڇڏيو. جو اهي سڃاڻپ کان ٻاهر ٿي ويا.

جڏهن انگريزن سنڌ پنهنجي قبضي ۾ ڪئي تہ هندو نهايت

جوڪائني حيثيت ۾ هئا. هو "ديوان" هئڻ جي حيثيت سان اهم عهدن تي هئا. ۽ "سيٺ" هئڻ جي حيثيت ۾ خوب دولت ميڙي هئائون. پر ڪنهن به وڏي کان وڏي "ديوان" ۽ وڏي کان وڏي "سيٺ" کي ڪوبه "مير" آرام سان ۽ ڪنهن به "پير" جي فتويٰ سان برباد ڪري سگهيو ٿي- هندو ڌرم، سناتن ڌرم جي حيثيت سان قائم هو. يوڳين جي سفر ۽ گرهستين جي تيرٿ ياترائن، پراڻي روشنيءَ کي قائم رکيو هو. جيڪا ايتري روشن نه هئي. راجا گوپيچند ۽ گرو گورکنات جي آڪاڻين ماڻهن جي دلين کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو هو. ايتري قدر جو شاهه عبداللطيف "وندر جي وڻن" (ورنداون) کي ڳايو ۽ گنجي ٽڪر ۾ گڻ ڏسي چيائين: "گنجي ۾ گڻ گهڻا". جنهن ۾ اڳاٽو ڪاليءَ جو مندر هو. مٺ ۽ مڙهيون، تعويذ ۽ ڀڀوت، ايتري قدر جو ڏند ڪٿائن ۽ معجزن عام ذهن کي قابو ڪري ڇڏيو هو. رڳو روهڙيءَ لاءِ چيو ويندو هو ته انهيءَ سوا لک سنت ڏنا آهن. ان کان پوءِ ٻيا ڪيترائي مقامي سنت جهڙوڪ ڀائي ڪلاچند، ڀائي دلپت، ڀائي وسڻ، ڀائي مولچند، پارو شاهه، ليلا شاهه کان سواءِ مهان سوامي بنکنڊي صاحب به هو. جنهن 1823ع ۾ سکر ۾ ساڌ ٻيلو مندر قائم ڪيو. ٻيا جهڙوڪ آچاريا جيوترام ڪرپالاڻيءَ جو پيءُ ڪاڪو ڀڳوان داس (1842-1922ع) اديه پور جي شري نات دواري جا چيلا هئا. (هڪ ڀيري، ڪرپالاڻي جيوت جي هڪ سوٽ نات دواري جي "لڏن جي پرساد" کي سخت ڪونيو هو ته پوتر پرساد تي راءِ ڏيڻ جي انهي گستاخيءَ لاءِ ڪاڪو سندس پويان پٽ ڪٽي پيو هو.) پر انهيءَ سان گڏ، اها حقيقت آهي ته جڏهن انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون ته هندو پنهنجي "مندرن" ۾ نه "مورتي" رکي سگهيا ٿي ۽ نه ئي گهنڊ وڄائي سگهيا ٿي. پنجاب ۾ سکن جي راڄ سنڌي هندن جي اخلاقي همت ۾ واڌارو آندو. جن جهت پٽ ڪجهه "گردوارا" قائم ڪيا ۽ بس.

پر انگريزن جي اچڻ سان وسيع نوان اُفق کليا. بمبئي ۾ ضم ٿيڻ سان، سنڌ هندستان جي هندن سان سرڪاري طور تي ۽ گهرائيءَ سان قريب ٿي ويئي. سنڌ ۾ وڏي تعداد ۾ گجراتي واپاري ۽ مرهٽا ۽ پارسي آيا. ڪراچيءَ جو سڀ کان وڏو اسڪول "اين- جي- وي گورنمنٽ هاءِ اسڪول"، هڪ مرهٽي تعليمي ماهر، نارايڻ جڳن نات جي نالي پويان قائم ٿيو ۽ ڪراچيءَ جو سڀ کان سٺو اسڪول "شاردامندر" هو. جيڪو گجراتي

خانگي اسڪول هو.

سنڌ جي هندن لاءِ پراڻيون للڪارون ته هيون، پر نيون للڪارون پڻ اڀري ايون. اسلام هميشه هڪ للڪار رهيو هو؛ ۽ هاڻي عيسائيت پڻ للڪار بڻجي اڀري آئي. (امان چوندي آهي ته اڻويهين صديءَ جي موڙ تي، مبلغ (مشنري) عاملن جي گهرن ۾ سندن ننڍين ڇوڪرين کي انگريزي پڙهائڻ لاءِ اچڻ لڳا. اهي مبلغ ڏاڍا سٺا هئا. پر وڏڙن فيصلو ڪيو ته سندن مقصد ڪين عيسائي مذهب ۾ آڻڻ جو هو، ۽ تنهنڪري سندن ڀٽي مقصد کي ٽارڻ لاءِ ڇوڪريون کڻ هيٺيان لڪي ويندي يون هيون.)

"جوت" جو ايڊيٽر ۽ "انگريزي- سنڌي ۽ سنڌي- انگريزي ڊڪشنرين" جو مصنف پرمانند ميوارام نالي هڪ معتبر سنڌي حقيقت ۾ پنهنجو ڌرم ڇڏي وڃي عيسائي ٿيو.

پر انهيءَ کان وڏيڪ گنڀير مسئلو، جديديت جي للڪار هو. بمبئي، ڪلڪتي ۽ لنڊن سان رابطي اهو ثابت ڪري ڏيکاريو هو ته سنڌ هڪ بيٺل پاڻيءَ جو ڍبو هو. هي اهي ڏينهن هئا، جڏهن سنڌي عورتون پردو ڪنديون هيون ۽ ٻارنهن ورهين جون ڇوڪريون مائرون ٿينديون هيون. نوجوان ٻنان تعليم جي گهٽين ۾ ڏڪا پيا کائيندا هئا. هوليءَ جو ڏينهن شراب پيئڻ لاءِ سٺو موقعو هو. جنم اشٽميءَ تي جوا ڪرڻ ڌرم تي هلڻ برابر هو. سموري سال دوران ماحول گندين گارين سان ڀريل هوندو هو.

سِک پنٿ، جيڪو اسلامي راڄ جي آخري ڏينهن دوران آئت جو ڪارڻ هو، انهن للڪارن جو مقابلو نٿي ڪري سگهيو. اهو ماڻهن ۾ ڏاڍو مقبول ٿي جاري رهيو. هزارين ماڻهو گرونانڪ جي جنم ڏينهن تي ساري رات جاڳڻ لڳا. جيڪي جنم اشٽميءَ تي ڪجهه نه ڪندا هئا. اهي- گرپرب- جي ڏينهن تي ٻاجهين تي گذارو ڪرڻ لڳا. جڏهن ته خود سک به اهڙو موقعو ملهائڻ لاءِ گوشت واپرائيندا هئا. پر سک پنٿ نين للڪارن جو جواب نه هو. پر جيڪڏهن سماج کي جيئرو رهڻو هو ۽ اسرڻو هو ته ڪو ته جواب ڳولڻو هو.

انهن للڪارن کي، سواءِ شوقيرام ننديرام آڏواڻيءَ جي پٽ نولراءِ (1843-1893ع) جي، ٻئي ڪنهن به بهادريءَ سان منهن نه ڏنو. هو پنهنجي لياقت، ساک ۽ ارپنا سان ڪلارڪ مان ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو، جيڪو

انهن ڏينهن ۾ هڪ هندستانيءَ لاءِ سڀ کان وڏو عهدو هو. نولراءِ "سک سڀا" جو پايو وڌو. جيڪا گرونانڪ جي معتقد، معتبر هندن تي مشتمل هڪ جماعت هئي. هو 26 ورهين جي ڄمار ۾، ماڻ ميٽ ۾ ڪلڪتي هليو ويو ۽ ڪيشب کان جيڪي ٻڌائين ۽ برهمو گهراڻن جي پنچائتي مرڪز "پارت آشرم" ۾ جيڪي آزمودا حاصل ڪيائين، انهن ڳالهين، سنڌ جي ٻيهر اڏاوت بابت سيني سوالن جا جواب ڏنا، جنهن جو نتيجو رشي ڏيارام جي لفظن ۾ "جديد سنڌ جو معجزو" هو.

نولراءِ ۽ سندس ساٿين "سک سڀا" جو نالو مٽائي "سنڌ سڀا" رکيو. هو دل و جان سان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کي تعليم ڏيڻ جي ڪم ۾ ڪاهي پيو. هو برهمو وارن جي زندگي ۽ سکيائن مان ايترو اُتساهت هو، جو پنهنجا پيسا خرچ ڪري حيدرآباد ۾ هڪ بهترين "برهمو مندر" جوڙايائين. (سول اسپتال جي پرسان، انهيءَ جاءِ تي اڄ ڪلهه حسنين اسڪوائر- لبرٽي مارڪيٽ جي عمارت بيٺل نظر اچي ٿي)، هن پنهنجي ڀاءُ هيرانند (-1863 1893ع) کي ڪلڪتي موڪليو، جتي هن پنهنجو گهڻو وقت ڪيشب چندرسين سان، سندس گهر جي ڀاتيءَ وانگر گذاريو.

ڪلڪتي ۾، هيرانند کي شري رام ڪرشن پرم هنس جي پوتر سنگ ۾ بہ رهڻ نصيب ٿيو، جنهن سندس ۽ سوامي وويڪانند جي باري ۾ هڪ ڀيري چيو هو: "نريندر تمام مٿين سطح جو آهي. هيرانند پڻ انهيءَ سطح جو آهي. سندس فطرت ڪيڏي نہ پارن جهڙي (معصوم) آهي! ڪيڏو نہ مٺو سڀاءُ آهي سندس! مان کيس پڻ ڏسڻ چاهيان ٿو." ڪنهن ٻئي موقعي تي چيو هئائين: "جيڪڏهن شادي شده ماڻهو ايشور لاءِ پيار وڌائيندا تہ اهي دنيا سان ڳنڍيل نہ رهندا. هيرانند شادي شده آهي. پر آهي تہ ڇا ٿيو؟ هو دنيا سان گهڻو ڳنڍيل نہ رهندو."

ڪلڪتي ۾ هيرانند 1883ع ۾ پنهنجي تعليم پوري ڪري ورتي هئي ۽ سنڌ ڏانهن واپس وريو. پر اپريل 1886ع ۾، جڏهن شري رام ڪرشن سخت بيمار ٿي پيو- سندس ديهانت 15 آگسٽ 1886ع تي ٿيو- هيرانند خاص طور تي پنهنجي گروءَ کي ڏسڻ لاءِ ڪلڪتي ويو. رام ڪرشن کيس ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. هن نريندر کي اندر سڏي چيو: "مان اوهان ٻنهيءَ کي گفتگو ڪندي ٻڌڻ چاهيان ٿو.. سندن روحاني گفتگوءَ جي آخر ۾

نرينڊر هڪ گيت هيرانند لاءِ ڳايو: "حقيقت ۾ ڏوتي پائيندڙ ياڳ وارو آهي."

هڪ ڏينهن، انهيءَ آخري ملاقات جي دوران، هيرانند پنهنجي گروءَ جا پير دٻائي رهيو هو تہ هن چيس: "فرض ڪر تہ تون سنڌ نٿو وڃين- فرض ڪر تون نوڪري ڇڏي ٿو ڏين، پوءِ تون هتي رهي ڇو نٿو پوين؟" هيرانند وراڻيو:" پر منهنجو ڪم ڪرڻ لاءِ اتي ڪوبہ ناهي." هيرانند رام ڪرشن کي سنڌ اچڻ جي دعوت ڏني. رام ڪرشن خوش ٿيو پر چيائين تہ مان ڏاڍو بيمار آهيان- ۽ سنڌ تمام پري." پر رام ڪرشن هيرانند کي ياد ڏياريندي ڪجهہ سنڌي پاجاما موڪلڻ لاءِ چيو، جو سندس ڏوتي ٻڌڻ ۾ کسڪي ٿي ويئي.

ٻنهي ڀائرن- نولراءِ ۽ هيرانند- سنڌ ۾ نئون ساهہ ڦوڪيو. هنن حيدرآباد ۾ "يونين اڪيڊمي" شروع ڪئي، جيڪا پوءِ ان جي نالي پويان "نولراءِ هيرانند اڪيڊمي" مشهور ٿي. (سوسائٽيءَ ۾ گول بلڊنگ جي سامهون، انهيءَ عمارت ۾ اڄ ڪلهہ گورنمنٽ هاءِ اسڪول ۽ حيدرآباد سنڌ لا ڪاليج قائم آهن.) انهن ڇوڪرين جو پهريون اسڪول شروع ڪيو، ۽ ڪين پڙهائڻ لاءِ لکنوءَ جي ٻن گهوش ڀينرن کي مقرر ڪيائون. هيرانند پنهنجي ٻن ڀينرن کي بهار جي بانڪي پور شهر ۾ اگهور ڪامني پرڪاش راءِ وٽ پڙهڻ لاءِ وٺي ويو. جيڪا ڊاڪٽر بي-سي-راءِ جي ماءُ هئي، جيڪو پوءِ اولهہ بنگال جي وزيراعليٰ جي پد تي پهتو. سنسڪرت جي سکيا تي خصوصي ڌيان ڏنو ويو. سندن سنسڪرت جي شاگردن مان هڪ روپچند بيلارام هو. جيڪو سنڌ جو واحد هندستاني جوڊيشل ڪمشنر جي عهدي تي رسيو.

هنن ڪراچيءَ ۾ هڪ "ڪوڙهہ- گهر" ۽ شڪارپور ۾ "يتيم خانو" کوليو.

نندڀڻ جي شاديءَ جي خلاف سندن مهم، کين مصيبت ۾ وجهي ڇڏيو. نولراءِ هيرانند اڪيڊميءَ جو هڪ شاگرد، هوندومل پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ واري چاچي کي چيو تہ هو انهيءَ عمر ۾ شادي نہ ڪندو، پوءِ ڀلي ڪٿي سندس پيءُ بہ ڪيس ڇو نہ چوي. انهيءَ بنياد تي، بمبئي جي ڊائريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن وٽ شڪايت درج ڪرائي ويئي تہ هيرانند پنهنجي والدين جي عزت نٿو ڪري. انهيءَ تي ڊي-پي-آءِ هيرانند کي

سبب پيش ڪرڻ لاءِ چيو. هيرانند بمبئي پهتو ۽ سنڌي سرڪاري عملدارن جي چوڻ تي هو دپنامي کان بچي ويو!

شراب پيئڻ، جوا کرڻ ۽ گارين ڏيڻ خلاف سندن مهم سنڌي سماج تي پنهنجو اثر ڇڏيو. بدقسمتيءَ سان ٻئي ڀائر، هڪ ٻئي کان ٿورن ئي مهينن جي فرق سان، جوانيءَ ۾، 1893ع ۾ گذاريا ويا. پر انهن سماج ۾ نئون روح ڦوڪيو هو- ۽ آئيندي لاءِ مثال قائم ڪري ويا. جڏهن ڪيشب چندرسين کي سنڌ ۾ اچڻ لاءِ وينتي ڪئي ويئي ته هن چيو ته سنڌ، جتي نولراءِ جهڙو ماڻهو آهي، اتي ٻئي ڪنهن جي به ضرورت ناهي. حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪرنل ٽريور (Colonel Trevor) چيو هو ته نولراءِ کي ڪليڪٽر ٿيڻ گهرجي ۽ ڪيس سندس ڪلارڪ سنڌ جي هڪ مسلمان عالم، مرزا قليچ بيگ، ساڌو هيرانند جي باري ۾ چيو هو: ”هو انسان نه فرشتو هو.“

ساڌو ڀائرن جي موت کان پوءِ بڻ، حيدرآباد ۾ برهمو پريداس، ”نو وديالي هاءِ اسڪول“ (جنهن ۾ ورهاڱي کان پوءِ سنڌ يونيورسٽي قائم ٿي ۽ هاڻي اولڊ ڪئمپس ۽ ماڊل اسڪول قائم آهن) ۽ برهمو ڪندن مل، ”ڪندن مل گرلس هاءِ اسڪول“ (جنهن ۾ ورهاڱي کان پوءِ اڄ تائين جامع عربيه اسڪول قائم آهي)، قائم ڪيا. پر سنڌ ۾ نولراءِ ۽ هيرانند جي ڏينهن ۾ ئي برهمو سماج هلچل عام ماڻهن ۾ ڪامياب نه هئي. جڏهن سرڪار پنهنجو هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ اڪيڊميءَ جي انتظاميا جي تحويل ۾ ڏيڻ چاهيو ته ماڻهن انهيءَ بنياد تي اعتراض ڪيو ته برهمو وارا اڌ عيسائي آهن. بدقسمتيءَ سان انهيءَ تاثر زور ورتو. جڏهن اڪيڊميءَ جي هڪ استاد،

---

(١) ڀواني چرڻ بئنرجيءَ جو ٻيو نالو سوامي برهم بنڌو اپاڌيا هو. هو بنگالي نوجوان هو ۽ ساڌو هيرانند جو ڪلڪتي ۾ دوست ٿيو هو. هو يونين اڪيڊميءَ ۾ مفت پڙهائيندو هو ۽ راندين جو ٻڻ نگران هو. جڏهن عيسائي ٿيو ته ساڌو هيرانند ڪيس ڏاڍو سمجهايو ۽ ڏيارام گدومل ٻڻ منع ڪيس. پر هن نه مڃيو ۽ اسڪول ڇڏي ويو. سندس وڇوڙي ۾ ساڌو هيرانند روئي ڏنو. آڪٽوبر.... ....ع ۾ هن حيدرآباد مان 'جوت' اخبار شايع ڪئي. جنهن جا هو انگريزي ڪالم لکندو هو ۽ سنڌي حصو ڪيمچند امرت راءِ (جنم 1866.1.18ع) سنڀاليندو هو جيڪو ٻڻ پوءِ عيسائي ٿيو. اپاڌيا جي

ٻواني چرڻ بئنرجي 1892ع ۾ عيسائي مذهب اختيار ڪيو. (١)

ان ڪان اڳ، 1875ع ۾ "برهمو مندر" جي موقعي تي، ساڌو نولراءِ مختلف مذهبي گروهن جي گڏيل سنگيت جو جلوس ڪڍيو هو، جنهن ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ "الله اڪبر" ۽ "لا الله الاالله" ڳاتو ويو هو، جنهن ڪي اهو چئي ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو ويو هو تہ اهو سمورو "محرم" وانگر ٿي لڳو.

برهمو سماج جو "پرارٿنا سماج"، "ساڌارڻ سماج" وغيره ۾ ورهائجي وڃڻ پڻ برهمو سنگهہ ڪي اڌائي ڇڏيو. پر انهن ڪان وڌيڪ، اها اسلام اختيار ڪرڻ جي لاڙي کي منهن ڏيڻ ۽ هندو ڌرم جي قوت ۽ شان کي وڌائڻ ۾ بہ ناڪام ويئي هئي، جنهن برهمو سماج کي، آزادي ملڻ ڪان اڳ، ٻوڙتي ڏکي ڇڏيو.

برهمو سماج جون اهي ڦٽيون اوٿايون، آريہ سماج پاران دور ڪندي نظر آيون. تنهن ڪري جڏهن، مورج مل، ڏيئومل، نارو مل ۽ ٻيا ڪيترائي مسلمان ٿيا ۽ ٻيا گهڻا ڌرم متائڻ لاءِ تيار ڏسڻ ۾ آيا تہ ڏيارام جي رهنمائيءَ ۾ سنڌي هندو اڳواڻن ترت 1893ع ۾ لاهور جي سوامي شرڌاند کي مدد لاءِ سڏيو-

پنجاب آريہ سماج ترت پنڊت ليکرام آريہ مسافر ۽ پنڊت پورڻانند کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. انهن ٻنهي پرچارڪن نہ رڳو هندو ڌرم جي بچاءَ لاءِ پاڻ پتوڙيو، پر انهن اسلام ۽ عيسائيت جي باري ۾ ڪيترائي ۽ سيني قسمن جا اڻ وٽندڙ سوال پڇڻ شروع ڪيا. مولوي مذهبي دليل بازي "شاسترارٿ" جي صورتحال کان غير مانوس هئا. ڪاوڙ ۾ اچي انهن ليکرام کي قتل ڪري ڇڏيو. اُن ڪان پوءِ ٻيا ڪيترائي قتل ٿيا. پر آريہ سماج جو پيغام ماٺهن ايڏو هيئين سان هنڊايو جو اهو قتل ٿي نہ سگهيو. نتيجو اهو نڪتو جو اهو تنازعو روزمرهہ جو معمول ٿي پيو. ڪيترائي هندو، جيڪي ڪجهہ وقت اڳ مسلمان ٿي ويا هئا، جن ۾ سمّوري "سنجوڳي" برادري

اها اخبار پوءِ اڪيلي سر ڪيمچند ۽ ان ڪان پوءِ برهمچاري اينمانند (ريواچند گيان چند ماڪياڻي) هلائي. 1900ع ڪان پوءِ انهيءَ اخبار جو ايڊيٽر پرمانند ميوارام ٿيو، جيڪو پڻ عيسائي ٿيو. ڪانئس پوءِ انهيءَ اخبار جو ايڊيٽر فادر ڪونواڻي ٿيو.

شامل هئي، واپس پنهنجي ڌرم جي دائري ۾ آندا ويا. انهيءَ عمل ۾ گهٽئين مسلمان ڇوڪرين پنهنجو مذهب ڇڏي هندن سان شاديون ڪيون.

انهيءَ نئين ماحول ۾، هم جنس پرستيءَ جي پراڻي بري علت جي خلاف مهم شروع ڪئي ويئي. جيڪب آباد جو هڪ باعزت پير عبدالحسين، سڳو نالي هڪ نوجوان خوبصورت ڇوڪري تي چريو ٿي پيو، جيڪو مقامي ناٽڪن ۾ زنانو ڪردار ادا ڪندو هو. پير، درِيءَ مان "سڳو! سڳو!" ڪندي هيٺ ڪري پيو، جڏهن هن سڳو کي ناٽڪ جي ريهرسل ڪندي ڏٺو. اهڙين حالتن هيٺ پير جي موت مقامي مسلمانن کي ايڏو اشتعال ۾ آڻي ڇڏيو جو 1 مئي 1929ع جي شام جو، انهن 12 بور جي بندوق سان ڏهه هندو ماري وڌا. هن ڪان اڳ سنڌ ۾ ائين ڪڏهن به نه ٿيو هو. ايتري قدر جو اها ڳالهه ڏسڻ لاءِ مدن موهن مالويه پاڻ اتي پهتو. ڪيترن ڏينهن تائين ڪاروبار بند رهيو. هڪ پارسي آفيسر، سڪيا کي معاملي جي جاچ ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. (جڏهن به سنڌ ۾ هندو- مسلم معاملي جي گنڀير صورتحال پيدا ٿيندي هئي ته ڪنهن انگريز يا پارسيءَ کي اهڙي معاملي جي بي ريا نبيري لاءِ موڪليو ويندو هو.) سڪيا انهيءَ معاملي جي سازش پويان وڏن زميندارن ۽ مولوين کي ڳولي ڪڍيو. پر ڪين هٿ به نه لاتو ويو. انهن جي بدران جڙتو جوابدارن تي مقدمو هلايو ويو ۽ پوءِ ڪين آزاد ڪيو ويو. حقيقي ڏوهارين کي ڪڏهن به گرفتار نه ڪيو ويو.

آريه سماج سنڌ ۾ پاڙ جهاڙ جي حد تائين هڪ مؤثر ڪردار ادا ڪيو. آريه سماجين ڪوبه اسڪول يا ڪاليج قائم نه ڪيو، پر ڪيترائي آڪاڙا ۽ ڪنيا پاٺشالائون کوليائون. انهن هندن کي نئون فخر عطا ڪيو. ڪنهن طرح، آريه سماج سنڌ جي مختلف طبقن ۾ ايتري مقبول نه ٿي، جيتري اها پنجاب ۾ ٿي هئي. انهيءَ جا روشن ستارا هئا تارا چند گاجرا ۽ سوامي ڪرشنانند. اها ڌرم تبديليءَ جي مامري ۾ ننڍي ڳالهه نه هئي؛ پر آريه سماج سنڌي هندو عوام تي اثر ڪيو. اها چڱي طرح ادا ڪيل سٺي خدمت هئي.

انهيءَ وچ ۾، برهمو سماج کي گرهڻ لڳڻ دوران، سنڌي مٿئين طبقي جي پرگهور ڪاءِ هڪ ٻي هلچل منظر عام تي آئي. اها هئي ٿياسافيڪل سوسائٽي. انهيءَ سوسائٽيءَ بنيادي هندو سوچ کي بين لقوامي اصطلاح ۾

نئين سر پيش ڪيو. تعليم يافته سنڌي ماڻهن، جن هندو ڌرم جو قدر ڪيو ٿي ۽ بيبن القواميت کي گهٽ نه ٿي ڄاتو. انهيءَ سوسائٽيءَ جي ٻني آجيان ڪئي. چينمل پرسرام ۽ جمشيد ميهتا جهڙيون قداور شخصيتون سنڌ ۾ ٿياسافيءَ جا ٿنڀا بنجي ويون. 'ٿياسافيڪل لاجز' غير فرقيوارانه دانشورن ۽ ثقافت جا مرڪز قائم ٿيا. ڪراچيءَ جي ٿياسافيڪل سوسائٽي سموري دنيا ۾ سيني کان چست شاخ مڃي ويئي. ڏيارام گدومل جو پٽ ڪيولرام مؤثر ٿياسافسٽ ٿيو. جنهن حيدرآباد ۾ 'ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج' ۽ ڪراچيءَ ۾ 'شرڻاگتي- ريسرچ لائبرري' قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

ٿياسافيءَ جي آفاقي اثر نه رڳو پارسي اڳواڻن جهڙوڪ جمشيد ۽ ڪوتوال کي، پر مسلمان دانشورن جهڙوڪ جي- ايم -سيد، حيدربخش جتوئي ۽ اي- ڪي- بروهيءَ کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو. جيڪي سڀ پاڪستاني منظر تي وڏن ڪردارن جي حيثيت سان ڄاتيل آهن.

ٿياسافيءَ جي پوئلڳن عيسائيت کي روڪڻ لاءِ، هندن جو سات ڏنو. ديوان ڏيارام عيسائيت جي اوٽاين تي پنجاهه دانشورانه ليڪچر ڏنا. ۽ ڊاڪٽر ائني بيسنت (Annie Besant) هندن کي پنهنجو ڌرم تبديل نه ڪرڻ لاءِ اپيل ڪئي. نؤ عيسائي پرمانند ميوارام جي ماءُ ڪانئس اُتساهت تي سوال پڇيو: "تون هندن کي صلاح ڏين ٿي ته عيسائي نه ٿيو؛ اهو ڪيئن آهي جو تون عيسائي ڌرم رد ڪري هندو ٿي آهين؟" بيسنت نهه پهه وراڻيو: "مون ائين انهيءَ ڪري ڪيو آهي، جو مان اڳئين جنم ۾ برهمڻ هيس."

انهيءَ کان پوءِ ڪنهن به پيو ڪو گفتو نه ٻڌو.

روحاني جاڳرتا جي هڪ تمام نمايان هلچل جي اڳواڻي ساڌو ٽي- ايل- واسواڻي (1966 - 1879ع) ڪئي. هو وڏو ودوان هو، جنهن ڊي- جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ ودیا ساگر ڪاليج ڪلڪتي مان تعليم حاصل ڪئي هئي. پوءِ هو لاهور ۾ ديال سنگهه ڪاليج، ڪوچ بهار ۾ وڪٽوريا ڪاليج ۽ پٽيالا ۾ مهيندر ڪاليج جو پرنسپال ٿي رهيو. پر ودوان کان وڌيڪ، هو سنت هو. هن 1910ع ۾ برلن ۾ ڪونايل ورلڊ ڪانگريس آف رليجنس ۾ هندستان جي نمائندگي ڪئي. سفر تان موٽڻ تي، هن پنهنجي باري ۾ ڇپيل سموريون اخباري تعريفي ڪٽنگس سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيون، جو هن انهن سڀنيءَ کي بيسود سمجهيو.

سندس ماءُ، دنيا تياڳڻ واري سندس خيال کي برداشت نہ ڪري سگهي؛ هوءَ رڳو ايترو ڪري سگهي جو کيس شاديءَ لاءِ زور نہ ڪيائين. پر جڏهن سندس ديهانت ٿيو تہ ساڌو ريشمي ڪپڙا پائڻ ڇڏي، کاڌي پائڻ لڳو ۽ پٽيالا ۾ پنهنجي شاندار نوڪريءَ تان استعيفا ڏيئي ڇڏيائين. پوءِ هن ماهوار ڏهن رپين تي گذارو ڪرڻ شروع ڪيو- ۽ خاص قسم جي ماڻهن کي ڌرم جي موضوع تي ليڪچر ڏيڻ لڳو. سالن تائين دنيا رڳو ٽن هندستانين کي ڄاتو ٿي- گانڌي، ٽئگور ۽ واسواڻي.

واسواڻي ديرادون پرسان، راءِ پور ۾ شڪتي آشرم، حيدرآباد ۾ ڇوڪرن لاءِ شڪتي اسڪول ۽ ڇوڪرين لاءِ ميران اسڪول قائم ڪيا. سندس شاعرانہ رچنائون، جيئن ڪي 'نوري گڙ' ۾ سهيڙيل آهن، پڙهڻ جوڳيون آهن.

جيئن ورهاڱو ٿيو تہ هن شاهہ عبداللطيف جي درگاهہ تي حاضري ڏني. هن چيو: "هن ويراني ۾، پٽ کان وڌيڪ ٻي ڪابہ مقدس جاءِ ناهي."

ورهاڱي کان پوءِ، ڪجهہ مسلمان کيس ڌادا درويش جي حيثيت سان عزت ڏيڻ آيا. پر ڪي ٻيا پاڪستان ۾ هڪ ڌرمي مرڪز کي برداشت ڪري نہ سگهيا. جڏهن قائداعظم جناح وفات ڪئي تہ ساڌو واسواڻي دعا گهري، جنهن جي آخر ۾، حسب معمول 'ڪٿاهہ پرساد' ورهايو ويو. پر ڪٽر پنٿين چيو تہ هن قائداعظم جي موت کي 'ملهايو' آهي. حيدرآباد جي اُن وقت جي همدرد مسلمان ڪليڪٽر چيو تہ سندس زندگي ايڏي قيمتي آهي جو ڪٽرپنٿين جي جهجهڪيءَ جي رحم تي ڇڏي نٿي سگهجي. 10 نومبر 1948ع تي هن سنڌ کي خيرآباد چيو. جلد ئي هن پوني ۾ ميران اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيا. جتي مهرشي ڪاروي (Mahrishi Karve) خود دلي آجيان ڪئي.

ساڌو واسواڻي خاص طور تي عورتن کي ڏاڍو متاثر ڪيو. جن کي هن سادگيءَ ۽ روحانيت جو سبق ڏنو. اڄ ڪلهہ سنڌس ڪم سندس پائينيو دادا جشن واسواڻي خيرخواهيءَ سان سرانجام ڏيئي رهيو آهي.

اڻويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾، سنڌ ۾ هڪ نرالي هلچل، جيڪا هندستان توڙي جپان جي اخبارن جي شهہ سرخي بڻي، 'اوم منڊلي' هئي، جيڪا هاڻي 'برهم ڪمارين' جي تنظيم جي طور تي ڄاتي وڃي ٿي. اها هڪ

سماجي- ڌرمي تنظيم هئي، جيڪا دادا ليکراج ڪرپالاڻي (1969ع-1876ع) شروع ڪئي هئي، جيڪو ڪلڪتي ۾ صرافڪو ڪم ڪندو هو.

اوم منڊلي گهڻو ڪري عورتن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو، جيڪي رڳو حيدرآباد جي پائيبند واپاري طبقي سان وابسته هيون. منجهانئن جيڪي به غير شادي شده هيون، تن شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ شادي شده عورتن پنهنجي مڙسن کي لکي ڏنو ته اهي آزاد آهن ۽ ٻلي وڃي ٻي شادي ڪن. انهيءَ وچ ۾، اوم منڊلي جي باري ۾ جادوئي ۽ عيش عشرت ڪرڻ جون گهڻيون ڳالهيون مشهور ٿي ويون، ۽ ڪانگريس ۽ آريه سماج جهڙين تنظيمن اوم منڊلي کي گهرو سڪون کي برباد ڪندڙ جي حيثيت سان رد ڪيو. موٽ ۾ داد ليکراج ڪانگريس کي 'ڪنس' ڪوٺي رد ڪيو. هندو عام راءِ جي دٻاءَ هيٺ، سنڌ سرڪار ٻي دليو اوم منڊليءَ تي بندش وڌي. اوم منڊلي ڪورٽ کي رجوع ڪيو، جنهن بندش جو حڪم رد ڪيو.

وقت اوم منڊليءَ کي هڪ سچي پچي سماجي تنظيم ثابت ڪيو. ظاهر آهي ته پائيبند عورتون، خاص ڪري ڌرم ڏانهن گهڻو لاڙو هئڻ ڪري، اوم منڊلي ڏانهن ڇڪجي ويون هيون. انهيءَ صورتحال ۾ ٻيو سبب اها حقيقت هئي ته سندس مرد/ مڙس ٿي سال هانگ ڪانگ کان وٺي سموري دنيا جي اردگرد هونولولو تائين پرڏيهه ۾ گذارڻ ڪان پوءِ، رڳو ڇهه مهينا حيدرآباد ۾ گذاريندا هئا. اوم منڊلي انهن جي زندگي ۾ خال پريو.

هاڻي سنڌ هڪ باغ هو، جنهن ۾ ڪيترين ئي لاٽيون لنوڙندڙ پکي هئا. برهمو سماج وارن پنهنجا راڳ پنهنجي 'مندرن' ۾ ڳاتا ٿي. ٿياسافيءَ جي عقيدتمندن 'تبيٽ جي سوامين' (Masters of Tibet) تي ويا ڪياڻ ٿي ڪيا. صدين جي رت ۽ رک ڪانپوءِ، آريه سماجين 'ياجنا' جي جوت کي وري جلايو. ساڌو واسواڻي، ميران هلچل جي اڳواڻي ڪئي، جنهن ۾ فيشن ايبل ڇوڪرين کي ڪاڌي پاڻڻ، ماس خوريءَ جي بدران ياجيون واپرائڻ ۽ ٻگتي پاوَ تي آماده ڪيو. سنت ڪنوررام نچي نچي "او نالي الک جي ٻيڙو تار منهنجو" ڳائڻ لڳو. وشنو ڊگمبر پنهنجي ساليانې دوري دوران، ماڻهن سان گڏجي "رگهو پتي راگهوَ جا رام" ڳائي آرتي ڪندو هو. نماڻي فقير سچل جي پيار ۽ دعا جو پيغام ڦهلايو: "ڊڪين منهنجا ڍولڻا. عيب نه ڦولڻا؛ ننگڙا نماڻي دا، جيون تيوين پالڻا" ۽ رام پنجواڻي، ڪاليج هال کان وٺي صوفين

جي درگاهن تائين ماڻهن جي ميڙ اڳيان گهڙي تي راڳ ڳاتا.

پر جنهن هلچل سچ پچ طوفان ڪڙو ڪيو، اها هئي: "راشٽريہ سيوڪ سنگهہ" (RSS). اها هلچل سنڌ ۾ سيالڪوٽ جي رهواسي. راجپال پوري (1977ع- 1917ع) شروع ڪئي. جيڪو پوءِ پوئلڳن پاران 'شري گروجي' جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو. RSS ڪان اڳ ۾ سنگهہ. 'سنگتن' ۽ 'سنسڪرتي' چا لفظ سنڌ ۾ اجاتل هئا. شروع ۾ ڪي ماڻهو 'سنگهہ' کي 'سنگ' اچاريندا هئا. پر 1942ع ۾ RSS اهو لفظ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکيڙي ڇڏيو. RSS جي باني ڊاڪٽر هيڊگيوار (Dr. Hedgewar) شهري مرڪزن جي بالغ مرد آدم شماريءَ جو ٽي سيڪڙو ۽ ديهي ايراضين جو هڪ سيڪڙRSS ۾ ڀرتي ڪرڻ جي حد مقرر ڪئي ۽ سنڌ اها حد حاصل ڪرڻ ۾ منفرد حيثيت حاصل ڪئي.

شري گروجيءَ جا سنڌ جا ساليانہ (1947ع- 1943ع) دؤرا صوبي جي عوام جي زندگيءَ ۾ اهم واقعا هئا. هر ڀيري هو حيدرآباد ۽ ڪراچي- ٻنهي شهرن جو دؤرو ڪندو هو. هو هڪ ڀيرو، سکر، شڪارپور ۽ ميرپورخاص پڻ ويو. انهن دؤرن دؤران هو مختلف ميدانن جي اڳواڻن سان مليو، جن ۾ ڌرمي اڳواڻ- ساڌو واسواڻي ۽ رنگانات نند. ڪانگريس اڳوڻ- ڊاڪٽر چوئٿرام، پروفيسر گهنشيام ۽ پروفيسر ملڪاڻي، عوام دوست واپاري- لالجي مهروترا، شورتن موهتا، ڀائي پرتاب، سنڌ سرڪار جا وزير- نهلچداس وزيراڻي، ڊاڪٽر هيمن داس واڌواڻي، مکي گوبندرام، ۽ ٻيا ڪيترائي وڏا وڪيل ۽ تعليمي ماهر اچي وڃن ٿا.

پهرئين دؤري دوران، جڏهن سنڌوءَ تي ٻڌل ڪوٽڙي پُل تان ريل گذري رهي هئي تہ شري گروجي پنهنجي پرائيويٽ سيڪريٽريءَ ڊاڪٽر ابا ٿاٽي (Dr. Aba Thatte) کي مرانيءَ ۾ چيو: "ابا، پها سنڌو!" (ابا، سنڌوءَ کي ڏس!) اهي لفظ تہ سادا آهن، پر اهي عرصي کان وچايل ماءُ لاءِ ازلي جذبي سان ڀريل هئا.

شري گرمک سنگهہ جيڪب آباد جو هڪ سک سويم سيوڪ هو. هو وڏو ٻنڪو ٻڌندو هو. 1945ع ۾، شڪارپور ۾ هڪ سوال- جواب جي ويهڪ دوران، گرمک سنگهہ کانئس پڇيو، "گروجي، اوهان پنهنجي مٿي تي تمام ڳؤرو بار کڻو ٿا؟" شري گروجي خوش ڪن لهجي ۾ ورندي ڏني:

"اوهان نہ مون کان بہ ڳورو بار پنهنجي سر تي کنيو آهي." گرمک سنگهہ ۽ ٻيا سڀ انهيءَ تي کل ۾ اچي چٽڪيا.

شري گروجي ڪراچيءَ جو آخري دؤرو ورهاڱي کان رڳو نو ڏينهن اڳ يعني 5 آگسٽ 1947ع تي ڪيو هو. هڪ گڏجاڻيءَ ۾، 'سنڌ آبزرور' (Sind Observer) جي ايڊيٽر، برڪ شهري، شري ڪي- پنيها (K. Punnjah) ڪانئس پڇيو: "جيڪڏهن اسان خوشيءَ سان ورهاڱو قبول ڪنداسين تہ نقصان ڪٿي آهي؟ جيڪڏهن بيمار عضوو ڪٽي ڇڏينداسين تہ نقصان ڪهڙو آهي؟" گروجي نهہ پهہ ورائيو: "جيڪڏهن نڪ ڪپي ڇڏينداسين تہ نقصان ڪٿي آهي؟ ماڻهو پوءِ بہ زنده رهندو!"

هڪ ڀيري جڏهن اسان گروجيءَ کان حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي موڪلائڻ وياسين تہ اسان ڏٺو تہ هڪ مسلمان وزير ساڳئي گاڏي ۾ هو. ٻنهي جو هڪ ٻئي سان تعارف ٿيو. وزير چيس: شينهن. شينهن سان ئي ملڻ چاهيندو آهي. تنهن تي گروجي کليو ۽ چيائين: "پر مان شينهن ناهيان."

RSS عاملن ۽ پائيندن، حيدرآبادين ۽ غير حيدرآبادين، شهرين ۽ ڳوناڻن، سناتنين ۽ سماجين- پوءِ چاهي اهي آريہ سماجي هجن يا برهمو سماجي- جي اڳوڻي فرق کي دور ڪيو. ڪانگريس ۽ مها سڀا جي پوئلڳ ڪٽنبن جا ڇوڪرا گڏ ڪيڏيندي ۽ ساڳئي 'ڀڳواڌ واڄ' کي نمندي ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا. RSS، سنڌي هندن کي هندو ڀٽي جو احساس ڏياريو. اڳ ۾، 90 سيڪڙو شاگرد فارسي پڙهندا هئا. RSS جي اچڻ کانپوءِ 95 سيڪڙو شاگرد سنسرڪت پڙهڻ لڳا. اينري قدر جو گهڻن شاگردن سنڌيءَ جي بدران هندي ڪنئي، جو انهن مطابق، انهن سنڌي اڳيئي چڱي طرح ڄاڻي ٿي. RSS، سنڌي نوجوانن کي سياست ۽ ريڊيڪلزم ڏانهن مائل ڪيو. ڀارتيہ سنڌو سڀا جي صدر جي- ٽي -واڌواڻي ۽ وويڪانند ايڊيوڪيشن سوسائٽي بمبئي جي باني، حشو آڏواڻي، RSS جي ترغيب تي عوامي زندگي اختيار ڪئي. ڀارتيہ مزدور سنگهہ جو صدر منهر ميهتا سنڌ جي RSS جي پيداوار آهي. لال ڪشن آڏواڻي جهڙو هيرو سنڌ جي RSS جي ٻاران هندستاني عوامي زندگيءَ کي تحفو آهي. اهو ائين ئي ناهي جو جناردن ٺاڪر 1977ع ۾ پنهنجي ڪتاب All The Jnata Men ۾ سندس باري ۾ لکيو آهي:

”جنهن شخص پنهنجي پذيرائيءَ کان سواءِ، ’جنتا پارٽيءَ‘ جي حصي ’جن سنگهه‘ لاءِ گهڻي عزت حاصل ڪئي آهي، اهو آهي لال ڪشن آڏواڻي، جيڪو اڄ ڪالهه هندستاني سياست ۾ صاف سٿرو ۽ سنئون سڌو اڳواڻ آهي. صاف، نفيس، ڪاروباري، ڏسڻ ۾ نرم، پر ضرورت وقت سخت، هيءُ (تڏهوڪو) اطلاعات ونشريات جو وزير گهڻو ڪري اڄ جي سياسي دنيا ۾ پورالو آهي. جيتوڻيڪ هو اڳين صف ۾ نہ رهيو آهي، پر پوءِ بہ اونداهي آئيندي ۾ هو هڪ روشن شمع وانگر ٻيٺل آهي.،

برهمو سماج کان وٺي RSS تائين اهي سڀ هلچلون هيون، جن سنڌ کي هڪ نمايان صوبي ۾ تبديل ڪيو ۽ اهي هلچلون ئي هيون، جن آزاديءَ جي هلچل کي گرمي بخشي.

باب تيرهون

سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل

”نادر شاهه هيءُ ملڪ هڪ ڀيرو لٽيو هو. پر انگريز اسان کي روز لٽين ٿا. اسان جو رت چوسي، هر سال 45 لک ڊالرن جيتري دولت ملڪ کان ٻاهر نيئي وڃي ٿي. انگريزن کي هڪدم هندستان ڇڏي هليو وڃڻ گهرجي.“ - اهي لفظ انڊين نيشنل ڪانگريس جي جنم (1885ع) کان هڪ ورهيه اڳ ۽ گانڌيءَ جي ’هندستان ڇڏي وڃو‘ (Quite India) هلچل جي سوچ کان پورا 58 ورهيه اڳ، 20 مئي، 1884ع تي ’سنڌ ٽائيمس‘ (Sind Times) اخبار لکيا هئا.

بنگال ’ونگا ڀنگا‘ - جي ورهاڱي سوديشي هلچل کي هٿي ڏيڻ سان، ملڪ جي ڪنهن به هنڌ وانگر، سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل کي وڏي مدد ڪئي. جڏهن خودي رام بوس کي 1808ع ۾ ڦاسي ڏني ويئي ته سنڌس تصوير سيني محب وطن جي گهرن ۾ پنهنجو رستو ڳولي ورتو. ساڳئي سال، ويرومل بيگراج (1874ع- 1955ع) سکر ۾، ۽ لوڪرام شرما حيدر آباد ۾ سوديشي اسٽور قائم ڪيا. انهن پوءِ سکر ۾ آل سنڌ پوليٽيڪل ڪانفرنس ڪوٺائي.

جڏهن 1907ع ۾ ڪراچيءَ جي سنڌ ڪاليج جي پرنسپال جئڪسن (Jackson) چيو، ؟اوهين هندستاني ڪوڙا آهيو“، ته مکيه شاگرد جهڙوڪ جيوت، جواهر ۽ نارايڻ ڪاليج ڇڏي ٻڙودي ۽ پوني جي ڪاليجن ۾ هليا ويا، جن مان پوءِ ٽن ڄڻن- آچاريه جيوترام ڀڳوان داس ڪرپالاڻي، سوامي گووندانند ۽ پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي وڏو نالو ڪڍيو.

1908ع ۾ جڏهن ٻال گنگاڌر تلک کي ڇهه سال قيد جي سزا ڏني ويئي ته گهڻن نوجوانن فرش تي سمهڻ شروع ڪيو. جيئن ته صوبي ۾ غير معمولي ڳالهه هئي، جتي فقير به کٽن تي سمهندا هئا.

1988ع ۾ شڪارپور ۾ پريتم ڌرم سڀا قائم ٿي، جنهن نه رڳو گهڻا سماجي سڌارا آندا، پر سوديشي کنڊ، صابڻ ۽ ڪپڙي جون ملون قائم

ڪيون. انهيءَ سپا طرفان، جيڪو ادب پيش ڪيو ويو، اهو ايتري قدر انقلابي سمجهيو ويو. جو 1909ع ۾، سيٺ چيتومل، ويرومل بيگراج ۽ گووند شرما- سينيءَ کي پنج سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني وئي. جج بوائڊ (Boyede) پنهنجي فيصلي ۾ چيو: ”اهي نوجوان مذهبي تنظيم جا ميمبر آهن. تنهن ڪري انهن جو ماڻهن تي اثر ٿيندو. سندن لکڻيون ۽ سرگرميون ايڏيون فتنہ انگيز آهن، جو اهي موت جي سزا جي لائق آهن. پر سندن ننڍي عمر جي پيش نظر مان ڪيمن نسبتاً گهٽ سزا ڏيان ٿو......“

1910ع ۾ آچاري ڪرپالاڻي، ڪاڪا ڪاليلڪر، سوامي گووندانند، ڊاڪٽر چوئٿ رام ۽ ٻين حيدرآباد ۾ ’برهم چريہ آشرم‘ قائم ڪيو، جيڪو اپرندي ڪچي ۾ ڊاڪٽر تارا چند جي اسپتال جي پرسان هو. اهو آشرم راڳ، ناٽڪ ۽ ورزش وسيلي نہ رڳو محب وطن نوجوان پيدا ڪرڻ جو ارادو هو، پر ٻين محب وطن سرگرمينجو فورم پڻ هو، جنهن ۾ روپوش انقلابين کي پناهہ ڏيڻ شامل هو. ڊاڪٽر چوئٿ رام، سوامي آلا رام، دين ديال ورهسپتي ۽ سوامي ستيہ ديو، ’گئور رکشا‘ (ڍڳين جي بچاءُ) مهم تي ’ٻيل صاحب کو ڪرو سلام‘ ڳائيندا، سنڌ جي دوري تي ’برهم چريہ آشرم‘ لاءِ ٽي هزار رپيا گڏ ڪيا.

بابا گردت سنگهہ جي سر تي چاليهہ هزار رپين جو انعام مقرر ٿيل هو. هن ڪئناڊا ڏانهن لڏي وڃڻ لاءِ جاپاني جهاز ’ڪوما گاتا مارو‘ پاڙي تي ڪيو، پر اتي لنگر انداز ٿيڻ جي اجازت نہ ملڻ سبب ڪلڪتي پهتو، جتي کين زمين تي پير رکڻ نہ ڏنو ويو. انهيءَ ڳالهہ تي گوليبازي ٿي، جنهن ۾ ڪافي ماڻهو مري ويا. گردت سنگهہ کي سنڌ ۾ ٽي سال پناهہ ڏني وئي. انهيءَ ساڳئي ’ڪوما گاتا مارو‘ جهاز جي واقعي ۾، گووندانند کي پنج سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني وئي.

1913ع جي هڪ اڌي رات جو، هڪ منڊلو مسلمان، پيٽ جي سور جي شڪايت سان، ڪوٽڙيءَ کان هڪ ٻيل گاڏيءَ ۾ حيدرآباد ۾ لوڪرام شرما جي گهر پهتو. جڏهن هو اندر آيو تہ خبر پيئي تہ هو مشهور روپوش انقلابي راش بهاري بوس هو، جنهن 1912ع ۾ دهليءَ جي چانڊي چوڪ ۾ لارڊ هارڊنج تي بم اڇلايو هو.

راش بهاري، لوڪرام شرما (1890ع- 1933)، ۽ سندس ڀاءُ وشنو شرما ٻہ اچلائڻ واري ڏينهن دهلي ۾ هڪ ئي گهر رهيل هئا. ڊاڪٽر چوئٿرام، راش بهاريءَ لاءِ پيسن جو بندوبست ڪري کيس افغانستان رستي جاپان وڃڻ لاءِ امرت سر روانو ڪيو.

ان کان اڳ، شڪارپور وارن گانڌيءَ کي سندس ڏکڻ آفريڪا جي هلچل لاءِ ڏهہ هزار رپيا موڪليا هئا. حيدرآباد وارن پنڊت مدن موهن مالويہ جو شاندار آدرڀاءُ ڪيو هو ۽ کيس مان- پتر سنسڪرت ۾ پيش ڪيو ويو هو.

جڏهن ڊاڪٽر اينِي بيسنت ڪانگريس جي صدر مقرر ٿي تہ هن سنڌ جي قوم پرست مسلمان، غلام محمد ڀرڳڙي (1878ع- 1924ع) کيي ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيو.

جڏهن ڪرپالاڻي بهار ۾ مظفر پور جي جي- بي- بي ڪاليج تان استعيفا ڏني تہ هن پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي وٽ، انقلابين جي مدد لاءِ ٻہ هزار رپيا جڏيا.

1919ع ۾ وطن دوست عوامي راءِ کي تيز ڪرڻ ۽ حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ هڪ روزنامہ 'هندو' شايع ٿي.

سنڌ وارا پيرس ۾ ان وقت هندستان جي آزاديءَ لاءِ ڪم ڪندڙ مئڊم ڪيما (Madam Cama) کي مسلسل مالي مدد ڪندا هئا.

اجا جڏهن گانڌي جنگ کي 'جنگي ڀرتيءَ جا ميلا' (War recruitment Mela) ڪوئيندو هو تہ نوابشاهہ جي ڊاڪٽر تلجارام ڪلائي، ڪلئي عام 'وارلون بانڊ' (War Loan Board) جي خلاف مهم هلائي. سنڌ تڏهن بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هئي ۽ سنڌ ڪانگريس، بمبئي پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ (PCC) جو حصو هئي. جڏهن گانڌي بمبئي PCC کان آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) جي چونڊ حاصل ڪئي تہ سنڌ جي وفد برطانيا جي جنگ جي ڪوشش جي سندس حمايت جي پيش نظر، سندس چونڊ جي مخالفت ڪئي.

1920ع ۾ جڏهن لوڪمانيہ تلڪ سنڌ ۾ آيو تہ نوجوانن سندس گاڏي ڇڪي؛ عورتون ٻهريون پيرو پنهنجي گهرن مان ٻاهر نڪري آيون ۽ کيس آرتي پيش ڪيائون. تلڪ ڏاڍو خوش ٿيو. هن پنهنجي اخبار

'ڪيسري' ۾ لکيو: "جيڪڏهن هر صوبي ۾ ڊاڪٽر چوئٿ رام جهڙا ماڻهو هجن ته جيڪر اسان غلاميءَ جون زنجيرون ننان دير ٽوڙي سگهون ٿا."

آگسٽ 1920ع تي جيڪڏهن تلڪ جو ديهانت ٿيو ته جئرام داس ۽ ٻين سنڌي اڳواڻن پنهنجي مٽي جا وار ڪوڙايا هئا. ڪين ڊپ هو ته آزاديءَ جي هلچل ٻيهي رهندي. پر ڪين تڏهن خوشي ٿي، جڏهن انهن 'ڪرم وير' گانڌيءَ ڪيپ جيڪو تڏهن انهيءَ ناليءَ سان ڄاتو ويندو هو- هلچل کي نين بلندين تائين کڻي ويندي ڏٺو.

جڏهن گانڌي رولٽ ائڪٽ (Rowlatt Act) جي مخالفت ۾ سڏ ڏنو ته سرگرم ٿياسافسٽ، چيٺمل پرسرام ماڻهن کي مصيبتن ۽ قربانين جي راڳ- 'ڪال جي هٿ ڪسڻ ڪو ڪوپ وهي'- ۾ شامل ٿيڻ جي دعوت ڏني، جنهن ڪري ڪيس ٻه سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني ويئي. جڏهن ڪانگريس جو امرت سر وارو اجلاس ٿيو ته سنڌ وارن پنهنجا وفد جليانوالا اسپيشل ٽرين ۾ موڪليا. جڏهن 17 مارچ 1921ع کان 4 نومبر 1922ع جي دوران، پُريءَ جي انقلابي شنڪر آچاريه ڀارتي ڪرشن تيرٿ جي خلاف مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي ۽ ڪچلو سان گڏ ڪراچي سازش جو تاريخي مقدمو خالقڏني هال ۾ هلايو ويو. گانڌي انهيءَ مقدمي کي "سيني جديد مقدمن ۾ سيني اهم مقدمن مان هڪ".ڪوٺيو.

انتظاميـــا طاقت جي نشي ۾ ايڏو ڏت هئي، جو هن ســرڪار جي حمايتي ملائن کي پيسن تي خريد ڪرڻ شروع ڪيو. ۽ جڏهن حقيقي ملائن کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي ته اهي پيدا ڪرڻ ۾ به دريغ نه ڪيائين. رانجهي خان جمعدار کي 'امن ميڊل' جي لالچ جي عيوض ڪجهه ملائن کي پيش ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ناڪام ٿي، هن 'پير ٽڳڙيل' ۽ 'پيرنيڪرانو' جا نالا پيش ڪيا. انهن خدمتن جي عيوض ڪيس ڪليڪٽر بولس (Bolus) اڳيان پيش ڪيو ويو، جنهن ڪيس صوبيدار جي عهدي تي ترقي ڏني!

انتظاميه هندن کي، ڪانگريس جا حمايتي هئڻ سبب هراسان ڪرڻ لاءِ، ڏاڙيلن کي پڻ نظر انداز ڪيو. جڏهن ماڻهن احتجاج ڪيو ته ڪين چيو ويو ته "گانڌي وٽ وڃو"- ۽ ڏاڙيل پڪڙڻ لاءِ چئوس.

32- 1930ع جي 'ستيا گرهه' هلچل سنڌ ۾ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. ماڻهو شهر شهر وڃي ولايتي ڪپڙو گڏ ڪري، گڏهن تي ڍوئي، تيلي

ڏيندا هئا ۽ تماشبين پنهنجا ٽوپلا وغيره لاهي ٻرندڙ باهه ۾ اڇلائيندا هئا. جيڪب آباد جي هڪ غريب مسلمان هاري وٽ ڏيڻ لاءِ رڳو هڪ سونٽي هئي، جيڪا 250 رپين ۾ نيلام ڪئي ويئي.

سنڌي عورت پڻ وڏي پئماني تي جلوس ۽ بهشڪاري ٽوليءَ ۾ حصو وٺڻ لاءِ ٻهريون پيرو گهر جي چوڌيواريءَ کان ٻاهر نڪتي. اُن کان ٿورو ئي پوءِ، بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد وڏي ۾ وڏا طوفاني مرڪز ٿي پيا. تڏهن سنڌ جي آدم شماري چاليهه لکن کان به گهٽ هئي، جنهن جو 30 سيڪڙو هندو هئا. جيڪي ئي هلچل ۾ حصو وٺندا هئا. انهيءَ جي باوجود 1930ع ۾ 427 ماڻهو جيل ويا.

سنڌ ۾ پنهنجي سرگرميءَ کي غلط سمجهندي، ڪانگريس 1931ع جي آدم شماريءَ جي ڪم جي بهشڪار ڪرڻ جو پڻ فيصلو ڪيو. پر اهائي اميد هئي ته سنڌس آدم شماري واري بهشڪار جي پروگرام ۾ گهڻا ماڻهو حصو نه وٺندا.

ڪراچيءَ جي فائرنگ ۾، جنهن ۾ دتاتريه ماني ۽ ميگهراج ريواچند مارجي ويا. جئرام داس جهڙي اڳواڻ کي پڻ گولي لڳي. سموري ملڪ کي صدمو پهتو. گانڌي 20 اپريل 1930ع تي تار ڪئي: "جئرام داس کي خوش قسمت سمجهو. گوليءَ جو ستر وارو زخم، جيل کان بهتر آهي. اجا به دل جو زخم وڌيڪ بهتر آهي." هن پوءِ لکيو: "مون کي اهو ٻڌي خوشي ٿئي ها ته جئرام داس جهڙي ساٿي ڪارڪن کي گولي هڻي ماريو ويو. مان جئرام داس کان وڌيڪ صاف دل ٻئي ڪنهن شخص کي نه سڃاڻان. اهڙن هندستانين جي رت مان ئي سوراج جو مندر تعمير ٿيندو."

جيل سپرنٽنڊنٽ جي هفتيوار چڪاس جي وقت، جئرام داس جهڙي شخص کان گوڏ ٻڌي حاضر ٿيڻ ۽ 'سرڪار سلام' چوڻ جي توقع ڪئي ويندي هئي. جڏهن هن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته ڪيس ڏنڊا- ٻيڙي لڳائي قيد- تنهائيءَ ۾ رکيو ويو.

جئرام داس کي گولي لڳڻ جو پڙاڏو برطانوي پارليامنٽ ۾ گونجيو، جتي هڪ ميمبر پڇيو ته عامل طبقو، جيڪو سرڪاري نوڪريءَ ۾ وفادار ۽ اڳيرو آهي، اُن جو هڪ روشن ستارو آزاديءَ جي هلچل ۾ ڪيئن گهڙي پيو آهي. هندستان جي اسٽيٽ سيڪريٽري انهيءَ تي ڏک جو اظهار

ڪيو ۽ چيائين تہ هو خود حيران آهي. سنڌس حيراني اڃا وڌي ويئي هوندي جڏهن ايچ- بي- شوداساڻي I.C. S۾ قومي هلچل سان همدرديءَ ۾ بهشت جهڙي نوڪريءَ تان استعيفا ڏني هئي.

جيل ڪان ٻاهر ننڍن اڳواڻن کي ايڏو هراسان ڪيو ويو، جنهن جي انتها ناهي. سرڪار انهيءَ ڳالهہ جو پورو پورو ڌيان رکيو تہ ڪين ڳوٺن ۾ وڃڻ لاءِ نہ ٿانگو ملي ۽ نہ ئي بيل گاڏي. سنڌن جلسن ۾ گڙ ٻڙ ڪرائڻ يا ڪين مارڻ تائين سرڪاري غنڊن کي موڪليو ويندو هو. گانڌي 'سنڌ ۾ دٻاءُ جي حقيقت ڪي' ڌيان ۾ رکيو. هن چيو "تمام سخت گير حالتن هيٺ سنڌن همت ۽ صبر لاءِ، مان ڪين واڌايون ڏيان ٿو. جيڪڏهن انهن ڌيرج ۽ سورهيائيءَ سان ڏک سهڻ جاري رکيا تہ انهيءَ بي لغام ۽ بي اصولي دٻاءَ جو پاڻ جلدي خاتمو ٿيندو."

سنڌ ۾ ستيا گرهہ جي باري ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) 1932ع ۾ پنهنجي رپورٽ ۾لکيو آهي:. "ڏسجي ٿو تہ صوبو پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ چڱو پيو وڃي. سنڌ ۾ قيدين جي درجي بندي هڪ ڪارو داغ آهي. ايتري قدر جو آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي جنرل سيڪريٽري، جٺرام داس کي- 40 ستيا گرهي عورتن مان 37 کي پڻ- 'سي' ڪلاس ۾ رکيو ويو آهي. گهٽين جوان ستيا گرهين کي پٿر ٽوڙڻ جي ڪم تي لڳايو ويو آهي. منجهانئن ٻارنهن ڄڻين مان هر هڪ کي ٻارنهن ڦٽڪا هنيا ويا آهن."

1930ع جي هلچل، گانڌي- ارون ناهہ جي صورت ۾ ختم ٿيڻ کانپوءِ، مارچ 1931ع ۾ ڪانگريس جو اجلاس ڪراچيءَ ۾ شروع ٿيو. اهو اجلاس 90 هزار رپين جي لاڳت سان رڳو ٽن هفتن ۾ شاندار نموني منظم ڪيو ويو هو. مهاديو ديسائي اهو ڏسي ايڏو بي اختيار ٿي ويو، جو چئي ڏنائين: "تاريخ ۾ پهريون ڀيرو سرڳ جي ڇتيءَ هيٺ ڪانگريس جو اجلاس ٿي رهيو آهي." گانڌي چيو تہ "نورانتو آهيان جو استقباليا ڪاميٽي (انهيءَ شاميانې جي) ڇتيءَ کي هيٺيان کوليو آهي ۽ اسان کي ايشور سان سڌي رابطي ۾ رکيو آهي." اهو شاميانو انهيءَ ٽڪريءَ تي لڳايو ويو هو، جتي هاڻي جناح جو مقبرو آهي. انهيءَ اجلاس جو انتظام تڏهوڪي ڪراچيءَ جي ميئر ۽ استقباليا ڪاميٽيءَ جي چيئرمن جمشيد ميهتا ڪيو هو.

۾ ڪانگريس جو اهو تاريخي جلسو ٻن سانحن ڪري ڏکجي ويو. انهيءَ اجلاس جي موقعي تي، گانڌيءَ جي انتهائي ڪوشش جي باوجود، انگريزن پنهنجي ڏاڪ وهارڻ لاءِ، سردار ڀڳت سنگهہ ۽ سندس ساٿين سکديو ۽ راج گروءَ کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ۽ جڏهن ڪانپور جي مسلمانن، ڀڳت سنگهہ جي مان ۾ پنهنجا دڪان بند ڪرڻ کان انڪار ڪيو تہ فساد ڇڙي پيو. يوپيءَ جي پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي صدر ۽ 'پرتاب' جي ايڊيٽر گنيش شنڪر وديارٿي، جيڪو فساد بند ڪرائڻ لاءِ ويو هو، پنهنجي سورميائيءَ جي ڪوشش ۾ جان ڏني. ڪراچيءَ ڏانهن ويندي، گانڌيءَ جو هر اسٽيشن تي ڪارن جهنڊن، ڪپڙي جي ڪارن گلن ۽ 'واپس وڃ' جي نعرن سان استقبال ڪيو ويو. ڪراچي شهر ۾ مشتعل انبوهہ کان بچڻ لاءِ حقيقت ۾ کيس ڊرگ روڊ اسٽيشن تي گاڏيءَ مان لاٿو ويو. گانڌي چيو تہ هو ڪارن جهنڊن کي 'ورٿي آيل شيءَ' طور پاڻ وٽ تيستائين رکندو جيستائين نعري باز پنهنجي غلطي محسوس نہ ڪندا ۽ کين موٽي وڃڻ لاءِ چيائين. هن کين ڪانگريس جي اجلاس ۾ گڙ ٻڙ کان پاسو ڪرڻ ۽ "سنڌ جي ڪارڪنن جي شاندار ڪم کي ضايع نہ ڪرڻ" لاءِ منٿ ڪئي. ان کان پوءِ ڪراچيءَ وارو اجلاس خير خوبيءَ سان گذريو. انهيءَ اجلاس جي خاص ڳالهہ اها هئي تہ خان عبدالغفار جي اڳوائيءَ ۾ 'فرنٽيئر ريڊ شرٽس' وارن انهيءَ ۾ ڀرپور شرڪت ڪئي.

ڪراچيءَ جي اجلاس جي صدارت وڏي شخصيت سردار ولڀ ڀائي پٽيل ڪئي. انهيءَ ئي اجلاس ۾ ڪانگريس ٻي رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو- انهيءَ اجلاس بنيادي حقن تي مشتمل 20 نڪاتي ٺهراءُ پاس ڪيو، جنهن ۾ عالمگير بالغ راءِ دهي، مفت پرائمري تعليم، هندستان جي سيني رهاڪن کي گذاري جيترو اُجرت، جو وچن ڪيل هو.

انهيءَ اجلاس ۾ هڪ دلچسپ ساهي ٿي، جڏهن لاهور جي اخبار 'زميندار، جي ايڊيٽر، مولانا ظفر علي خان نماز لاءِ اجلاس ملتوي ڪرڻ لاءِ چيو. گانڌي نماز جي دوران رڳو اهو قبول ڪندي تہ ڪانگريس گهٽ اهم اسمن جو اڪلاءُ ڪري، انڪار ڪيو. مشتعل مولانا ٻاهر نڪري سڌو ريلوي اسٽيشن ويو، جتان ڀرين گاڏيءَ ۾ لاهور ڏانهن روانو ٿي ويو.

1930-32ع جي هلچل کان اڳ ۽ پوءِ ڪانگريس ايڏو مقبول هئي، جو چوندن ۾ مکي جي سامهون موچيءَ کي بيهاري کيس کٽائي سگهي ٿي. 1937ع جي چوند ۾، ايڏان ڳچي ڪل 60 نشستن مان ڪانگريس جا 7 MALs هئا. جيڪي توازن رکڻ لاءِ ڪافي هئا.

1942ع جي هلچل جي صورتحال پنجاب ۽ ٻين گهڻن صوبن جي ڀيٽ ۾، سنڌ ۾ بهتر هئي. انهيءَ هلچل ۾ ٻه قيمتي جانيون قربان ٿيون- هيمون ڪالاڻي ريل جون پٽڙيون اکيڙيندي پڪڙيو ويو ۽ نرمل جيوتاڻي ڪي- جيڪو شاعر هو. ڦتڪا هنيا ويا. جنهن ڪري سنڌس جلدي ديهانت ٿي ويو. وڏو وزير الهه بخش سومرو ڪانگريس سان ايترو ويجهو هو جو هو ڪاڌيءَ جو ڪپڙو ڪلهي تي ڪٽي، هڪ گهر کان ٻئي گهر تائين هوڪو ڏيئي وڪڻندو هو. 'هندســـــتـــان ڇڏي وڃو' هلچل دوارن هن ڪراچيءَ جي خوبصورت بيچ- ڪلفٽن تي واقع پنهنجو بنگلو انهيءَ شرط سان آڇيو ته ڪافي ساريون عورتون ستيا گرهه ۾ حصو وٺنديون. اها ڪانگريس سان سندس قربت ٿي هئي. جنهن کيس معزول ڪرايو ۽ جلدئي پوءِ کيس پرسرار طور قتل ڪيو ويو. سنڌ انهيءَ سانحي مان ڪڏهن به پاڻ پري نه ٿي، ۽ انهيءَ ٿي ورهاڱي لاءِ رستو هموار ڪيو- جيتوڻيڪ 1946ع جي چوندن ۾ ڪانگريس 22 نشستون حاصل ڪيون هيون.

اهو هو سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل جو مختصر تسلسل. هتان جا اڳواڻ، لياقتي طور، ملڪ جي بهترين اڳواڻن مان هئا. منجهانئن چڱي طرح ڄاتل سڃاتل، آچاريا جيوت رام ڪرپالاڻي (1982ع-1888ع) گانڌيءَ کي شانتي نيڪتن ۾ ڏٺو هو، ۽ سموري زندگيءَ لاءِ ساڻس واڳجي ويو هو. هن پنهنجي زندگي 'چرخا سنگهه' ۽ ڊگهي عرصي تائين ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽري جي حيثيت سان ڪم ڪيائين. هو تاريخي سٺ سالن جي عرصي جي پهرين صف وارن اڳواڻيءَ جو نرالو مثال آهي.

عالم مان ڦري شيلو ديش ڀڳت ٿيل، ڄئرامداس دولت رام عالم چنداڻي (1978ع- 1891ع) سنڌ جي ڪانگريسين جو وڏو گانڌي پرست هو. هن ڪجهه وقت لاءِ 'هندستان ٽائيمس' (The Hindustan Times) جي ايڊيٽر ۽ پوءِ ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان پنهنجون خدمتون سرانجام ڏنيون. آزاديءَ کان پوءِ، ڄئرام داس بهار جو

گورنر، يونين فوڊ منسٽر، آسام جو گورنر ۽ گانڌيءَ جي Complete Works (مڪمل تحريرون) جو ايڊيٽر ٿيو.

ڊاڪٽر چوئٿرام (1957ع- 1889ع) سموري زندگي عوامي ڪارڪن ٿي رهيو، جنهن ملڪ جي خدمت ڪرڻ تڏهن کان شروع ڪئي هئي، جڏهن ڪانگريس جو نالو به ٻڌڻ ۾ نه ايندو هو. بنگال جي ورهاڱي سان شروع ڪري، هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ، هن ديس جي شيوا جاري رکي. ورهاڱي جي موقعي تي، هن سنڌ جي ماڻهن کي تحفظ ڏيڻ ۽ مدد ڪرڻ لاءِ، مهاراڻا اُديه پور جي مدد سان 40 نوجوانن لاءِ چتور قلعي ۾ هڪ سکيا ڪئمپ منظم ڪئي. اهو چوئٿ رام ئي هو، جنهن جواهر لال نهروءَ کي شرنارٿين جي مدد ڪرڻ لاءِ مڃايو. جيڪي پنهنجون ملڪيتون لٽائي آيا هئا. سندس باري ۾، 1947ع ۾ گانڌي 'ينگ انڊيا' (Young India) ۾ لکيو هو: "پنهنجي ملڪ جي مفاد لاءِ، ڊاڪٽر چوئٿ رام پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪري فقير بنجي ويو آهي."

آچاريه آسودومل ٽيڪچند گدواڻي (1935ع- 1890ع) پنهنجي وڏي پگهار واري دهليءَ جي رام جس ڪاليج جي پرنسپال جي عهدي تان استعيفا ڏيئي، اڳوڻي پگهار جي پنجين حصي جيتري رقم تي گانڌيءَ سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو. جڏهن ڪانگريس چونڊيءَ جي اڳواڻن کي سرڪاري عهدن تي نامزد ڪرڻ جو فيصلو ته پنڊت نهرو الهه آباد ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين، سردار پٽيل احمدآباد ميونسپالٽيءَ جو چيئرمين ۽ سباس چندر بوس ڪلڪتي ڪارپوريشن جو چيف آفيسر ٿيو. 1617ع ۾ سندس اوچتي موت سندس روشن مستقبل کي روڪي ڇڏيو.

پروفيسر گهنشيام شوداساڻي، جيڪو سموري زندگي عوامي ڪارڪن ٿي رهيو ۽ 47-1937ع تائين سنڌ اسيمبلي ڪانگريس پارٽيءَ جو اڳواڻ رهيو، مٿيو آرنولڊ (Mathew Arnold) جي ڪلچر جي وصف 'مناس ۽ روشنيءَ' جو مجسمو هو.

هر چند راءِ وشن داس پارواڻي (1928ع- 1862ع) 1913ع ۾ ڪانگريس جي ڪراچيءَ واري اجلاس جي استقباليا ڪاميٽيءَ جو چيئرمين هو. انهيءَ اجلاس ۾، پهريون ڀيرو، هن سنڌ جي بمبئي کان علحيدگي- ۽ صوبي جي جدا آئين جي گهُر جو آواز اٿاريو. هو 1911ع کان 1920ع جي

دوران، ڪراچي ڪارپوريشن جو صدر هو. 1920ع ۾ ڪيس سينٽرل ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. جليانوالا باغ جي سانحي جي باري ۾ ڳالهائيندي چيائين: ”جيڪڏهن اوهان جي اکين ۾ ڳوڙها آهن ته اهي ڳاڙهن لاءِ تيار ڪريو.“ جيتوڻيڪ هو موت جي بستري تي هو، پر پوءِ به سائمن ڪميشن جي خلاف ووٽ ڪرڻ ڪان اڳ ۾ ئي لاڏاڻو ڪري ويو. جنهن موتي لال نهرو، پنڊت مدن موهن مالويہ، لالا لجپت راءِ ۽ ولڀ ڀائي پٽيل سندس ڪانڌي ٿيا.

جمشيد ميهتا جيتوڻيڪ ڪانگريس جو ميمبر نہ هو، پر 1937ع ۾ ڪانگريس جي ٽڪيٽ تي دادوءَ مان چونڊجي آيو. هو جديد ڪراچيءَ جو معمار هو. سيني تنازعن جو، جيڪي عام زندگيءَ ۾ گهٽا هئا، منصف ٿيندو هو.

نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي (1974ع- 1860ع) 1917ع ۾، جڏهن ظفرپور جي جي- بي- بي ڪاليج جو پروفيسر هو تہ گانڌي چمپران ڏانهن ويندي وٽس ڪجهه ڏينهن لاءِ ترسيو هو. هڪ ڏينهن شام جو سير ڪندي گانڌي ڪانئس پڇيو: ”پروفيسر هن ڪان پوءِ ڇا ڪندين؟ انهيءَ ڳالهہ ملڪاڻيءَ جي زندگيءَ ۾ موڙ آندو. هن نوڪريءَ تان استعيفا ڏني، گجرات وديا پيٺ ۾ شامل ٿيو، پوءِ دهليءَ ۾ هريجن ڪالونيءَ جي تعمير ڪرڻ ۾ ۾ مدد ڪيائين، ۽ پوءِ بہ سنڌ ۾ جلد تعميري ڪم شروع ڪيائين. هن الله بخش سومري کي ڪانگريس جو حمايتي بنائي ڪيس متاثر ڪيو- ايتري قدر جو ڪانگريس کي سندس چرخي سميت حُرن جي روحاني پيشوا، پير پاڳاري جهڙي ڳوري شخصيت سان متعارف ڪيائين.
عورت- اڳواڻن ۾ آچاريا گدواڻي جي زال- گنگا ڀيڻ، ڪرپالاڻيءَ جي ڀيڻ- ڪڪي ڀيڻ، ڪوڙي مل جي نهن- امبي ڪلٽائي ۽ ڪماري جيٺي سپاهي ملاڻي سنڌ جي عوامي زندگيءَ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو.
آزاديءَ جي هلچل دوران، قومي اڳواڻن جي سموري ملڪ ۾ عزت ٿيڻ لڳي. گانڌي پنڊت نهرو ۽ سڀاس چندر بوس سنڌ ۾ خاص ڪري مشهور هئا. پر پنڊت نهروءَ کي سنڌ لاءِ بلڪل ڪشش نہ هئي، جيتوڻيڪ سنڌ واسي سنڌس پرستار هئا. هن 16 جولاءِ 1936ع تي پدماجانائيڊو کي لکيو: ”مان سنڌ نہ سچاڻان. مون کي انهيءَ لاءِ ڪشش محسوس نٿي ٿئي.“
هن 26 جولاءِ 1936ع تي هڪ ٻئي خط ۾، سنڌ جي شهر نوابشاهہ مان پدماجا کي لکيو: ”سنڌين ۾ سنا گڻ آهن ۽ مان ڪين پسند ڪريان ٿو. پر

اهي مسلم جاگيرداري طبقي ۽ هندو واڻئي طبقي جو هڪ عجيب ميلاپ آهن. اهي طبقا جيئن آهن، گهڻو ساراهہ جوڳا ناهن. پوءِ بہ منجهن همٿ ۽ قوت آهي، جيڪا اهڙي ڳالهہ آهي، جنهن لاءِ ٿورائتو ٿيڻو پوندو. منجهن انفرادي طرح ڪوبہ فنڪارانہ احساس ورلي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پنهنجي پٽا پٽي پاجامي ۾ جيڪي رنگ پسند ڪن ٿا، ڪين انهن مان پرکجي ٿو."

1936ع ۾، ڪنڊياري جي پنچايت پنڊت نهروءَ کي پيسن جي ڳوٿري پيش ڪرڻ کان تڏهن انڪار ڪري ڇڏيو، جڏهن هن ٽِڪ سڀان شهر مان گهوڙي تي سوار ٿي هلڻ کان انڪار ڪيو هو. پوءِ شام جو جڏهن نهرو "اڃا پائي" چئي هليو تہ پوءِ پنچايت آدرڀاءَ سان گڏ پيسن جي ڳوٿري پيش ڪئي.

سباس بوس جي معاملي ۾، پنهي طرفن کان محبت هئي. 1938ع ۾، پٽاڀي سيتاراميا جي مقابلي ۾، سنڌ سباس کي ڪانگريس جي صدر جي حيثيت ۾ ٻيهر چونڊڻ ۾ متفق طور ووٽ ڪيو. هڪ ڀيري جڏهن سباس بوس حيدرآباد مان ريل رستي روانو ٿي رهيو هو تہ ڪنهن مذاق ۾ ڪيس صلاح ڏني تہ ڪيس ڪنهن سنڌي ڇوڪريءَ سان شادي ڪرڻ گهرجي. ائين ڪرڻ سان ڪيس قومي مقصد لاءِ چڱو ڏاج ملي ويندو. سباس وراڻيو تہ هو ائين ڪرڻ لاءِ تيار آهي، بشرطيڪ ڊاڪٽر چوئٿرام رهنمائي ڪري. ڇچا مان پٽو پيو تہ جيڪي اتي ان وقت موجود هئا، اهي سڀ غير شادي شده هئا. انهيءَ تي سباس چيو: "اڃو تہ هندستان جي ڪنوارن جي هڪ پارٽي ناهيون، جنهن جو صدر چوئٿ رام ٿئي ۽ سيڪريٽري مان. اسان انهيءَ پارٽيءَ کي 'جئہ هند پارٽي' ڪوٺينداسين. اسان جو مقصد ملڪ جي خدمت جي خوشيءَ لاءِ شاديءَ جي مزن کي قربان ڪرڻ هوندو." ظاهر آهي تہ انڊين نيشنل آرمي (INA) جي بنياد وجهڻ کان گهڻو اڳ سندس ذهن ۾ 'جئہ هند' جي سوچ هو.

جڏهن سباس بوس ڏور- اوڀر ۾ INA قائم ڪئي تہ سندس سنڌ ۽ وڏا حمايتي اتي جا سنڌي واپاري هئا. سباس بوس ۽ گانڌي، ٻنهي، سنڌين کي بين القوامي شهري ڪوٺيو آهي، جو اهي هر هنڌ موجود ملن ٿا.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ گانڌيءَ جا سنڌ ۽ سنڌين سان تعلقات سيني کان وڌيڪ قريبي هئا. هن پنهنجي 27 مئي 1947ع جي پرارٿنا ۾ چيو هو: "سنڌ جي هندن کي ڇو ڀڄڻ گهرجي؟ ڪين هراسان ڇو ٿيڻ گهرجي؟ ڀڄڻ جي بدران، اهي رام جو نالو ڇو نٿا وٺن؟ سنڌ واسي چاهين ٿا تہ مان وٽن وڃان. مان گهڻن سالن کان سنڌ نہ ويو آهيان، پر مون سنڌواسين سان اهڙا ويجها رشتا رکيا آهن، جو ڪنهن وقت مان پاڻ کي سنڌي سڏائيندو هوس." سنڌ سان گانڌيءَ جا سبنڌ خود هڪ تاريخي داستان جوڙين ٿا.

باب چوڏهون

"مان سنڌي آهيان"- گانڌي

1929ع ۾ سنڌ مان واپسيءَ تي گانڌي لکيو: "هندستان جي هر شيءِ مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿي. پر 1916ع ۾ جڏهن مان پهريون ڀيرو سنڌ ويس تہ انهيءَ مون کي پاڻ ڏانهن خاص نموني ڇڪيو ۽ سنڌين ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ رشتو قائم ٿي ويو. جنهن سخت سٽ کائڻ جي اهل هجڻ جي ثبوت ڏنو آهي. مان سنڌين وٽ پاڻ کي غلط سمجهائڻ کان سواءِ، ڪين ڪوڙيون سچايون پيش ڪري سگهيو آهيان."

حقيقت ۾ گانڌي سنڌ کي ڪوڙين سچاين جي پيٽ ۾ منيون سچايون وڏيڪ پيش ڪيون هيون. ۽ ڪنهن بہ صورت ۾، انهن سڀني سچاين سچ پچ گانڌي ۽ سنڌين وچ ۾ هڪ نهايت گرم جوشيءَ وارو رشتو قائم ڪيو هو. هو سنڌ ۾ ست ڀيرا- 1916، 1917، 1920، 1921، 1929، 1931 ۽ 1934ع ۾ آيو هو. اهو هڪ سنڌي سڄڻ هو، جنهن گانڌيءَ کي، لنڊن ۾ قانون جي تعليم لاءِ لنڊن پهچڻ تي، وڏي مسواڙي هوٽل مان ڪفايتي اگهہ واري گهر ۾ منتقل ڪرائي رهايو هو. 1893ع ۾، سي-ايل- لچيرام نالي هڪ سنڌي واپاري ڪيس نيٽال انڊين ڪانگريس کي منظم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي هئي. 1899ع ۾، بئريسٽر گانڌي سنڌ سنڌي واپارين جو مقدمو ڪاميابيءَ سان وڙهيو، جن تي ڏکڻ آفريڪا ۾ داخل ٿيڻ تي بندش وڌي ويئي هئي.

جڏهن وشنا شرما گانڌيءَ جي ڏکڻ آفريقا جي ستيا گرهہ جي باري ۾ ڪتاب لکيو ۽ ان جي ڪاپي ڪيس موڪلي ڏنائين تہ هن نهايت ٿورن سان پهچ موڪلي هئي. سنڌ ۾ اچڻ تي، گانڌيءَ کي سنڌي طريقي سان نهايت هنرمنديءَ سان مڙهيل مان- پتر پيش ڪيو ويو هو. گانڌي کي اهو ايڏو پسند آيو جو هن اهو پاڻ وٽ ورهين تائين سانڍي رکيو ۽ پنهنجي ملاقاتين کي هندستاني فن جي بهترين مثال طور ڏيکاريندو هو. ۽ اهو جئرام داس ئي هو، جنهن 1930ع ۾ ڪيس سڀ ڪجهہ هڪ پاسي ڇڏڻ ۽ پنهنجي آتم- ڪٿا My Experiments With Truth مڪمل ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو

هو.

پر گانڌيءَ جي زندگي ۽ ڪارنامن ۾ سيني کان اهم سنڌي اڳواڻ هو اچاريا جيوت رام ڀڳوان داس ڪرپالاڻي. 1915ع ۾ شانتي نڪيتن ۾ سندن پهرين ملاقات اينري ڪامياب نه ٿي هئي. ڪجهه ڏهاڪن کان پوءِ ڪرپالاڻي لکيو: "سندس باري ۾ هر ڳالهه عجيب ۽ وهمي ڏسڻ ۾ آئي..... مون وچئين طبقي جو اهڙو پڙهيل ماڻهو نه ڏٺو هو. جيڪو بادامن جي ڳوري ماني. خاص ڪري سڻين بادامن ۽ پستن جي ماني کائيندو هجي." آچاريا اڳتي لکيو: "هو مون کي جاڻڻ ۽ منهنجي تور تڪ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. مان پڻ پنهنجي طور ساڳي ڳالهه ڪري رهيو هوس."

ڪجهه مهينن کان پوءِ. گانڌي احمدآباد ۾ هڪ آشرم قائم ڪيو ۽ ڪرپالاڻي کي ان جي قائدن جي هڪ ڪاپي موڪلي ڏنائين. ڪرپالاڻي انهن قانونن کي، انهيءَ قانون سميت ته زال ۽ مڙس پاڻ ۾ ڀاءُ- ڀيڻ وانگر رهن، 'تمام عجيب' چاتو. هن اهي غير عملي سمجهي اڇلائي ڇڏيا.

۽ پوءِ 1917ع ۾ هڪ شام جو دير سان، ڪرپالاڻيءَ کي مظفرپور ۾ گانڌيءَ جي تار ملي، جنهن ۾ چيل هو ته هو انهيءَ رات جو وٽس پهچي رهيو آهي. هو نير اپائيندڙن جي استحصال خلاف هلچل جي اڳواڻي ڪرڻ لاءِ چمپران ڏانهن ويندي وٽس اچي رهيو آهي. غير شادي شده پروفيسر ۽ جي- بي- بي ڪاليج جي هاسٽل جي سپرنٽينڊنٽ جي حيثيت سان ڪيس پنهنجو گهر به نه هو. هن. تنهن ڪري، ڪيس پنهنجي دوست ۽ ساٿي پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻيءَ سان گڏ رهائڻ جو فيصلو ڪيو. پر ڏکڻ آفريڪا جي جدوجهد جي 'مهان ماڻهو' گانڌيءَ جي آجيان ڪيئن ڪجي؟ هاسٽل جي شاگردن سندس آرتيءَ سان آدرڀاءُ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر رات جو مناسب آرتيءَ لاءِ ناريل ڪٿان آڻجي؟ شاگرد اچا ڳٽڳوت ۾ ئي هئا ته ڪرپالاڻي هاسٽل جي حاطي ۾ بيٺل ناريل جي وڻ تي چڙهي ويو ۽ هڪ جي بجاءِ وڏيڪ ناريل لاهي ڪٽي آيو. گانڌيءَ جي جوڳي آجيان ڪئي ويئي- ڪيس ڪرپالاڻي جي زميندار دوست جي ڏنل گهوڙي گاڏيءَ ۾ ڪاليج ڪئمپس آندو ويو. اها گاڏي گانڌيءَ جي خواهشن جي خلاف، شاگردن ڇڪي هئي.

گانڌي پنهنجي آتم- ڪٿا ۾ لکيو آهي: "آچاريا ڪرپالاڻيءَ سان

جڏهن ماڻ 1915ع ۾ پهريون ڀيرو مليس تہ هو اڳيئي هڪ پڪو سورمو هو. ڪيس تڏهن درماهہ چار سؤ رپيا ملندا هئا. پر هو برهم چاري هو ۽ پاڻ لاءِ رڳو چاليهہ رپيا رکندو هو ۽ باقي ڊاڪٽر چوئٿ رام کي موڪليندو هو. جيڪو تڏهن حيدرآباد سنڌ ۾ 'برهم چريہ آشرم' هلائيندو هو. سالن کان پوءِ گانڌي مظفرپور جي ملاقات جي باري ۾ لکيو: "جيئن تہ ڪرپالاڻيءَ کي پنهنجو ڪمرو نہ هو، تنهن ڪري پروفيسر ملڪاڻي منهنجو ميزبان بڻيو. انهن ڏينهن ۾ سرڪاري پروفيسر لاءِ مون جهڙي شخص کي پاڻ وٽ رهائڻ غير معمولي ڳالهہ هئي." هن اڳتي لکيو تہ "ڪرپالاڻي، سنڌي هئڻ جي باوجود اصلوڪي بهاريءَ کان وڌيڪ بهاري هو. هو منهنجي در جو وڏو دربان هو. هن وقتي طور مون کي ملاقاتين کان بچائڻ پنهنجي زندگيءَ جو مول مقصد بڻائي ڇڏيو هو. هو ڪڏهن ڪل ڀوڳ ۾ پنهنجي مددگار سڏڻ سان، ڪڏهن اڻ ايڏائيندڙ ڌمڪين سان ماڻهن کي ٽاريندو هو. رات پوڻ تي، هو پنهنجو ماستريءَ وارو پيشو اختيار ڪندو هو ۽ پنهنجي تاريخي اڀياس ۽ مشاهدي سان پنهنجي ساٿين سان شانائتو سلوڪ ڪندو هو ۽ ڪنهن بہ ڪمزور ملاقاتيءَ کي بهادر ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو هو."

هن دوستاڻي ملاقات کان پوءِ بہ، گانڌي- ڪرپالاڻي ناتن خوشگوار، مسلسل رفتار پڪڙڻ ۽ قائم ٿيڻ ۾ ڪجهہ عرصو ورتو. مثال طور، ڪرپالاڻي کي سمجهہ ۾ نٿي آيو تہ اهنسا (عدم تشدد) ذريعي آزادي ڪيئن حاصل ٿيندي؟ گانڌي مطابق، هندستاني تاريخ جو رستو اهنسا وارو هو. پر ڪرپالاڻي گانڌيءَ کان سوال پڇڻ ڇڏي ڏنا ۽ انهن جا جواب خود ڏيڻ لڳو. پوءِ هن ڏٺو تہ هندستاني، حقيقت ۾، ٻين ملڪن کان گهٽ تشدد پسند هئا. روايتي طرح، هندستان جي پيشہ ور سورمن ويڙهہ ۾ برابر حصو ورتو، پر هتان جي ٻارن وڏن تي چڙهي پڪين جا آکيرا تباهہ نہ ڪيا. دنيا جي ڪنهن بہ ملڪ جي ڀيٽ ۾، هتان جا ماڻهو عقيدي جي طور ويشنو (ڀاڄي خور) هئا. انقلابي ڪرپالاڻي اهڙي طرح اهنسا جو پنٿ اختيار ڪيو.

جينوٽيڪ هنساَ ۽ اهنسا (تشدد ۽ عدم تشدد) جي معاملي جي ڇنڊڇاڻ ٿي ويئي، پر پوءِ بہ ڪرپالاڻي، گانڌيءَ کي 'مهاتما' جي طور قبول نہ ڪيو. هن چيو: "گانڌيءَ کان بہ بهتر ۽ وڏا برهم چاري موجود هئا. مون ساڻس ڪڏهن بہ روحاني رمز واري گفتگو نہ ڪئي هئي. هو مون کي

'پروفيسر' چوندو هو ۽ مان ڪيس 'شري گانڌي' چوندو هوس. يا 'گانڌي جي' چوندو هوس. مان 'مهاتما' لفظ ورلي استعمال ڪندو هوس. حقيقت ۾، مان ماڻهن کي بہ ڪيس 'مهاتما' ڪوٺڻ کان منع ڪندو هوس." گانڌيءَ جي گهڻ- مذهبي عوامي پرارٿنا کي پڻ ڪرپالاڻي پسند نہ ڪندو هو؛ هو پرارٿنا کي ماڻهوءَ ۽ اُن جي مالڪ جي وچ جو نجي معاملو سمجهندو هو.

ڪرپالاڻي، گانڌيءَ جي 'خلافت تحريڪ' جي اوستائين حمايت ڪئي، جيستائين انگريزن خليفي کي قائم رکڻ جو وعدو ڪيو هو. پر هو گانڌيءَ جي انهيءَ ڳالهہ سان سهمت نہ هو تہ جيڪڏهن مسلمانن جي ناراضگي، عدم تعاون تحريڪ ۾ تبديل نہ ٿئي ها تہ اها گهڻي تشدد کي هٿي ڏئي ها. ڪرپالاڻي مسلمانن جي حمايت حاصل ڪرڻ کي، آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ، خود غرضي سمجهيو ٿي. ڪرپالاڻيءَ کي انهيءَ ڳالهہ جو افسوس هو تہ 1944ع ۾، گانڌي- جناح گڏجاڻيءَ ۾ مسلم ليگ جي اڳواڻ تي چٽر ڪئي ويئي هئي. هن محسوس ڪيو تہ دنيا ۾ ڪنهن بہ خطي جي مسلمانن جي ڀيٽ ۾، هندستان جا مسلمان وڌيڪ مذهبي هئا، جاڪاڻ تہ هندو پڻ گهڻو مذهبي هئا ۽ هن هڪ ڀيري مون کي ٻڌايو تہ مسلمانن جو ظلم ۽ ڪٽرپڻو، سنڌن موسيقي، رقص، مصوري ۽ مجسمہ سازيءَ جي فنون- لطيفہ کي 'غير اسلامي' ڪوٺي ڌڪارڻ ۾ لڪل آهي.

ڪجهہ سالن کان پوءِ، 'گجرات وديا پيٺ' جو آچاريا ڪرپالاڻي ڪُل وقتي سياست ۾ آيو ۽ ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي لاءِ ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. هو انهيءَ خيال تي پختو هو تہ ورهاڱو ٿئي ئي نہ ها، جيڪڏهن اسان گانڌي جي پوئلڳي ڪريون ها. گانڌي، گڏيل هندستان لاءِ آزاديءَ جي معنيٰ ڦيرائڻ لاءِ ٻي جدوجهد شروع ڪرڻ گهري ٿي، پر گهڻا اڳواڻ ايترا ٻڍا ٿي ٿڪجي پيا هئا، جو حڪومت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ ترسي نٿي سگهيا. گانڌي پوءِ "صلاح ڏني تہ برطانوي حڪومت، مسلم ليگ جي ڀيٽ ۾، ڪانگريس جي حمايت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ بي چئن ٿيندي. تنهنڪري جناح کي شهہ مات ڏيڻ لاءِ اسان لاءِ بهتر ٿيندو تہ انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪريون."

پر وري بہ ٻيا اڳواڻ انگريزن سان هٿ ۾ هٿ ڏيڻ تي راضي نہ ٿيا ۽ جناح کي پنهنجي ڳالهہ تي بيٺل رکيائون.

پنڊت نهرو ته اينتري قدر سوچيو ته ورهاڱي جي عملَ ۾ 'گهٽ ۾ گهٽ ڏهه سال' لڳندا- هندستان کان برما کي جدا ڪرڻ ۾ ايترو ئي وقت لڳو هو. ڪرپالاڻيءَ جو 'ماڻهن جي خودبخود متاسنا' جو دليل پڻ نظر انداز ڪيو ويو.

جڏهن مارچ 1947ع ۾ پنجاب ۾ فساد ڇڙي پيا ته ڪانگريس صوبي ۾ انتظامي ورچ ڪرڻ لاءِ چيو. ڪرپالاڻي انهيءَ ۾ ورهاڱي جو ٻج صاف ڏٺو- ۽ هن فون تي گانڌيءَ کي انهيءَ ڳالهه جي مخالفت ڪرڻ لاءِ چيو. پر ڪرپالاڻي افسوس ڪري ٿو: "بدقسمتيءَ سان هو پر تشدد ساڏن سان گهيريل هو، جن سياست کي بلڪل نئي سمجهيو. فون منجهانئن هڪڙي ساڌو ڪنيو، جنهن جو انهيءَ ڳالهه تي اصرار هو ته رڳو مان ئي ساڻس ڳالهايان. پر مان هن موڳي سان ڇا ٿي ڳالهائي سگهيس."

هندستاني اتحاد جي قسمت مهر بند ٿي چڪي هئي.

گانڌيءَ جا ڪرپالاڻيءَ سان لاڳاپا عوامي معاملن تائين محدود نه هئا. شروع کان وٺي گانڌي ڪرپالاڻيءَ جي سموري ڪٽنب ۾ دلچسپي وٺندو هو. هن ڪرپالاڻيءَ جي ڀيءَ ڪاڪي ڀڳوان داس کي پڪ ڏياريندي لکيو هو ته آشرم ۾ سندس پوٽي گرڌاريءَ جي سٺي ڪارڪردگي آهي. ڪيس آچاريا جي اڪيلي ڀيڻ- ڪڪي ڀيڻ جي صحت جو هميشه اونو رهندو هو.

ڪرپالاڻي جڏهن سُچيتا سان شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته سندس جمار پنجاهه ورهين تائين پهتل هئي. "اسان جي ساٿي ٿي رهڻ کان سواءِ ٻي ڪا مراد نه هئي. اهو ئي سيڪجهه آهي، جيڪو اسان ڪندا رهيا آهيون. "پر رسمي شاديءَ جي بندنن کان سواءِ گڏجي رهڻ، ماڻهن جون آڱريون کڄڻ جو سبب بنجي ها. انهيءَ شاديءَ لاءِ گانڌي آشيرواد نه ڏنو. ڪيس ڊپ هو ته ڪانئنس ڪرپالاڻيءَ جهڙو آزمايل ۽ ڀروسي جوڳو ساٿي ڇڏائجي ويندو. جڏهن سچيتا ڪيس پڪ ڏياري ته شاديءَ جي صورت ۾، کين (سچيتا جي) هڪ نئين هٿ جو فائدو ٿيندو، تڏهن هن پنهنجو آشيرواد ڏنو.

هو پنهنجي پياري دوست آچاريا سان چرچو ڪرڻ کان به نه مڙيو. هن 1942ع جي شروع ۾ لکيو هو: "ڪرپالاڻي اڳ ۾ رَڪو هوندو هو. ڇاڪاڻ جو مان سمجهندو هوس ته هو غير شادي شده آهي. پر هاڻي جڏهن

هو شادي سڌھ اھي ۽ سائنس زندگيءَ جو بھترين ساٿي ساڻ آھي تہ مون ڪي سنڌس مزاج جو رکي رکي خيال ايندو آھي."

جڏھن گانڌي 1946ع ۾ ڪانگريس جي صدارت لاءِ ڪرپالاڻيءَ کي تجويز ڪيو تہ سيد محمود ۽ يونس- جيڪي نھروءَ وٽ ترسيل ھئا- مخالفت ڪئي. خود نھرو پڻ انھيءَ بنياد تي مخالفت ڪئي تہ ڪرپالاڻي چيڙاڪ طبع آھي. گانڌي ان جي ابتڙ چيو: "پر تون پنھنجي چيڙاڪ طبع لاءِ ڇا چوندين؟"

معاملو قابو ۾ اچي ويو. ڪرپالاڻي ڪانگريس جي ميرٺ واري اجلاس جي صدارت ڪئي. اھو حڪومت جي منتقليءَ جو وقت ھو ۽ گانڌي چيو تہ ڪرپالاڻيءَ کي "نہ رڳو ڪنڌن جو تاج پاڻٺو آھي، پر ڪنڌن جي سيج تي پڻ سمھڻو آھي. ڪئبينٽ جا ميمبر جيڪا مشڪل جاءِ پري رھيا آھن. اھا ان ڪان بہ وڌيڪ مشڪل آھي."

پر ٿورن ئي مھينن ۾ ڪرپالاڻي استعيفا ڏيئي ڇڏي، ڇاڪاڻ جو ڪانگريس جا وزير، نھرو ۽ پٽيل، ڪانگريس جي صدر سان خاص معملن ۾ پڻ مشورو نہ ڪندا ھئا.

انھيءَ موقعي تي گانڌي سَچيتا کي چيو تہ ڪرپالاڻي قومي معاملن ۾ ھڪ وڏو ڪردار ادا ڪرڻ وجي رھيو آھي. ھو درست ھو. 1947ع کان 1977ع تائين ڪرپالاڻي ملڪ جو ضمير بنيو.

گانڌيءَ جا واسطا آچاريہ گدواڻيءَ سان پڻ اوترائي پيار پريا ھئا. پر گدواڻيءَ جو جلدئي 1935ع ۾ ديھانت ٿي ويو. گدواڻي 'گجرات وديا پيٺ' جو صدر ٿيڻ لاءِ، دھليءَ ۾ رام جيس ڪاليج جي پرنسيپال جي عھدي تان استعيفا ڏني. سنڌس باري ۾ گانڌي چيو تہ ھو "نہ رڳو محقق ھو، پر اخلاق جي سون جي ڪسوٽي ھو."

ناپا جي محب وطن شھزادي کي راڄ- گديءَ تان لاھڻ جي خلاف، 1923ع ۾ سک احتجاج ڪري رھيا ھئا. نھرو، آچاريہ گدواڻي ۽ ڪي- سنٿنام سندن مظاھرو ڏسڻ ويا تہ کين گرفتار ڪيو ويو ۽ سزا ڏيئي ٻاھر موڪليو ويو. جڏھن ظلم جاري رھيا تہ موتي لال، گدواڻيءَ کي تار ڪئي تہ ناپا جي سرحد تي وڃي ۽ ڏسي تہ اتي ڇا پيو ٿئي. ھڪ موقعي تي نہ رڳو ھڪ ستيا گرھيءَ کي گولي ھڻي ماريو ويو، پر سندس ٻار جيڪو، پنھنجي

ماءُ جي نِج ذاتي رهيو هو. پڻ گولي هٽي ماريو ويو. انهيءَ تي گدواڻي گوليبازيءَ جي هنڌ تائين ڊوڙندو ويو، جيڪو ناڀا رياست جي سرحد اندر هو. ڪيس هڪدم جهٽ هٽي سال ڪن لاءِ جيل ۾ رکيو ويو. نهروءَ پنهنجي آتم- ڪٿا ۾ لکي ٿو ته: "منهنجي دل چاهيو ته مان به ناڀا هليو وڃان ته جيئن (برطانيا) انتظاميا مون سان به اهڙو سلوڪ ڪري جهڙو گداوڻيءَ سان ڪيو هئائين. ساٿيءَ سان سچائيءَ جي اهائي گهر هئي. پر گهڻن دوستن جو خيال ان جي ابتڙ هو ۽ مون کي منع ڪيائون. مون دوستن جي صلاح جي اوٽ ورتي ۽ پنهنجي ڪمزوريءَ کي لڪائڻ لاءِ اهو بهانو بنايم."

گانڌي لکيو آهي: "هن ناڀا سرحد پنهنجي مرضيءَ سان پار نه ڪئي هئي. سندس انسان پرستي ڪيس اوڏانهن ڌڪيو هو." جڏهن گانڌي، شريمتي گدواڻيءَ سان ملڻ ڪان پوءِ ٻڌو ته گدواڻيءَ کي بند ڪيو ويو آهي، سندس ڪيڙا ميرا آهن، ۽ ستن ڏينهن کان ورت هئڻ ڪري هو ڪمزور ٿي ويو آهي ته منهنجي اندر جو احتجاج ڪنڌ ماٿهو اٿي بيٺو ۽ مون پنهنجو پاڻ کي جنگ جوٽڻ لاءِ تيار محسوس ڪيو. پر مون پنهنجي بي همتيءَ کي محسوس ڪيو ۽ شرم وچان پنهنجو ڪنڌ جهڪائي ڇڏيم. پاڻ ۾ وڙهندڙ پارٽين ۾ تقسيم ٿيل ۽ هندو- مسلم فسادن ۾ ٽڪرا ٿيل هندستان ۾، شهري احتجاج هڪ اڻ ٿيڻي ڳالهه ڏسڻ ۾ آئي. رڳو انهيءَ ڳالهه جي خوشي آهي ته آچاريه گدواڻي هڪ بهدر شخص آهي ۽ ڪيس کهڙيون به تڪليفون دربيش ايندڙيون ته به هو انهن مان پار لنگهي ايندو. شال ايشور ڪيس باهه مان لنگهي پار پوڻ جي سگهه بخشي!"

جڏهن وقت کان اڳ گدواڻيءَ جو ديهانت ٿيو ته گانڌي لکيو: "انسان پرستيءَ جا ههڙا پانها ڪڏهن مرندا ناهن. هو پنهنجي خدمتن وسيلي زنده رهن ٿا. هن 'گدواڻي يادگار فند' گڏ ڪيو ۽ سندس مان ۾ گجرات جي ڪيڙا شهر ۾ 'هريجن هاسٽل' جوڙايائين.

هن گدواڻيءَ جي ڪٽنب کي پڻ نه وساريو. هن گنگا ڀيڻ کي 'بهادر مڙس جي بهادر زال' ڪوٺيو ۽ ڪيس تعارفي خط ڏنائين، جنهن ڪيس انشورنس جو ڪاروبار جمائڻ ۽ پنهنجي اولاد جي پرورش ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

ڪئين ورهيه اڳ، گدواڻي گانڌيءَ کي چيو هو ته هو خسيس ذاتي

ڳالهين لاءِ فڪرمند ٿيندو نہ ڪري. پر گانڌي ڪيس چيو هو: "جن ذاتي ڳالهين ڪي تون خسيس ٿو چوين، منهنجي لاءِ اهي اوتروئي دلچسپيءَ جو سبب آهن، جيترو باردولي، جو مون کي پنهنجي ساٿي- ڪارڪنن جي معلومات رکڻي آهي." هن اڳتي لکيو هو: "گنگا ڀيڻ کي چئج تہ هوءَ پنهنجي گجراتيءَ کي نہ وساري!"

گانڌي پروفيسر ملڪاڻيءَ کي مظفرپور ۾ سائنس ترسڻ جي وقت کان وني سڃاڻيندو هو. ملڪاڻي 'گجرات ودياپيٺ' ۾ پڙهائيندو هو، تہ 1927ع ۾ پنهنجي زال جي زور ڀرڻ تي ءِ حيدرآباد سنڌ جي ڊي- جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد جي تڏهوڪي پرنسپال اين- وي- ٿڌاڻيءَ جي چوڻ تي، گانڌيءَ سان صلاح ڪرڻ کان سواءِ احمدآباد ڇڏي آيو.

گانڌيءَ کي ايڏو صدمو پهتو جو پنهنجي زندگيءَ جا ڏاڍا دلسوز خط کيس لکيائين. هن 26 جون تي ملڪاڻيءَ کي لکيو: "مون کي انهيءَ جو ڏک ناهي تہ مهاوديالي جو ڇا ٿو ٿئي، پر مون کي انهيءَ ڳالهہ جو ڏک آهي تہ هڪ شخص کي ڇا ٿيو آهي. شال ايشور تنهنجي ءِ منهنجي مدد ڪري."

ڪرپالاڻيءَ کي جيڪو ان وقت ودياپيٺ جو پرنسپال هو، گانڌي 10 جولاءِ تي لکيو: "انهيءَ (خبر) مون کي قريب قريب ٿڪر ٿڪر ڪري ڇڏيو، جو مون ملڪاڻيءَ کي پنهنجي اڻ ڇڄندڙ حصن مان هڪ سمجهيو هو." ءِ پرنسيپال ٿڌاڻيءَ کي پنهنجي 19 جولاءِ واري ڊگهي خط ۾ هن لکيو: "ملڪاڻي گجرات ۾ پنهنجي ٻڏندڙ جهاز جي سُکان تي بيٺل آهي. هو ٻاڻ ٻکايل آهي، سندس زال ءِ سس ڏسن ٿيون تہ مٿس خنجر ڪڇيل آهن. سندس دوست ڪاوڙ ۾ اچي، سندس چريائيءَ جي ڪري مٿس ڀونڪي رهيا آهن. تنهنجي ٻارن ءِ هندستان جي شاندار سبق لاءِ هو هڪ آدرشي پروفيسر ٿيندو."

هن اڳتي لکيو. "منهنجي زندگي اهڙن ڪيترن ئي (وديا پيٺ جهڙن) ادارن جي اوسر ءِ خاتمي جي شاهد آهي، جن مان ڪن سان مان خود ويجهڙائيءَ سان وابستہ رهيو آهيان. منهنجي لاءِ، انهن جي اهميت سندن نايڪن کي مٿي اڇلائڻ ءِ اهڙي طرح پنهنجو ڪم پورو ڪرڻ ۾ آهي." هن پڇاڙيءَ ۾ لکيو: "مان توکي ٻڌايان تہ مان انهيءَ صدمي مان لنگهي پار نہ پيو آهيان. مون کي ڪڏهن باردولي هلاڪ نہ ڪيو آهي، پر ملڪاڻي ڪيو

آهي.“

گانڌي ملڪ کي ايترا سارا بهترين پروفيسر ڏيڻ لاءِ سنڌ کي ساراهيو آهي. ’گجرات- سنڌ ناهہ‘ هيٺ. گجرات وديا- پيٺ جي سنڌي پروفيسر جو حوالو ڏيندي، هن گجرات جي شاگردن کي جيو تہ اهي پوڙ جي ستايلن جي امدادي ڪارڪن جي حيثيت سان سنڌ وڃن ۽ ’سنڌ جو قرض‘ ادا ڪن.

پر سندس سڀ کان محبت پريا ناتا جئرام داس سان هئا. 1919ع ۾ ڪانگريس جي امرتسر واري اجلاس ۾، هڪ پاسي گانڌي ۽ ٻئي پاسي تلڪ، سي- آر- داس ۽ محمد علي جي وچ ۾ سڌارن جي ٺهراءُ تي شديد اختلاف ٿي پيا. ڪئين ورهيہ پوءِ، گانڌي ان ڳالهہ کي سارينديلکيو: ”ٿڌي دماغ وارو سنڌي شخص جئرام داس مدد لاءِ اڳيان آيو. هن مون ڏانهن هڪ رقعو اڳيان وڌايو، جنهن ۾ ناهہ ڪرڻ لاءِ صلاح ۽ زور ڏنل هو. مون کيس ٿي سڃاتو. سندس اکين ۽ چهري ۾ اهڙي ڪا ڳالهہ هئي، جنهن مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو. مون صلاح پڙهي. اها سٺي هئي. مون اهو رقعو ديش بنڌو ڏانهن وڌايو. هن وراڻيو: ’بيشڪ، بشرطيڪ منهنجي پارٽي قبول ڪري‘. لوڪمانيہ چيو: ’مان اهو ڏسڻ نٿو چاهيان. جيڪڏهن داس منظور ڪيو آهي تہ اهو مون لاءِ ڪافي آهي.‘مالويہ (جيڪو صدارت ڪري رهيو هو. تجسس وچان) اهو ٻڌو، منهنجي هٿن مان ڪاغذ ڪسيائين ۽ تاڙين جي ٻوڙو ڪندڙ گونج ۾ اعلان ڪيائين تہ ناهہ ٿي ويو آهي.“

1930ع ۾، جڏهن گانڌي ’لوڻ ستيا گرهہ‘ شروع ڪري رهيو هو تہ جئرام داس کي، جيڪو تڏهن بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر هو، لکيائين: ”مون وديسي ڪپڙي جي بهشڪار جي ڪاميٽيءَ جي واڳ سنڀالي آهي. جيڪڏهن انهيءَ کي فعال بڻائڻو آهي تہ مون کي هڪ ڪل- وقتي سيڪريٽريءَ جي ضرورت پوندي ۽ مان تو جهڙي لائق ماڻهوءَ کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو سوچي بہ نٿو سگهان.“ جئرام داس هڪدم پنهنجي نشست تان استعيفا ڏيئي، نئين ذميداري سنڀالي، ۽ وديسي ڪپڙي جي بهشڪار کي حيرت انگيز طور ڪامياب ڪيائين.

جڏهن ڪجهہ مسلمانن جئرام داس تي فرقي پرستيءَ جو الزام هنيو تہ گانڌي کين چيو: ”مون کي جئرام داس جو قسم آهي. مون کي هن

ڪان وڌيڪ سچي ماڻهوءَ سان ملڻ جي عزت حاصل نه ٿي آهي. هو مسلمانن جو مخالف ناهي. مان هن- يا ڊاڪٽر چوئٿ رام- جي باري ۾ هندو- مسلم اتحاد جي حامي هجڻ ڪان سواءِ، ٻيو ڪجهه به سوچڻ ڪان انڪاري آهيان."

1941ع ۾، جڏهن سنڌ پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي صدر، ڊاڪٽر چوئٿ رام ڪنهن خاص مسئلي تي گانڌيءَ سان مشورو ڪيو ته گانڌي ڪيس چيو: "جيئن جئرام داس چوي تيئن ڪر. سندس ڏاهپ ۾ منهنجو ويساهه هڪ دائمي عنصر آهي."

گانڌي پنهنجي پاڻ کي رڳو اڳواڻن ۾ دلچسپي وٺڻ تائين محدود نه رکيو. هن ڪڏهن به اهو نه وساريو ته هن 1919ع ۾ ننڍپڻ ۾ سمهي پوڻ سان پڌعيدن جي ماڻهن کي نراس ڪيو هو. ڏهن سالن کان پوءِ جڏهن هو وري سنڌ ۾ آيو ته انهيءَ هنڌ وري وڃڻ لاءِ نشان ڏهي ڪيائين! ۽ هن آنند هنگوراڻي ۽ سندس زال وديا ڏانهن، سندن باري ۾ ۽ سندن صحت، ڪم ۽ ڀلائيءَ جي سلسلي ۾ ڪيترائي خط لکيا. جڏهن وديا جو ديهانت ٿيو ۽ آنند کيس پوڇڻ شروع ڪيو، ته گانڌي کيس لکيو: "وديا سٺي هئي، پر ايشور جي جاءِ نٿي وٺي سگهي. مان بُت شڪن آهيان. تون جيڪڏهن کيس آسانيءَ سان وساري سگهين ٿو ته ائين ڪر. پوءِ وديا مٺيري ٿيندي ۽ تون پڻ."

ڪانگريس جون ڪارڪن شريمتيون، گانڌيءَ جي مزاح مان محظوظ ٿينديون هيون. گانڌي هڪ ڀيري 1936ع ۾ گنگا ڀيڻ گدواڻي کان- جيڪا انشورنس جو ڪاروبار ڪندي هئي- چرچي ۾ پڇيو ته منهنجي زندگيءَ جو 'ويمو' ڪير ڪندو؟ گنگا ڀين پڻ چرچي ۾ وراڻيو: "نه، مان اوهان جهڙي ٻڍي جو ويمو نه ڪنديس." هڪ ڀيري ملڪاڻيءَ سان ماڻيءَ کان پوءِ شريمتي ملڪاڻيءَ کان 'دڪشڻا' گهريائين، جنهن تي هن وراڻيو: "مون اوهان کي ملڪاڻي ڏيئي ڇڏيو آهي. اوهان کي ٻي 'دڪشڻا' ڪهڙي گهرجي؟"

ماڻهن ۾ سندس اهي سموريون دلچسپيون نه رڳو گهرائيءَ سان انساني هيون، پر انهن مقصدن کي ترقي وٺرائڻ جي ڪُٽپ ڪيل هئي، جيڪي کيس سڀ کان عزيز هئا. جڏهن آچاريا گدواڻي گرو گرڻ صاحب کي رسمي طرح ريشمي ڪپڙي ۾ ويڙهي رکڻ بدران 'کاڌيءَ' ۾ ويڙهي رکيو، تڏهن گانڌيءَ کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي. هن چيو ته اهو انهن ماڻهن لاءِ وڏو

مثال آهي، جيڪي ٻڙيءَ جي مورتين کي ولايتي ڪپڙي ۾ ويڙهي رکن ٿا.

1924ع ۾ گانڌي ڏنو ته سنڌي ڪاڌيءَ جي باري ۾ گنڀير ناهن. هن ڏنو ته سنڌ ۾ سٽ ڪتڻ جي عمل جو ورلي ڪو اهڃاڻ هو. جيڪا افسوسناڪ صورتحال هئي. ڪيترا سال پوءِ به هن لکيو: "ڪن معززين کانسواءِ، باقي ماڻهن جي ڪاڌيءَ ۾ دلچسپي ورلي آهي. عقيدي جي ضرورت ڪيترن ئي شڪ و گمان کي جنم ڏي ٿي." هن ڏنو ته ڪونڙيءَ ۾ ڪانگريس جا ويهه ميمبر هئا، جن جو تعداد گهٽجي ٻن تائين پهچندو، جيڪڏهن کاڌي پائڻ تي زور ڏنو ويو. ڪاڌيءَ جي هنڊائڻ کان پاسو ڪرڻ ۾، جنهن ڳالهه ڪيس وڌيڪ حيران ڪيو هو، اها هئي ڪپهه جي گهٽي پيداوار - ۽ گهٽي غربت. سنڌ جي غربت جي ثبوت ۾ هن پاين جي گهٽي تعداد جو حوالو ڏنو، جيڪي ڪيس چندي ۾ مليون هيون. "اوڙسيا کان سواءِ، مون پنهنجي چندي جي وصوليءَ ۾ سنڌ جيتريون گهٽيون پايون ڪڏهن به نه ڏٺيون آهن. هڪ هنڌ چندي ۾ مون کي ڪوڏيون به مليون. (پراڻي رپئي ۾ 64 پيسا هوندا هئا؛ هڪ پيسو برابر هوندو هو ٽن پاين جي؛ ۽ 5 ڪوڏيون برابر هيون هڪ پائيءَ جي.) اها ڳالهه ڪنجوسيءَ سان منسوب نٿي ڪري سگهجي. مون سنڌ ۾ ڪڏهن به ڪنجوسائي نه ڏٺي آهي. جن ماڻهن (لالا لجپت راءِ جي يادگار فنڊ جي پنج لک رپين لاءِ) ٻارنهن ڏينهن ۾ سٺر هزار رپيا ڏنا هجن، انهن کي چندو ڏيڻ ۾ ارهو نٿو سمجهي سگهجي.

گانڌي خاص ڪري تڏهن پريشان ٿي ويو، جڏهن ڪراچيءَ جو ميئر ۽ ڪانگريس جو وڏو همدرد، جمشيد ميهتا 1928ع ۾، ڪراچي ڪارپوريشن جي 1924ع جي اڳ واري ٺهراءَ کي رد ڪرڻ لاءِ ٺهرا پيش ڪيو، جنهن موجب ڪارپوريشن جي پٽيوالن ۽ ڀنگين لاءِ ڪاڌيءَ جي وردي مقرر ڪئي ويئي هئي. جمشيد جو دليل اهو هو ته گذريل ٽن سالن دوران، ڪارپوريشن کي ڪاڌيءَ تي هڪ لک رپيا خرچ ڪرڻا پيا هئا، جنهن جو 85 سيڪڙو ضايع ويو. هن چيو ته ڪاڌيءَ جو ڪپڙو ميرو به جلدي ٿئي ٿو ته ڦاٽي به جلدي ٿو - ۽ ويچارن پٽيوالن ۽ ڀنگين کي سال ۾ رڳو ٻه ورديون ملن ٿيون. جمشيد چيو: "مان اوهان کي ٻڌايان ٿو ته اهو ظلم آهي. جيڪا شيءِ پنهنجي پٽيوالن کي ڏيون ٿا، اها سندن اکين ۾ ڳوڙها آڻڻ لاءِ ڪافي آهي."

گانڌيءَ لکيو: "جمشيد ميهتا ڪراچيءَ جي هڪ سچي ماڻهوءَ جي حيثيت سان صحيح طور مڃيل آهي. گهڻو ڪري اُتان جي هر سٺي عوامي تحريڪ کيس پنهنجو هئڻ جي دعوي ڪري ٿي....... سندس ايمانداري ۽ خودمختياري، سندس وطن دوستي وانگرُ غيرمشڪوڪ آهي." پر جمشيد جو ڪاڌيءَ جي باري ۾ فيصلو "بلڪل اُنهيءَ نازڪ عورت جي فيصلي جهڙو آهي، جيڪا پنهنجي موسم جي سٺيل مهمانن جي بُک جو اندازو پنهنجي بُک سان لڳائيندي آهي."

ڪارپوريشن جي ڪانگريسي ميمبرن جي اعتراض تي ويچاري جمشيد اهو ٺهراءُ ته اڳ ۾ ٿي واپس وٺي ڇڏيو هو. پر ڪجهه سالن ڪان پوءِ، ڪراچيءَ ۾ هريجن جي رهائش جي موضوع تي، گانڌي خود جمشيد وارو دليل ڏنو. 1934ع ۾ هن استقباليائي تقرير جي جواب ۾، ڪراچي ڪارپوريشن کي ٻڌايو: "شهر جي مُکين کي اهو ڏسڻ گهرجي ته هڪڙي به هريجن کي اهڙي ڪوارٽر ۾ نه رهايو وڃي، جنهن ۾ اُهي پاڻ رهڻ لاءِ تيار نه هجن." پوءِ هن ڪراچيءَ ۾ عام ميڙ کي چيو: "اهو سهرو ڪراچيءَ جي سر تي ناهي ته انهيءَ جي حدن اندر هڪ به اهڙي هريجن کي اهڙي گهر ۾ رهڻ تي مجبور ڪيو وڃي، جنهن ۾ وڏي ڪان وڏو شهري خوشيءَ سان رهڻ قبول نه ڪري."

جمشيد به سندن ڪپڙن لاءِ ٻي ڪنهن مختلف ڳالهه جي تقاضا نه ڪري رهيو هو.

1943ع ۾، انهيءَ ساڳئي دوري دوران، گانڌي ڪراچيءَ جي صحافين سان مليو. جڏهن 'سنڌ آبزرور' (Sindh Observer) جي ايڊيٽر ڪي- پُنيا ڪانئس سنڌ جي بمبئي ڪان عليحدگيءَ جي باري ۾ پڇيو ته گانڌي معذرت ڪئي ۽ چيائين، "هاڻي تون مون کي پنهنجي آپي مان ٻاهر ٿو ڪڍين."

جڏهن ڪانئس سنڌ جي باري ۾ سندس تاثرات بابت پڇيو ويو ته چيائين: "منهنجا سنڌ جي باري ۾ تمام خوشگوار تاثرات رهيا آهن. مان تمام خوش ٿيندس، جيڪڏهن مون کي گهڻي رقم ملندي." انهيءَ ڳالهه تي صحافين خوشيءَ سان اُتي جو اُتي تيهه رپيا گڏ ڪري ورتا. گانڌي چيو: "اوهان کي جيڪي ڪجهه ملي ٿو، مان اوهان ڪان اهو قرض نٿو چاهيان.

گهٽ ۾ گهٽ اوهان پنهنجون پينسلون ئي ڪٽي مون کي ڏيو." اهڙي طرح
گانڌي سيٺي جي ٺهڪن جي گونج ۾ ٽيهه رپيا ۽ پينسلون ڪائنس ورتيون.

گانڌي ور ور ڪري اڳواڻن ۽ سنڌن زالن ۽ ٻارن کي ۽ ٻيو جيڪو ٻه
سندس ڳالهه ٻڌندو هو- هندي زبان سکڻ ۽ استعمال ڪرڻ لاءِ چوندو هو.
هن 1945ع ۾ سُچيتا کي ٻڻ لکيو ته هوءَ ڪرپالاڻيءَ کي چوي ته "هو مون
ڏانهن هندي يا اُردو يا سنڌيءَ ۾ لکندو ڪري. هو مون ڏانهن انگريزيءَ ۾
ڇو ٿي لکي؟ پروفيسر آهي ان ڪري؟"

هو خاص ڪري عاملن ۾ ڏيتي- ليتي (ڏاج) جي سنڌي رسم کان
ڪافي هراسيل هو. هن 1934ع ۾ ڊي- جي سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ جي
شاگردن کي چيو: "هتي هو صاحبلوڪن ۽ پارسين جي نقل ڪرڻ جي
ڪوشش ڪن ٿا. جڏهن مون سنڌ جي ڀهرئين دؤري دوران ڇوڪرين کي
ڏٺو ته مان حيران ٿي وِيس ته اُهي ڪيئن نه پارسي ڇوڪرين ۾ گهيريل
آهن. پوءِ مون کي خبر پيئي ته اهي عامل طبقي جون ڇوڪريون آهن. مون
کي 'پائينبندن' جي باري ۾ خبر هئي. پر البت 'عامل' نالي کان ڊنل هئس.
مون کي تجسس هو ته اهي الائجي ڪهڙي قسم جا ماڻهو هوندا. جڏهن مون
عاملن کي ڏٺو ته اهي بلڪل صاحبلوڪن جهڙا هئا."

گانڌي وڌيڪ چيو: "سنڌ جا عامل گهڻو ڪري انهيءَ صوبي جي
سيني ذاتين کان ترقي يافته آهي. پر سنڌن سموري ترقيءَ جي باوجود،
منجهن ڪجهه اهڙيون گنڀير خرابيون آهن، جيڪي رڳو وٽن ئي ڏسڻ ۾ اچن
ٿيون. انهن خرابين ۾ ڏيتي ليتيءَ جي رسم گهٽ گنڀير ناهي........ مائٽن
کي پنهنجي ڌيئرن کي اهڙي تعليم ڏيارڻ گهرجي جو اهي اهڙي نوجوان سان
شادي ڪرڻ کان انڪار ڪن، جيڪو شادي ڪرڻ جي قيمت وصول ڪري،
۽ انهيءَ نيچ رسم ۾ حصيدار ٿيڻ بدران غير شادي شده رهي."

جڏهن ملڪاڻيءَ ڪيس اطلاع ڪيو ته هن پنهنجي ڌيءَ منيءَ جي
شاديءَ ۾ ٻه هزار رپيا خرچ ڪيا آهن ته گانڌي موٽ ۾ 4 آڪٽوبر 1928
تي ڪيس خط ۾ لکيو: "جيڪڏهن اهو ڏکدائڪ ناهي ته مون کي تنهنجي ٻه
هزار رپين جي خرچ کي ننڍي ڳالهه سمجهي دل کولي ٺهڪ ڏيڻ گهرجي ها.
رامداس جي شاديءَ جو شايد مون تي هڪ رپيو خرچ آيو هو. يعني هڪ يا
ٻه ناريل، ۽ گهوٽ ۽ ڪنوار لاءِ ٻه پوريون. 'گيتا' جون ٻه ڪاپيون ۽

'پڇناوليءَ' جون ٻه ڪاپيون. گجرات ۾ ٻه هزار رپيا. آشرم جي حدن کان ٻاهر پڻ هڪ چڱي وڏي رقم سمجهي ويندي. مان نٿو سمجهان ته جمنا لال ٻه ڪملا جي شاديءَ تي ٻه سال اڳ ٻه هزار رپيا خرچ ڪيا هوندا. پر مون کي خبر آهي ته جيڪڏهن مان سنڌ کي گجرات جي فوٽ-ڪٽيءَ سان ماپيندس ته اها نراسائيءَ جي حد تائين غلط ماپ ٿيندي. مان انهن جي لاءِ اها ويهن هزارن کان ٻن هزارن تائين ترقي سمجهان ٿو. شايد توکي پنهنجي سَسُ کي چڙٿو پوي ۽ پنهنجي زال جو تياڳ ڪرڻو پوي. انهيءَ نُڪتي کان غور ڪندي، ٻه هزار رپين ۾ شايد خراب سؤدو ناهي."

هاساڻند جادوگر کي اهو ڪم سونپيو ويو ته هو بغير ڏاج جي شاديءَ جا مثال قائم ڪري. هن پنهنجي ڏيئرن کي فقط پنج 'چ' ڏنا: چرخو، چاڏي، چڪي، چلهه ۽ چوڻري.

جڏهن اڳوڻي وڏي وزير الله بخش سومري جي قتل جو الزام مسلم ليگ جي وزير کهڙي تي لڳو ته هن پنهنجي بچاءُ جو وڪيل جناح کي مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر جناح انڪار ڪيو. 27 مارچ 1983 جي 'انڊين ايڪسپريس' (INdian Express) مطابق (اتفاق سان اهو سنڌي وست-تي- ڪرپالاڻي هو، جنهن جناح کي سندس زندگيءَ جو آخري مقدمو کڻڻ تي آماده ڪيو- ۽ اهو پڻ رڳو آگري جي سٽي مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾!) کهڙي پوءِ پولا ياپائي ديسائي سان رابطو رکيو، جنهن سندس مقدمو هلائڻ قبول ڪيو. انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر چوئٿ رام گانڌي وٽ احتجاج ڪيو. جنهن تي گانڌي پولا ڀائي کي لکيو: "مون کي توکي اها گذارش ڪرڻ ۾ هڪ نٿي ٿئي ته کهڙي جي مقدمي جا ڪاغذ چڪاسڻ کان پوءِ، جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو بي گناهه آهي ته پوءِ تون بيشڪ هن لاءِ وڙهه. پر جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو ڏوهاري آهي ته ڪيس ڏوهه قبولڻ جي صلاح ڏي يا ڪيس توکي معاف ڪرڻ لاءِ چئو." پولا ڀائي مقدمو ڇڏي ڏنو. پر کهڙي کي ڏيئل مل نالي هڪ هندو وڪيل ڦاسيءَ کان بچايو. جلدئي سيشن جج ويلس (Wells)، جيڪو اهو مقدمو هلائي رهيو هو، وقت کان اڳ ۾ پراسرار حالتن هيٺ رٽائر ڪيو ۽ برطانيه هليو ويو.

1920ع جي ڏهاڪي جي موٽ ۾ گانڌي بيان ڪيو: "مون کي اجهو هاڻي ڊاڪٽر چوئٿرام کان سنڌ ۾ هڪ هندوءَ جي زوري مسلمان

ڪرڻ جي ڪوشش جي مبينہ حقيقتن جي خبر پئي آهي. انهيءَ شخص لاءِ جيو وجي ٿو تہ ڪيس سنڌس مسلمان ساٿين قتل ڪري ڇڏيو. ڇاڪاڻ تہ هو اسلام نہ قبوليندو. اهي حقيقتون جيڪڏهن سچيون آهن تہ ڀيانڪ آهن. گانڌيءَ انهيءَ ڳالهہ جي باري ۾ سنڌ جي مسلمان اڳواڻ سر عبدالله هارون کي چيو. هن انهيءَ ڪي مبينہ خودڪشي ڪونيو ۽ معاملي جي پڙتال ڪرڻ جو وعدو ڪيائين. پر پوءِ خاموشي اختيار ڪيائين.

جڏهن 1939ع کان وٺي سنڌ ۾ فساد ڇڙي پيا تہ گانڌي انهن جي خلاف آواز اٿاريو. هن چتاءُ ڏنو تہ "جيڪي هندستان ۾ ٿي رهيو آهي، هڪ حصي ۾ ٿي سهي، ڇاهي اهو سنو آهي يا خراب، پر هندستان تي ان جو اثر لازمي پوندو."

ڏهڪاءُ جو سنڌس 'حقيقي حل' اهو هو تہ ڪانگريس جيMLAs کي پنهنجي نشستن تان استعيفا ڏيڻ گهرجي ۽ الله بخش وزارت کي مستعفي ٿيڻ گهرجي، ۽ انهن سينيءَ کي "هڪ امن فوج ٺاهي، بلا خوف ڌرن جي وچ ۾ آباد ٿيڻ گهرجي." سنڌين انهيءَ ڳالهہ کي بلڪل غير عملي ڄاتو، جو سيٺ تلسي داس نالي هڪ MLA اڳ ۾ قتل ٿي چڪو هو. هڪ اخباري خاطو پڻ گانڌيءَ کي لکيو: "سنڌي MLAs کي استعيفا ڏيئي ڌرن وٽ رهڻ جي چوڻ بدران، اوهين خود پنهنجي سڪيا ورتل ستياگرهين جي 'ڪمپني' کي ڇو نٿا موڪليو ۽ پنهنجن اصولن کي آزمايو؟..... يا ڇا اهو اوهان جو معاملو آهي تہ اوهان جا ستيا گرهي تڏهن خطري کي منهن ڏيندا، جڏهن اهو اوهان جي آشرم تائين پهچندو؟"

جڏهن 1939ع ۾ هندن پنهنجي خلاف مسلسل منظم تشدد جي شڪايت ڪئي تہ هن ڪين "پنهنجو پڻ بچاءُ ڪرڻ جو فن سکڻ" جو چيو ۽ "جيڪڏهن هو پاڻ کي محفوظ نٿا سمجهن ۽ ايڏا ڪمزور آهن جو پنهنجو بچاءُ ڪري سگهن تہ پوءِ ڪين اهو هنڌ ڇڏي وڃڻ گهرجي. جيڪو نہ رهڻ جوڳو ثابت ٿيو آهي." هن جنوري 1940ع ۾ ساڳئي موضوع تي موٽي لکيو آهي: "مون 'هجرت' تجويز ڪئي آهي. مان اها تجويز ورجايان ٿو. اها غير عملي نہ آهي. ماڻهو انهيءَ جو قدر نٿا ڄاڻن. عظيم ۽ طاقتور هستين اهو رستو اڳ ۾ اختيار ڪرڻ لاءِ هاٿي ڄاتو آهي. 'پراڻي عهدنامي' جو 'ٻيو ڪتاب' جيڪو 'ايڪسوڊس' (Exodus) جي طور ڄاتو وڃي ٿو. اسرائيلن

جي رٿيل لڏپلاڻ جو هڪ داستان آهي. جلاوطنيءَ ۾ انهن پنهنجي لاءِ فوجي جيون- مارگ تيار ڪيو. تنهنڪري انهيءَ غلطي، بي عزتي يا پاڻ- مڙهيل جلاوطنيءَ ۾ ڪابہ بزدلي ناهي. هندستان وڏو ملڪ آهي- جيتوڻيڪ غربت آهي، پر اندروني لڏپلاڻ ڪي قبولڻ لائق آهي، خاص طور تي انهن لاءِ، جيڪي اهل، محنتي ۽ ايماندار آهن."

1947ع ۾ جڏهن سنڌي هندن لڏڻ شروع ڪيو تہ گانڌي لکيو:
"جيڪڏهن هڪڙو بہ سنڌي سنڌ مان لڏي ٿو تہ گورنر جنرل جي حيثيت سان مسٽر جناح لاءِ اها شرم جي ڳالهہ آهي." هن وڌيڪ لکيو: "سنڌي- هندو اول درجي جا واپاري آهن. اهي بمبئي، مدراس يا ٻين هندن ڌانهن ڇو ٿا وڃن؟ ڪين ڪوبہ نقصان نہ رسندو، پر سنڌ گهاٽي ۾ رهندي، ڇاڪاڻ تہ هو ڪٿي بہ ويندا، اتي پنهنجي لاءِ پيسا ڪمائيندا. سنڌي ڏکڻ افريقا ۾ موجود آهن. دنيا جو اهڙو ڪو هنڌ ناهي، جتي سنڌي نہ هجن. هو ڏکڻ افريقا ۾ گهڻو پيسو ڪمائين ٿا ۽ انهيءَ مان فراغ دليءَ سان غريبن تي بہ خرچ ڪن ٿا."

جيتوڻيڪ سنڌي اڳواڻن جا گانڌيءَ سان محبت ڀريا ناتا هئا، پر ڪين اها معتبري حاصل هئي، جو اهي جڏهن ڪيس غلطيءَ تي ڏسندا هئا تہ ڪيس چوڻ کان نہ هٻڪندا هئا. ڄيٺمل پرسرام 'خلافت' ڪي 'آفت' ڪوٺيو ۽ جڏهن 1930ع ۾ گانڌي چوٿرام کان پڇيو تہ مجوزه 'لوڻ ستيا گرهہ' جي باري ۾ ڄيٺمل جا ڇا ٿو چوي تہ هن ڪيس چيو: "ڄيٺمل چوي ٿو تہ 1920ع ۾ اوهان سَٺ جي ڏيرن سان آزادي گهُري ٿي؛ هاڻي اها اوهان لوڻ جي لڏن سان ٿا چاهيو." چوٿرام ٻڌايو تہ اهو جملو ٻڌي گانڌي ظاهري طرح سُسي ويو.

مسٽر ڏي (Mr. De) نالي هڪ انگريزي ڪي گوپينات گولي هڻي ماري وڌو. آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) جي نهراءَ جي مسودي گوپينات جي انهيءَ عمل جي مذمت ڪئي. گوپينات جي اها سورهيائي، هڪ ترميم ذريعي ساراهي ويئي. جڏهن گانڌي انهيءَ ترميم جي مخالفت ڪئي تہ موتي لال نهرو ۽ چت رنجن داس واڪ آئوٽ ڪري ويا. گانڌي پنهنجي ڳالهہ مڃائي، پر واڪ آئوٽ جي حوالي سان چيائين تہ ترميم ڪي دَ نظور ٿيل سمجهڻ گهرجي. انهيءَ تي چوٿرام 'پوائنٽ آف آرڊر' تي اٿي بيٺو ۽

چيائين: "هڪ رد ٿيل ترميم منظور ٿيل ڪيئن ٿي سمجهي سگجهي؟" گانڌي لرزي ويو. هن اکين ۾ پاڻي آڻي چيو: "چوئٿ رام، جيڪو مون لاءِ پار وانگر آهي، مون سان 'پوائنٽ آف آرڊر' تو اٿاري. اج مان اڪيلو بيٺو آهيان." پوائنٽ آف آرڊر گانڌي، چوئٿ رام ۽ محمد عليءَ جي لڙڪن ۾ ٻڏي ويئي. جنهن پنهنجي توپي گانڌيءَ جي پيرن ۾ رکي ڇڏي.

جڏهن لارڊ ارون کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي ته گانڌي چاهيو ٿي ته آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي اُن جي مذمت ڪري. سوامي گووندانند مخالفت ڪئي. راءِ شماريءَ ۾، گانڌي 700 ڄڻن جي ايوان ۾ رڳو 38 ووٽن تان کٽيو. گانڌي فراغ دليءَ سان قبول ڪيو: "اخلاقي سوڀ سوامي گووندانند جي ٿي هئي."

آڪٽوبر 1934ع ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي ميٽينگ ۾ گانڌي 'يونائيٽيڊ پراونسز' (يو- پي) کي 'هند' ۽ 'سينٽرل پراونسز' (يو- پي) کي 'مهاڪوشل' جا نوان نالا ڪوٺڻ لاءِ، ڪانگريس جي آئين ۾ ترميم جي رٿ پيش ڪئي. ڊاڪٽر چوئٿرام انهيءَ ترميم جي مخالفت ڪئي ۽ چيائين ته 'يو- پي' کي 'هند' ڪوٺي نٿو سگهجي، جو 'هند' سموري ملڪ جو نالو آهي. سي- راج گوپال آچاري چوئٿرام جي حمايت ڪئي.

گانڌي چيو ته هن اها تبديلي رڳو انهيءَ ڪري قبول ڪئي هئي، جو ماڻهن شڪايت ڪئي آهي ته 'يو-پي' هندستاني نالو ناهي. جيئن ته انهيءَ ڳالهه تي اعتراض اٿيو، تنهنڪري هن ترميم جي رٿ واپس ورتي. پر ميمبرن نشان ڏهي ڪئي ته ڪين 'سي-پي' جو نالو 'مهاڪوشل' ڪوٺڻ ۾ ڪو اعتراض ناهي. گانڌي نئين ترميم قبول ڪئي ۽ ميڙ جي ٺهڪن جي گونج ۾ چيائين: "اوهان جو جواهر لال سان وير ٿو ڏسجي. جيڪو نيني جيل ۾ آهي. هن ئي صلاح ڏني هئي ته 'يو-پي' کي 'هند' ڪوٺڻ گهرجي."

گانڌيءَ جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾، نارٿ- ويسٽرن ريلوي جو اڳوڻو ڊپٽي جنرل مئنيجر پي-بي- چندواڻي برلا هائوس ۾ سائٽس گڏ رهيل هو. 20 جنوري 1948ع تي، پرارٿنا جي دوران بم ڦاٽو، ۽ برلا هائوس جي چوديواري جو هڪ حصو تباهه ڪري ڇڏيائين. پرارٿنا جي گڏجاڻيءَ جي آخر ۾، گانڌي چيو ته ڪيس لڳو ته پري ڪان فوجي گوليمار جي مشق ٿي رهي آهي. انهيءَ تي چندواڻي چيو: "باپو، اهو نه سچ آهي ۽ نه اهنسا." شايد آشرم واسين ۾

اهو سنڌي ئي هو. جيڪو ايڏو بي باڪ هو.

گانڌيءَ جي هوندي، جڏهن ورهاڱو ٿيو ته هن شرنارٿين لاءِ سيڪجُهه ڪرڻ لاءِ هند سرڪار تي زور آندو. هن ڪڇ جي مها راءُ سان ڳالهايو ۽ سنڌو ريسيلٽمنٽ ڪارپوريشن ڪان ڪنڊلا جي زمين ورتائين. 30 جنوري 1948ع تي، چوئٿ رام جي اڳواڻيءَ ۾ آيل سنڌي وفد کي چيائين: "جيڪڏهن ڪشمير لاءِ جنگ ٿي سگهي ٿي ته پاڪستان ۾ رهيل سنڌي هندن جي حقن لاءِ پڻ جنگ ٿي سگهي ٿي."

گانڌيءَ کي گولي لڳڻ کان رڳو ڪلارڪ کن اڳ پروفيسر ملڪاڻي سائس مليو هو. ملڪاڻيءَ کي سنڌ مان ٿيل لڏپلاڻ کي منظم ڪرڻ لاءِ ان وقت ايڊيشنل هاءِ ڪمشنر مقرر ڪيو ويو هو. گانڌي گونجندڙ پنيءَ- نپر سان لفظ چيا هئا: "سيني کي ٻاهر ڪيڄ. اهو ڏسج ته ٻاهر نڪرندڙن ۾ تون آخري هجين ۽ کهڙي کي چئج ته امن جي بحاليءَ لاءِ مان سنڌ اچڻ چاهيان ٿو. هو پلي جناح سان صلاح ڪري ۽ مون کي تار رستي اطلاع ڪري." جڏهن ملڪاڻي ڪيس ٻڌايو ته سنڌ ۾ هندو ڪيئن پنهنجي بچاءُ لاءِ مسلمانن وانگر 'جناح ٽوپي' پائين ٿا ۽ ڪيئن ڪا اردو اخبار يا 'ڊان' ڪڻي هلن ٿا ته گانڌي چيس ته هو انهيءَ شام جو پنهنجي پرارٿنا جي گڏجاڻيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه جو ذڪر ڪندو. افسوس، سنڌ وڃڻ- يا اتي جي زيادتين کي پڌرو ڪرڻ کان اڳ سندس ديهانت ٿي ويو.

باب پندرهون

بگهڙن جي وچ ۾

هندستان کي آزادي ملي، پر اها ڏار وڌل آزادي هئي. هندستان جي انسانيت کي ولوڙڻ مان، اسان نہ رڳو آزاديءَ جو آب حيات پاتو، پر ورهاڱي جو زهر پيئڻ نصيب ٿيو. ڇا پاڪستان اٽل هو؟ اٽل هو بہ- ۽ نہ بہ.

مجموعي طرح ڪُل هندستان جي ورهاڱي جا ڪارڻ چڱي طرح ڄاتل آهن. انهن جي تهہ تائين وڃبو تہ اهي تاريخ جو حصو آهن. هندستان ۾ هندن کي مسلمانن جي تباهہ ڪُن گرفت لاءِ بيحد ڏک جو احساس هو. پر ٻئي طرف مسلمانن کي ڊپ هو تہ اسلام، جيڪو هر هنڌ آهي، هندستان ۾ اُن کي شهہ مات ڏني ويئي هئي. اڙدوءَ جي شاعر حاليءَ جي مشهور لفظن ۾:

وہ دين حجازي کا بيباڪ بيڑا
نشان جَس کا اقصائي عالم مين پهنچا
کيا پس پار جس ني ساتون سمندر
وہ ڈوبا دَهاني مين گنگا کي آکر.

(اسلام جو بي ڊپو ٻيڙو، جنهن جو جهنڊو سموري دنيا ۾ ڦڙڪيو ٿي؛ اهو ٻيڙو، جيڪو ست سمندر پار ڪري هتي پهتو، گنگا ۾ ٻڏي ويو.)

اٺويهين صديءَ ۾ هندو سماج- اٽڪ کان ڪٽڪ تائين ۽ دهليءَ کان دکن تائين- گذريل صدين جو زهر ’نيل ڪنٺ‘ وانگر پي، سوپارو ٿي بيٺو. اسلام ٽڪو ٿي ويو هو- ۽ هندستاني شڪل اختيار ڪري ورتي هيائين. پوءِ سال 1761ع آيو ۽ پاڻيپت جي ٽين لڙائيءَ ۾ مرهٽن جي خودمختيار حڪومت جي زوال، هندستان ۾ انگريزي راڄ لاءِ رستو کولي ڇڏيو. انهيءَ ڳالهہ وهابين ۽ ولي الله وارن جي ٻڻ تجديد ڪئي، جنهن اسلام کي، اسلامي تجديد جي توقع ۾، واپس بنياد پرستي ۽ وڌيڪ مذهبي ڪٽرپڻي ڏانهن آندو.

انهن سڀنيءَ کان وڌيڪ. ترڪيءَ جي معزول سلطان کي دنيا جي مسلمانن جي روحاني اڳواڻ جي حيثيت سان وري خليفو قائم ڪرڻ لاءِ،

گانڌيءَ جي خلافت تحريڪ شروع ٿي. انهيءَ ڳالهه سياست کي فرقيوارانه شڪل ڏني ۽ مذهبي اڳواڻن کي سياسي اڳواڻن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. راتو رات، ملان اڳواڻ بنجي ويا. سنڌ جو جيٺمل پرسرام اهو چوڻ ۾ بلڪل صحيح هو ته "خلافت آهي آفت". هندستاني مسلمانن جو مذهبي ڪٽرپڻو هڪدم گهڻو وڌي ويو هو ۽ سندن دائرو ملڪي حدن کان ٻاهر ڦهلجي ويو هو. انهيءَ ڪري خلافت جي احتجاج، هندو- مسلمانن جي ويڇي کي وڌيڪ وڌائي ڇڏيو.

گانڌيءَ جي اپيل پڻ هندن جي مذهبي کي متاثر ڪري مسئلن کي سلجهائڻ ۾ مدد ڪري نه سگهي. سچ، اهنسا. برهم چاريه ۽ رام راڄ جي باري ۾ سندس ڳالهه مسلمانن کي ٿڌو ڪري ڇڏيو. ڪانگريس جون گهڻيون گڏجاڻيون ٻاڙي واري گردواري مان 'ڪٺاهه پرساد' ورهائڻ سان ختم ٿينديون هيون. خلافت تحريڪ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ، ڪانگريس ڏنو ته انهيءَ جو هڪ ئي سرگرم ڪارڪن ڪراچيءَ جو مولوي محمد صادق هو. پوءِ شڪارپور ۾ ڪامريڊ تاج محمد ڪانگريس ۾ شامل ٿيو. ڪانگريس جو رڳو هڪ مسلمان MLA جيڪب آباد جو محمد امين کوسو هو، جيڪو علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ جو گرئجوئيٽ هو. پر ضلعي ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۾ هن لاءِ جدا پاڻيءَ جي صراحي رکيل هوندي هئي! ان ۾ عجب ناهي ته سڀني محسوس ڪيو ته " ڪانگريس هڪ هندو هلچل آهي."

تلڪ جيڪڏهن ڪجهه هو ته گانڌيءَ کان وڌيڪ ڳوڙهي گيان وارو هندو هو. پر جدوجهد کي سياسي، سيڪيولر رکيو هئائين- ۽ هندن ۽ مسلمانن کي يڪسان متاثر ڪيائين. گانڌي جدوجهد کي اُتاهين تائين وٺي ويو- پر ڪين ورهائي ڇڏيائين.

۽ پوءِ ٽيون عنصر هو- انگريزن جي موجودگي. انهيءَ ٻنهي طرفن کان ڪم ڪيو.

مسلمانن جي حڪمرانيءَ دوران هندن کي هيٺ رکيو ويندو هو. جڏهن مسلمان جي هٿ جي جاءِ بي ريا هٿ ورتي ته معاملا ڊرامائي نموني تبديل ٿي ويا. هندو پاڻ پرا ٿي پيا. رفته رفته، برهمن ۽ وئش اسلام اختيار ڪرڻ کان ٻاسو ڪرڻ لڳا. سندن علم پرائڻ ۽ واپار ڪرڻ جي صورت ۾ رنگ لائڻ لڳيون. هندو سماج جا وڏا حصا مسلمانن کي پوئتي ڇڏي اڳتي

وڌڻ لڳا.

سنڌ جي معاملي تي نظر رکندڙ هڪ ڇاڻو نشان ڏهي ڪئي: "آفيسون هندن سان ڀريل آهن ۽ جيل مسلمانن سان ڀريل آهن." وچئين دؤر ۾ ڀاڙون ڪٽل مسلمان ذهين ۽ اڃا تائين مغل شهنشاهيت جي لهندڙ سج تي هٿ سيڪيندڙ، جديد دؤر جي تيز رفتار سگهه کي سمجهي نہ سگهيو. هن آزاديءَ جي هلچل ۾، هنگامو ڪرڻ يا پانو اڇلائي هڙتال ڪرڻ سان، نئين صورتحال تي پنهنجو رد عمل ظاهر ڪيو.

ٻئي طرف، جڏهن هندن آزاديءَ جي گهر ڪئي تہ انگريزن مسلمانن کي نوازشن ۽ عنايتن جي عيوض پنهنجي پاسي ڪيو- ۽ پوءِ هندستان جي آزاديءَ کي روڪڻ لاءِ مسلماني مت ڀيد کي ويٽو طور استعمال ڪيو. ان وقت هندن مسلمانن کي ٻئي جي هٿ جو ڪيڏوٽو ۽ غدار جي روپ ۾ ڏٺو.

اهو هو سموري هندستان جو تناظر، جنهن ۾ آزادي ملي. پر انهيءَ ۾ مقامي سنڌي تناظر پڻ هو، جنهن ئي معاملن کي خراب ڪيو.

سنڌ ۾ هندو- مسلم ڇڪتاڻ ۾ وڏي ۾ وڏو واحد عنصر مذهب مٽائڻ جو هو،جيڪو برطانوي راڄ ۾ پڻ جاري رهيو. انهن واقعن صوبي کي جهنجهوڙي ڇڏيو ۽ ٻنهي فرقن جي ناتن کي زهريلو ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڏس ۾ جيڪو سڀ کان سنسني خيز واقعو ڇاتو ويو- ۽ شايع ٿيو- اهو هو 'شيخ جو مقدمو' (The Great Shaikh Case) 1891ع ۾، حيدرآباد جي هندن جي مکي، شوقيرام آڏوائيءَ جو سؤٽ، موزج مل آڏواڻي مسلمان ٿيو. ساڻس گڏ سندس ٽي پٽ پڻ مسلمان ٿيا. منجهانئن هڪڙي ميوارام، پنهنجي زال مٺي ٻائي سندس ڇئن ٻارن سميت- خوشحالي، نهالي، پرمانند ۽ هيميءَ کي پاڻ سان شامل ٿيڻ لاءِ چيو. پر هن انڪار ڪيو. ميوارام گارجين اينڊ واردس ائڪٽ هيٺ حيدرآباد جي انگريز سيشن جج وٽ ٻن وڏن ٻارن جي قبضي لاءِ مقدمو داخل ڪيو. سندن انهيءَ ڳالهہ کي پنهنجي لاءِ للڪار ڄاتو. شوقيرام جي پٽن نولراءِ ۽ تاراچند مقدمي کي منهن ڏيڻ لاءِ 25.000 رپين جي رقم گڏ ڪئي. چيو وڃي ٿو تہ مسلمانن 40.000 رپيا گڏ ڪيا. هندن پاران، جٺرام داس جي پيءُ دولت رام مقدمي جي پيروي ڪئي ۽ مسلمانن ڪراچيءَ جي مدرسةالسلام جي حسن علي آفندي کي

وڪيل ڪيو. باهہ تي تيل پئجي چڪو هو.

خوشحالي، جيڪا ان وقت انن ورهين جي هئي. ڪورٽ اڳيان چيو تہ هن لاءِ سندس پيءُ تڏهن ئي مري چڪو هو. جڏهن هن پنهنجو ڌرم ڇڏيو هو. هن چيو تہ جيڪڏهن ڪورٽ ڪي ڪيس پٽس جي حوالي ڪرڻو ئي آهي تہ اول ڪيس قاسي ڏيڻ جي مهرباني ڪئي وڃي. ڪورٽ فيصلو ڏنو تہ ٻنهي ڇوڪرين کي ميوارام جي حوالي ڪرڻ ڏوهہ ٿيندو. ميوارام هاءِ ڪورٽ ۾ ويو، پر انهيءَ وچ ۾ ٻنهي ڇوڪرين جي شادي ڪرائي ويئي ۽ ڪورٽ اپيل رد ڪري ڇڏي. ميوارام پوءِ چاليهہ انن تي هٿياربند مسلمان آندا تہ جيئن ٻنهي ڇوڪرين کي زوري کڻائي وڃي سگهي، پر ٻئي ڀينئين در مان نڪري ڀڄي ويون. مٺي ٻائي ۽ سندس پار پوءِ امرتسر دربار جي سنڀال ۾ هليا ويا، جو مسلمانن سکن کان ڪن ٿي هنيو. سندس پٽ پرمانند (P.M. Aadvaani) ڪراچيءَ جي انڊن جي اسڪول جي پرنسپال جي حيثيت سان نالو ڪڍيو.

جلد ئي پوءِ، آچاريا ڪرپالاڻيءَ جو وڏو ڀاءُ ڏيئو مل مسلمان ٿي شيخ عبدالرحمان ٿيو. جيئن هن پنهنجي وڏي ڀاءُ، ٺاڪرداس جبي جيئري مسلمان ٿيڻ جي همت نٿي ڪئي تنهنڪري هو ڪيس پنهنجي مسلمان دوستن سان گڏ قليلي واهہ ۾ ترڻ لءِ وٺي ويو ۽ اتي ڪيس ٻوڙي ماريائين. ڪجهہ وقت کان پوءِ، جڏهن سندس وڏوا ڀاڄائي پنهنجي ماءُ سان ملڻ جي خواهش ڏيکاري تہ ڪيس زوري ڇڪي ٻاهر آيو- ۽ ڪيس مسلمانن جي پاڙي ۾ وٺي ويو. ان کان پوءِ سندس ڪابہ سڌ نہ پيئي. جلد ئي پوءِ، ڏيئومل پاڻ مسلمان ٿيو. پوءِ هن پنهنجي ٻارنهن سالن جي جمار واري ننڍي ڀاءُ نانڪ کي اسڪول مان اغوا ڪيو ۽ ڪيس مسلمان ڪرائي، سرحد ڏانهن موڪلي ڇڏيائين. نانڪ 1911ع ۾ اٽليءَ جي خلاف ترڪن لاءِ وڙهندي مارجي ويو.

انهن نوَ مسلمانن لاءِ اهو مسئلو هو تہ پراڻن مسلمانن مان سنگن جي ڏي وٺ ڪرڻ نٿي گهري، تنهن ڪري انهن گهڻن هندن کي مسلمان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي- تہ جيئن سندن سنگاوت جو دائرو وڏو ٿئي. 1908ع ۾، ٺٽي، جي رهاڪو جيئانند ليلارام مسلمان ٿي شيخ عبدالمجيد ٿيو. جيئن تہ هو ان وقت ويهن ورهين کان ٿيي ويو هو. تنهن ڪري هو مقدمو ڪٽي ويو. پر مقدمي جي وڪالت غلام مصطفيٰ ڀرڳڙيءَ کي سياسي

اڳواڻ بنائي ڇڏيو.

لاڙڪاڻي جي ڀرسان، امروٽ جي رهاڪو، مولانا تاج محمد امروٽي، جيڪو خلافت تحريڪ جو وڏو اڳواڻ هو، ڀرڪڙيءَ جي ست هزار هندن کي مسلمان ڪيو، جن جي فهرست اڄ تائين امروٽ ۾ سنڀالي رکيل آهي.

1927ع ۾ لاڙڪاڻي جي ڪريما، پنهنجي چئن ٻارن سان هڪ هندوءَ سان ڀڄي ويئي ۽ ساڻس هندو ٿي گڏ رهڻ لڳي. هن مقدمو ڪيو. مسلمانن دڪانن ۾ ڦرلٽ ڪئي. هندن 80 مسلمانن کي ذميدار ٺهرايو، جن ۾ کهڙو پڻ شامل هو، جيڪو پوءِ سنڌ جو وڏو وزير ٿيو. سڀنيءَ کي آزاد ڪيو ويو. پر تلخي وڌي ويئي.

سکر جي ڀرسان واقع ساڌ ٻيلي جي ٻاوي هرنامداس اها صورتحال پوري طرح جناح کي ٻڌائي، جڏهن 1930ع ۾ هو انهيءَ ٻيٽاريءَ جي مندر ۾ ساڻس ملڻ آيو ۽ سؤ رپيا پينا ڏني هئائين. جناح ڪانگس سنڌ ۾ فرقيوارانه ڇڪتاڻ جو ڪارڻ پڇيو. ٻاوي سنڌيءَ ۾ وراڻيو: ”شيخ پٽ شيطان جو، نه هندو نه مسلمان جو.“

وڌيڪ ڇڪتاڻ بحث مباحثن ۽ مناظرن سان وڌي. هندو ڌرم تي مُلائن جي حملن جي جواب ۾ نٿو رام 'اسلام جو اتهاس' لکيو. ڪيس ارڙهن مهينا جيل جي سزا ۽ هڪ هزار رپيا ڏنڊ وڌو ويو. هن سنڌ جي چيف ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي. ڪن مسلمانن کي ڊپ هو ته ڪيس آزاد ڪيو ويندو. تنهن ڪري عبدالقيوم کُلي ڪورٽ ۾ ڪيس خنجر هڻي قتل ڪري ڇڏيو. جڏهن او سُليوان (O Sullivan) جج ڪانگس انهيءَ جو ڪارڻ پڇيو ته عبدالقيوم وراڻيو ته اسلام جي بي حرمتيءَ جي سزا رڳو جيل نه. پر موت هئڻ گهرجي. قيوم کي ڦاسي ڏني ويئي. حڪومت قيوم جو لاش مسلمانن کي ڏيڻ کان انڪار ڪيو. جن انهيءَ جي باوجود، لاش قبر مان ڪوڻي ڪڍيو ۽ جلوس ڪڍيائون. اهو 1934ع ۾ زمانو هو. جڏهن انگريز قانون سان هٿ چراند ڪرڻ جي اجازت نه ڏيندا هئا. تنهن ڪري مجريل سنڌ جي ڪمشنر، گبسن (Gibson) مشين گن چوڙڻ جو حڪم ڏنو. جنهن سان چوهٺ مسلمان مارجي ويا. جنهن هندو- مسلم تعلقات کي خراب ڪيو.

ٻيو منجهائيندڙ عنصر سنڌ جي صورتحال جو هو. سنڌ بمبئي

پريزيڊنسيءَ جو حصو هئي. انهن ڏينهن ۾ وڏا صوبا تمام ٿورا هئا. پر مختلف جاگرافيائي ۽ ٻوليءَ جو صوبو هجڻ ڪري سنڌ پاڻ کي ڌورانهين هنڌ واري حيثيت سان نظرانداز ٿيل محسوس ڪيو. 1913ع ۾، هرچندراءِ وشن داس ڪانگريس جي ڪراچيءَ واري اجلاس جي استقباليا ڪاميٽيءَ جي چيئرمين جي حيثيت سان، سڀ کان پهرين سنڌ جي عليحدگيءَ جو سوال اُٿاريو. پر جڏهن 1925ع ۾ مسلم ليگ جي علي ڳڙهه واري اجلاس ۾ اهو سوال کنيو ويو ته انهيءَ 'سنڌي گهر' کي 'مسلمان گهر' ۾ تبديلي ڪيو ويو. پر جڏهن اها صلاح ڏني ويئي ته سنڌ جي مسلم اڪثريت کي ڌورانهين بمبئي جي هندو اڪثريت کان جدا ڪري، پر واري پنجاب جي مسلم اڪثريت سان ڳنڍيو وڃي ته سنڌي مسلمانن انڪار ڪيو جو هنن 'وڏي ڀاءُ' جي ڀاڃي هيٺ رهڻ نٿي گهريو.

شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾، مسلمانن جي اڪثريت عليحدگيءَ جي حمايت ڪئي. پر اهم اڳواڻ جهڙوڪ سر شاهنواز ڀٽو (ذوالفقار علي ڀٽو جو پيءُ) ۽ سر غلام حسين هدايت الله مخالفت ڪئي ۽ اهڙي طرح ڊگهي عرصي تائين 'سنڌ مسلم ايسوسيئشن' مسلمانن جي رروشن خيال طبقي جي نمائندگي ڪئي. ڪِن صوبي جي پاڻ پرئي هئڻ جي پڪ نه هئي جو منجهس ٻه ڪروڙ رپين جي کوٽ هئي. انهن وڏي ۽ خوشحال بمبئي پريزيڊنسيءَ هو حصو هجڻ کي پسند ٿي ڪيو.

هندو، جيڪڏهن هئا ته، پاڻ وڏيڪ ورهايل هئا. چيٺمل پرسرام هميشه عليحدگيءَ جو حمايتي هو. جٺرام داس دولت رام هميشه ان جو مخالف هو، ۽ ٻيا وقت ۽ حالتن سان پنهنجا پاسا بدلائي رهيا هئا. عليحده سنڌ جي معنيٰ هئي، مڪمل صوبائي ڍانچو ۽ نتيجي ۾ نوڪرين ۾ واڌارو. جن مان گهٽيون اڻ ٿر طور هندن کي سندن تعليم يافته هئڻ ڪري ملئيون هيون. خود مختيار سنڌ ۾ هو اقتصادي، ثقافتي، ۽ ٻين شعبن ۾ پنهنجي پيرن تي بيهندا. پر اهي مسلم اڪثريت کان پڻ ڊنل هئا- جنهن مان سندن تحفظ جي مراد ٿي سگهي ٿي.

اها ڳالهه ڪافي دلچسپ اهي ته انهيءَ موضوع تي باقي بمبئي وارا پڻ ٻن خيالن جا هئا: هنن بمبئي کي جيڪب آبادڪان حبلي- ڌروار تائين ڦهليل ڏسڻ چاهيو ٿي. پر انهن سنڌي مسلمان MLAs کي مڪمل طور

ناپسند ، ٿي ڪيو. جن هميشه انگريز نوڪر شاهيءَ جي اشارن تي ناچ ٿي ڪيو. 1928ع جي نهرو رپورٽ عليحدگيءَ جي حمايت ڪئي.

گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ، پنهي ڌرين جي ٽيهن اڳواڻن 1928ع ۾ 'سنڌ هندو مسلم ناهه' صحيح ڪيو. جنهن ۾ ڇاڻايل هو:

(١) سنڌ کي جدا ڪيو ويندو.

(٢) هندن کي ڌه سيڪڙو ملندو.

(٣) سنڌ ۾ گڏيل چونڊون ٿينديون.

(۴) سينيءَ سان انصاف ۽ برابريءَ وارو ورتاءُ ڪيو ويندو. پر افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته سکر ۾ 'سنڌ هندو ڪانفرنس' ناهه کي برقرار رکڻ ۾ ناڪام ويئي. سکر جي ساڌ ٻيلي وارو ڀائو هرنام داس عليحده سنڌ کي قبولڻ ۾ مسلمانن جي اڳرائيءَ کان گهڻو خائف هو. (جيڪڏهن اها ڪانفرنس ڪراچي يا حيدرآباد ۾ ٿئي ها ته اها گهڻو ڪري ناهه کي بحال رکي ها.) اُن وقت هندن چيو ته اهي عليحده سنڌ کي ان صورت ۾ قبول ڪندا جيڪڏهن سموري ملڪ ۾ گڏيل چونڊون ڪرايون وينديون. اها ڳالهه وڏي ذهن واري فراخدلانه ته هئي پر حقيقت پسندانه نه هئي.

هندن جو پنهنجي ڳالهه تان ڦري وڃڻ تباهي مثل هئي. 'سائمن ڪميشن' ۾ انهيءَ اسم تي ڳنڍ پڌل هئي. پر 1930ع ۾ چيئرمين پنهنجو ووٽ عليحدگيءَ جي حق ۾ ڏيئي ڇڏيو. 1932ع ۾ سنڌ جو عبدالله هارون اوٽاوا امپيريل ٽريڊ ڪانفرنس ۾ انگريزن جي مفادن لاءِ ويو. جن سائنس سنڌ جي عليحدگيءَ جو وعدو ڪيو. اهڙي طرح ١ اپريل 1936ع تي، سنڌ انگريزن طرفان مسلمانن لاءِ انعام طور جدا صوبي جي حيثيت سان وجود ورتو.

انهيءَ جي باوجود صورتحال ڪافي بهتر هئي. هر ڪنهن نئين ورهاڱي کي پُر اميد ٿي ڏٺو ٿي. جيڪا خوف ڳاڙهو نه هو. سر شاهنواز ڀٽي مسلم ليگ جي نقط نظر کي پيش ڪندڙ مشهور اخبار 'الوحيد' جي خاص نمبر 'آزاد سنڌ' (16 جون 1936ع) لاءِ پنهنجي پيغام ۾ چيو:

"سنڌ، پنجاب ۽ بنگال جي صورتحال خراب صورت اختيار ڪرڻ جو چتاءُ ڏيئي رهي آهي. مان چاهيان ٿو ته سنڌ باقي هندستان جي عمل

ڪرڻ لاءِ. هندو- مسلم مسئلي کي حل ڪرڻ جو جس کٽي." پر ٻوءِ جي اسيمبليءَ جي چونڊن جي نتيجي انهن اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. چونڊن ۾ 24 نشستون ٻئي جي پارٽيءَ کي، 6 نشستون غلام حسين جي مسلم پوليٽيڪل پارٽيءَ کي، 5 نشستون عبدالمجيد جي آزاد پارٽيءَ کي- سڀ مسلمان، 9 نشستون ڪانگريسين کي، 3 نشستون انگريزن کي، 1 نشست مزدور نمائيندي (نارايڻ داس بيچر) کي، 1 نشست عورتن جي نمائنده (جيٺي سپاهي ملاڻي) کي ۽ 11 نشستون آزاد هندو اميدوارن کي مليون.

پر سر شاهنواز پٽو پاڻ، آزاد پارٽيءَ جي شيخ عبدالمجيد کان هارائي ويو، جنهن ثبوت جي طور قران مٿي تي کڻي مهم هلائي هئي تہ هو بهتر مسلمان آهي! گورنر حڪومت ٺاهڻ لاءِ اتحاد پارٽيءَ جي اڳواڻ کهڙي کي نہ، پر انگريزن جي پراڻي دادلي، سر غلام حسين (1878ع-1948ع) کي دعوت ڏني، جنهن کي جيتوڻيڪ رڳو پنجن ميمبرن جي حمايت حاصل هئي. هڪ پيرو ڪرسيءَ تي ويهڻ سان، سر غلام حسين اڪثريت ۾ هئڻ جو انتظام ڪري ورتو. (جيئن اڄ ڪلهہ هريانہ صوبي ۾ ڀجن لال ڪيو آهي.) هن آزاد هندو ميمبرن مان هڪ کي انسپيڪٽر بنائي پنهنجو ڪري ورتو. پر 1938ع جي شروع ۾ حڪومت ڊهي پيئي. انهيءَ وچ ۾ کهڙو مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويو ۽ اتحاد پارٽيءَ جو نئون اڳواڻ، 38 سالہ، الله بخش سومرو وڏو وزير ٿيو.

الله بخش (1900ع، 1943ع) سنڌ جو بهترين وڏو وزير هو، جنهن جهڙو ٻيو ڪو ورلي ٿيو هوندو. جيتوڻيڪ هو زميندار ۽ سرڪاري ٺيڪيدار هو، پر هميشہ کاڌي پائيندو هو. حڪومت جي واڳ سنڀاليندي ئي عبيدالله سنڌي (1872ع-1944ع) تان ملڪ بدر ڪرڻ جو حڪم واپس ورتائين. جيڪو اولهہ- ايشيا ۾ پنهنجا جلاوطنيءَ جا ڏينهن ڪاٽي رهيو هو. (مسلم ليگ عبيدالله سنڌيءَ کي آجياڻو ڏنو. پر جڏهن انهن "مسلم هو تو مسلم ليگ ۾ آئو" جو نعرو هڻڻ شروع ڪيو تہ هو احتجاج وچان ٻاهر هليو ويو. هو 'سنڌو نربدا پارٽي' جي باري ۾ سوچي رهيو هو.) الله بخش وڏيرن کي ڏنل مئجسٽريٽ جا اختيار واپس ورتا. هن ڪانگريسي نقط نظر اختيار ڪيو ۽ وزيرن جو پگهار 500 رپيا مقرر ڪيائين. مڪاني ادارن ۾ نامزدگيءَ جو انت آيو. پاڻ کي عوام رواجي ماڻهو سمجهندڙ الله بخش، ڊرائيور جي

پرسان ويهندو هو. موٽر تي ڪڏهن به سرڪاري جهنڊو نه لڳائيندو هو ۽ ڪڏهن به ڪو آجياڻو يا پارٽي قبول نه ڪيائين. ريل گاڏيءَ ۾ پين ڪي وڌيڪ سهوليت واري هينين سيٽ استعمال ڪرڻ لاءِ، هو متيون برٿ استعمال ڪندو هو. هڪ ڀيري جڏهن شڪارپور ۾ ٻوڏ جو خطرو ٿي پيو ته واهه ڪي ٽڪو ڏياري پنهنجي زمين ڪي ٻوڏ هيٺ آڻي ڇڏيائين- ۽ شهر ڪي بچايائين. پر سندس سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي ته هو غير فرقي پرست ۽ قوم پرست هو.

فرقي پرست مسلمانن لاءِ ڪيس وڏي وزير جي عهدي تان هٽائڻ لاءِ اهو وڏو سبب هو. 1938ع ۾ ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ جي هڪ وڏي ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي، جنهن ۾ ليگ جي اڳواڻن هندن، ڪانگريس ۽ الله بخش جي خلاف خوب واويلا ڪئي. انهيءَ ڪانفرنس عربستان جي واريءَ، ڪجيءَ جي وڻن ۽ مٽي تي پڊل عرب گهوڙيسوارن سان مڪمل آراسته 'ڪلائيندڙ سنگت- ناٽڪ' جو ڏيک ٿي ڏنو. انهن هڪ ٺهراءُ بحال ڪيو، جيڪو هندن ۽ مسلمانن جي 'ٻن قومن' جي خود ارادي جي باري ۾ هو. پير علي محمد راشدي محسوس ڪيو ته محمد علي جناح انهيءَ ٺهراءُ کان غير متعلق هو. "هن اسان کي رڳو اهو هڪ اشاري، هڪ ڌمڪي، هڪ سياسي هٿيار جي طور استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني." انهيءَ پويان حقيقي مقصد ڪنهن طرح الله بخش جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ هو. ڪين 29 مسلمان ميمبر ليگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ملي ويا. اهي 3 يورپي ميمبرن جي مدد سان پنهنجي حڪومت ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. پر جڏهن بي اعتماديءَ جي رٿ پيش ٿي ته منجهانئن رڳو 7 ميمبرن حمايت ۾ ووٽ ڪيو ۽ ليگ جو اڳواڻ هدايت الله خود اها پارٽي ڇڏي الله بخش جي وزارت ۾ شامل ٿيو.

حقيقت ۾ سنڌ ۾ ليگ جون پاڙون مضبوط نه هيون. جڏهن ليگ جيڪب آباد ۾ جناح لاءِ عام جلسي جو اعلان ڪيو ته ان جلسي ۾ ڪوبه حاضر نه ٿيو. راشديءَ کي پنهنجي مقامي دوست حڪيم قائم الدين کي گذارش ڪرڻي پيئي ته هو جلسي ۾ ماڻهو ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ پنهنجي هندو دوستن کي چوي. هندن، سڀني دوستن جي حيثيت سان اها مهرباني ڪئي. ايتري قدر جو هن پنهنجون 'گانڌي ٽوپيون' پائڻ جي بدران، اهي ڪيسن ۾ وجهي ڇڏيون، جيئن جناح کي تڪليف نه ٿئي. پر انهن روءِ ۾ اچي 'جناح

زنده آباد‘ جو نعرو هڻڻ کان انڪار ڪيو.

پر مسلم ليگ پنهنجي شرارت ۾ هوڏ ٻڌي ويٺي. بدين پرسان واقع، لواريءَ جي پير، انهن ماڻهن لاءِ، جيڪي عربستان وڃڻ جو خرچ برداشت نٿي ڪري سگهيا، مقامي طور حج ادا ڪرڻ جو انتظام ڪيو. اهو سلسلو 1934ع تائين جاري رهيو. زائرين ذوالحج مهيني ۾ گڏ ٿي، درگاهه تان موٽندي نماز پڙهي، مقامي ڪوهه ’زم زم‘ تي ويندا هئا ۽ پير کي ’خدا‘ جي نالي سان مخاطب ٿيندا هئا ۽ هڪ ٻئي کي ’ حاجي‘ چئي مبارڪ ڏيندا هئا. انهن ويچارن کي انهيءَ مان روحاني اطمينان حاصل ٿيندو هو. پر ڪٽر مذهبي ماڻهن انهيءَ عمل کي غير اسلامي ڪوٺي رد ڪيو، اشتعال ۾ اچي احتجاج ڪيائون، ۽ ان تي بندش وجهڻ لاءِ 1938ع ۾ الله بخش تي زور وڌائون.

انهيءَ ۾ ڪاميابي حاصل ٿيڻ ڪري، ليگ جي ٻڪ وڌيڪ تيز ٿي. انهيءَ وچ ۾ هندن جي دٻاءُ هيٺ حڪومت، سنڌ سيڪريٽريٽ پرسان آرٽيلري ميدان تي واقع هڪ ننڍي غير قانوني مندر کي بحال ڪيو ۽ اوم منڊلي- جيڪا تڏهن برهم ڪمارين جي تنظيم بڻجي چڪي هئي. تي بندش وڌي. انهن سمورين ڳالهين، ليگين جي انهيءَ ويساهه کي همٿايو تہ حڪومت کي هيسائي سگهجي ٿو. هاڻي انهن الله بخش جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ هڪ وڏي مزاحمت ڪرڻ جو اهتمام ڪيو.

سکر ۾، سنڌوءَ جي ڪناري، هندن جي ساڌ ٻيلي جي پيتاريءَ ۾ مندر پرسان، ڪجهه ڊٺل ڍانچن تي مشتمل منزل گاهه جي عمارت هئي. اها گهڻي عرصي کان سرڪاري گودام جي طور استعمال ٿيندي هئي. مسلمانن انهيءَ لاءِ مسجد هئڻ جي دعويٰ ڪئي. هندن انهيءَ دعويٰ کي غلط ڪوٺيو جو ڪين ڊپ هو تہ ساڌ ٻيلي جي پرسان مسجد هئڻ اختلاف ۽ ڇڪتاڻ کي وڌائيندو.

الله بخش ٻن ٻيڙين جي وچ تي هو. ڪانگرس اڳواڻ، غلام حسين منزل گاهه کي سرڪاري ملڪيت قرار ڏئي مسلمانن جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. الله بخش مسلمان آفيسرن کي منزل گاهه جي جاچ ڪرڻ لاءِ موڪليو. انهن واپس اچي ٻڌايو تہ پٿر تي اُڪريل پراڻي فارسي لکت مان پتو پوي ٿو تہ اها هڪ سراءِ هئي ۽ ان ۾ ’محراب‘ پوءِ جو واڌارو آهي. پر

ليڪي برٽساني بيدا ڪرڻ تي بضد هئا. انهن 3 آڪٽوبر کان 19 نومبر 1939ع تائين، جي- ايم- سيد، کهڙي ۽ سر عبدالله هارون جي اڳواڻيءَ ۾ منزل گاهه تي زوريءَ قبضو ڪيو. 1 نومبر 1939ع تي مشهور ڳائڻو- سنت، ڀڳت ڪنور رام کي رُڪ ريلوي اسٽيشن تي بندوق جي گولي هڻي ماريو ويو- ۽ ڪو به ماڻهو گرفتار نه ڪيو ويو. سکر ضلعي ۾ پندرهن ڏينهن مڪمل هڙتال رهي. جڏهن صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبر ڀمناڻي چيو ته ڀڳت ڪنور رام کي پير پر چونديءَ واري مارايو آهي. (اڳ ۾ پير جي پٽ کي هندو ڇوڪرين جي اغوا سبب مار ڪڍي ويئي هئي.) ڪيس به بندوق جي گولي هڻي ماريو ويو. سنڌي هندن ۾ هراس ڇانئجي ويو.

پر خارب ڏينهن ته اجا اچڻا هئا. اها عام ڳالهه هئي ته هڪ هندوءَ کي مارڻ ست حج ادا ڪرڻ جي برابر آهي. سکر جي بهراڙين ۾ 64 هندن کي قتل ڪيو ويو ۽ لکين رپين جي ماليت جي برابر ملڪيتن کي ڦريو يا ساڙيو ويو. اهڙي اشتعال انگيز ماحول ۾ اسيمبليءَ جي ايوان ۾ جي-ايم- سيد اعلان ڪيو ته هندن کي سنڌ مان ائين لوڏي ڪڍيو ويندو جيئن يهودين کي جرمنيءَ مان ڪڍيو ويو هو. انهيءَ بيان تي گهڻو پوءِ جي-ايم- سيد کي تمام گهڻو افسوس ٿيو. پر جيڪو نقصان ٿيڻو هو سو ٿي چڪو.

اها ڏکوئيندڙ صورتحال هئي، جنهن ۾ ڪانگريس کي الله بخش جي مشڪلات کي سمجهڻ گهرجي ها. هيءُ اهو شخص هو، جنهن 1940ع ۾ آل انڊيا آزاد ڪانفرنس جي صدارت ڪئي ۽ چيو هئائين: "هندستان ۾ مسلمان جدا قوم جي حيثيت سان مذهب جي بنياد تي غير اسلامي آهي." ۽ ڪانگريس کي سمجهڻ گهرجي ها ته هو منزل گاهه جي معاملي ۾ ڇو ٻڏتر ۾ هو. گانڌي 'هريجن' (2 ڊسمبر 1939ع) ۾ درست چيو هو ته بنيادي مسئلو اهو هو ته خود انتظامي سنڌ لاءِ نئين ڳالهه هئي. "سنڌ نالي ماتر خودمختيار آهي ۽ گڏريل حڪومت جي پيٽ ۾ جان ۽ مال جي تحفظ ڏيڻ جي حد تائين گهٽ اهل آهي. ڇاڪاڻ جو ڪيس پوليس يا فوجي فن ۾ اڳ سڪيا مليل ناهي." پر ڪانگريس الله بخش جي وزارت کي ڊاهڻ ۾ مسلم ليگ جو ساٿ ڏنو! (۽ جڏهن اسيمبليءَ جي اڪيلي ڪانگريسي مسلمان ميمبر محمد امين کوسي مخالفت ڪئي ته ڪيس پارٽيءَ مان ڪڍيو ويو!) انهيءَ کان به ڏينهن اڳ، 25 مارچ 1940ع تي اهوسنڌ جي ڪانگريس طرفان مسلم ليگ

لاءِ وڏو تحفو هو. جڏهن پارٽيءَ جو لاهور ۾ اجلاس ٿيو ۽ ورهاڱي جو ٺهراءُ منظور ٿيو. مسلمان اڳواڻن پوءِ قبول ڪيو تہ منزل گاهہ جو معاملو 'هترادو' تڪرار هو. جيڪو رڳو الله بخش جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ رچايو ويو هو.

هندن ڪي سنڌ جي ڪانگريسين جي ڪوتاهہ نظريءَ تي صدمو پهتو. پروفيسر نارايڻ داس ملڪاڻي سردار پٽيل کي انهيءَ باري ۾ ڪجهہ ڪرڻ لاءِ خط لکيو. ۽ سردار پٽيل کيس ورندي موڪلي: "مون کي اوهان جو 1 مارچ 1941ع جو لکيل ڏک ڀريو خط مليو. اسان جي سنڌ جي ڪانگريس اسيمبلي پارٽيءَ جي دوستن اهڙو رستو اختيار ڪيو آهي، جيڪو تنظيم توڙي انهن لاءِ خود بدناميءَ جو سبب آهي..... ڏسجي ٿو تہ سکر جي هندو پنچايت ڪين زوري ڪنهن حڪمت عمليءَ تي آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي آهي. هو اها اختيار نہ ڪن ها. جيڪڏهن سندن وس ۾ هجي ها يا ڪانگريس جي اصولن جي پيروي ڪرڻ لاءِ وٽن گهربل سگهہ هجي ها..... هو پنهنجي انهيءَ قلم سان لاڳاپيل ملڪ جي وسيع تر مفاد جي ڳالهہ ڪن ٿا. جڏهن تہ اهو وساري ٿا ڇڏين تہ وسيع تر مفاد ڪان گهٽو گهٽ، مقامي مفادن لاءِ بہ ڪم نٿا ڪن.

ٻني سال ليگ جي وزارت ڍهي پيئي ۽ الله بخش جي حڪومت واپس اقتدار ۾ آئي. پر نقصان ٿي چڪو هو. مسلم ليگ جون شاخون 30 مان وڌي 400 تائين پهچي چڪيون هيون. ليگ جي انهيءَ هڪ سال دوران، انگريز آفيسرن فرقيوارانہ مقصد جي پورائي لاءِ پنهنجو پاڻ کي بدناميءَ سان ڍڪي ڇڏيو.

جسٽس ويسٽن (Justice Weston) کي منزل گاهہ جي فسادن جي معاملي جي جاچ لاءِ مقرر ڪيو ويو. جڏهن مسلم انجمن، تشدد ڪرڻ جو مسلم ليگ تي الزام ڏريو تہ جج ڦري انهن جو طرفدار ٿي بيٺو. جڏهن ڏريون ۽ جج منزل گاهہ جي سر زمين جو معائنو ڪرڻ ويا تہ ليگ جي 'وڪيل' پير علي محمد راشدي، ويسٽن جا بوٽ پنهنجي هٿن ۾ کنيا ۽ اهي منهہ جي ڇانو ۾ رکيائين تہ جج جي جسم مان لهر ڊوڙي ويئي. جڏهن سڀ ٻاهر نڪتا تہ راشدي وري بوٽ کنيا ۽ ويسٽن جي پيرن اڳيان رکيائين. جج خوشيءَ ۾ نہ ماپي، بنيادي ساڃاهہ پڻ وڃائي وينو. جڏهن اهو قافلو روهڙيءَ ڏانهن روانو ٿيو تہ هو پنهنجي موٽر کي ڇڏي، راشديءَ جي موٽر ۾ وينو.

راندي، پنهنجي يادگيرين ۾ لکي ٿو ته انهيءَ ڏينهن موٽر ۾ ويسٽن ڪانئس ايتري قدر پڇيو ته هاڻي مسلمان ساڌ ٻيلي تي ڪڏهن تائين پنهنجي دعوي ڪن. انهيءَ ۾ ڪو عجب ناهي ته ويسٽن پنهنجي رپورٽ ۾ فسادن لاءِ هندن کي ذميوار ٺهرايو آهي. انهيءَ ساڳئي رياڪار جج کي پوءِ منزل گاهه جي معاملي کي فيصل ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. منزل گاهه جو معاملو ختم ته ٿيو- پر سنڌ ۾ هندو- مسلم دوستيءَ کي زورائتو ڌڪ هڻڻ کان اڳ ختم نه ٿيو-

الله بخش جي حڪومت وري آئي، پر انگريزن جو زور هاڻي ڪيس حڪومت کان ٻاهر ڌسڻ تي هو. جڏهن 'هندستان ڇڏي وڃو' هلچل شروع ٿي ته هن پنهنجو پراڻو 'خان بهادر' جو خطاب (Order of British Empire) OBE واپس ڪيا. هن نيشنل ڊفينس ڪائونسل تان پڻ استعيفا ڏيئي ڇڏي. تڏهن گورنر مٿس سندس 'اعتماد' جو اعلان ڪيو اسيمبليءَ جو اعتماد هئڻ جي باوجود ڪيس معزول ڪري ڇڏيائين. ڪجهه مهينن کان پوءِ، جڏهن هو پنهنجي اباڻي شهر شڪارپور ۾ ٽانگي تي وڃي رهيو هو ته ڪيس ڏينهن ڏٺي جو قتل ڪيو ويو. لگ جي وزير کهڙي تي تهمت لڳي، پر هو شڪ جي فائدي ۾ سزا کان بچي ويو.

انهيءَ وچ ۾ انگريزن جي ليگ لاءِ رياڪاري جاري رهي. 1946ع جي اسيمبليءَ جي چوندن ۾ 28 ليگي، 22 ڪانگريسي 7 مسلم ليگ جا مخالف اميدوار چونڊجي آيا ۽ 3 يورپي مائٽن کي نامزد ڪيو ويو. 22 ڪانگريسين ۽ 7 مسلم ليگ جي مخالفن اتحاد ناهيو. ليگ کان اتحاد جو هڪ ميمبر وڌيڪ هو. پر گورنر سرفرينسز موڊي (Sir Francis Mudie) مسلم ليگ وزارت کي نامزد ڪيو ۽ نامزد ٽن يورپي ميمبرن کي سندس حمايت ڪرڻ لاءِ چيائين!

پوءِ به، 60 ميمبرن جي ايوان ۾ هڪ ليگي چونڊيل اسپيڪر سان ليگ جا ميمبر گهٽجي 29 جي ڳاڻيٽي تي بيٺا. پر گورنر اسيمبليءَ جو اجلاس نه ڪوٺايو. انهيءَ کان وڌيڪ اها ڳالهه ٿي جو جڏهن مير بنده علي خان ٽالپر ليگ کان عليحدگي اختيار ڪئي ته گورنر ڏانهس پنهنجي سيڪريٽريءَ کي وزارت جي وعدي سان ليگ ۾ وري شامل ٿيڻ لاءِ چورائي موڪليو. جڏهن اسيمبليءَ کي ڪانسٽيٽيوئنٽ اسيمبليءَ لاءِ سنڌ جا نمائندا چونڊڻا

هئا ته انهيءَ ڏينهن گورنر ايوان کي اهو چئي مهمل ڪري ڇڏيو ته اهو اجلاس عدم اعتماد جي تحريڪ اڪلائڻ لاءِ مقرر ٿيل هو. سندس بهانو اهو هو ته اسيمبليءَ، جيڪا ڪانسٽيٽوئينٽ اسيمبليءَ لاءِ ميمبر چونڊڻ لاءِ گهرائي ويئي آهي، اها ٻيو ڪو معاملو هلائي نٿي سگهي. اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته ساڳئي وقت پنجاب جي انگريز گورنر پنجاب اسيمبليءَ کي غير ليگي خضر حيات حڪومت جي مخالف عدم اعتماد جي تحريڪ ڪڍڻ جي اجازت ڏني، جيتوڻيڪ ڪيس پڻ ڪانسٽيٽوئينٽ اسيمبليءَ لاءِ نمائندا چونڊڻ لاءِ ڪوٺايو ويو هو.

بوءِ جڏهن آئيني طور سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس ڪوٺائڻ لازم ٿيو ته گورنر اهو نه ڪوٺايو- جاڪاڻ جو ليگ جي اڪثريت 25 تائين گهٽجي ويئي هئي. ان جي بدران هن اسيمبليءَ ٽوڙي ڇڏي ۽ نيون چونڊون ڪرائڻ جو حڪم ڏنائين ۽ ليگين کي 'عبوري حڪومت' طور بحال رکيائين. پوءِ جي چونڊن ۾ انگريزن ۽ اعليٰ عملدارن جي خرچ تي مسلمان زميندارن ۽ عملدارن جي ڌانڌلين جي ڪري ليگ جي 25 نشستن جي پيٽ ۾ قوم پرست مسلمانن فقط ٻه نسستون حاصل ڪيون. چونڊن جي قانوني اپيلن جي شنوائي کان اڳ، ڌانڌلين ذريعي چونڊجي آيل اسيمبلي پاڪستان جي حمايت ۾ ووٽ ڪيو! گورنر موڊي کي سندس خدمتن جي عيوض سنڌ جي گورنريءَ تان پنجاب جي گورنر جي عهدي تي ترقي ڏني ويئي. پير علي محمد راشدي موڊي کي بجا طور 'ڪاتڪو' ڪوٺيو آهي. سنڌ جي مقدر کي هڪ ٻئي قائد، مسٽر جناح کان به وڌيڪ 'قائداعظم موڊي' مُهر بند ڪيو.

ڪانگريس گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جو ڪجهه حصو بچائي سگهي ها. پر هن چيمبرلين (Chamberlain) جهڙو ڪردار ادا ڪيو. جنهن 1938ع ۾ اهو بيان ڏيئي چيڪوسلوويڪيا کي هٽلر جي حوالي ڪيو هو ته "اهو ڏورانهون ملڪ آهي، جنهن جي باري ۾ اسان کي پوري ساري خبر آهي."

ٿر پارڪر ضلعي ۾ هندو اڪثريت آهي، جنهن جي ڪانگريس کي گهُر ڪرڻ گهرجي ها. حقيقت ۾ اهو سنڌ جي پيٽ ۾ روايتي طرح مارواڙ جو وڌيڪ حصو هو. ورهاڱي جي موقعي تي هندو اڪثريت کي رد ڪرڻ لاءِ سانگهڙ ضلعو، ٿرپارڪر ضلعي ۾ ضم ڪيو ويو. پر پوءِ به ٿرپارڪر ضلعي جو معاملو آسام ۾ سلهٽ جهڙو آهي، جتي ليگ راءِ دهيءَ جي وسيلي ضلعي

جي هڪ حصي جي گهُر ڪئي- ۽ اهو حاصل ڪيو.

1928ع ۾ جڏهن سنڌ جي بمبئي کان عليحدگيءَ جي ڳالهه هلي رهي هئي تہ جوڌپور رياست ٿرپارڪر ضلعي جي امرڪوٽ (عمر ڪوٽ) واري خطي تي پنهنجو حق ظاهر ڪري گهُر ڪئي هئي. جوڌپور وارن جي اها گهر انهيءَ بنياد تي هئي تہ روايتي طرح امرڪوٽ مارواڙ جي خطي جو حصو رهيو هو.

ٻي ايراضي، جيڪا هندستان حاصل ڪري سگهيو ٿي، اُها مقامي خيرپور جي واليءَ کي ڪافي سالن لاءِ پوني ۾ قيد ڪري رکيو ويو هو. هلندڙ صديءَ جي چاليهہ واري ڏهاڪي ۾ خيرپور جي ديوان، يو پيءَ جو رهاڪو اعجاز علي هو. ڪانئس ٻئي نمبر تي مالياتي اهلڪار منگهارام واڌاڻي هو. اعجاز علي منگهارام کي اُتان کان فارغ ڪري ڇڏيو. جڏهن اختيار جي منتقليءَ جو وقت آيو تہ منگهارام پوني ۾ مير سان مليو ۽ کيس واپس تخت ڏيارڻ جو وعدو انهيءَ شرط سان ڪيائين تہ هو اعجاز علي کي موقوف ڪندو ۽ هندستان سان الحاق ڪندو. مير اهو شرط قبول ڪيو. منگهارام مائونٽ بٽن ۽ سردار پٽيل سان ملاقات ڪئي. مير کي سندس رياست واپس ڪئي ويئي. اعجاز علي کي فارغ ڪيو ويو. هاڻي مير هندستان سان الحاق ڪرڻ لاءِ تيار هو. پنڊت نهرو اها آڇ رد ڪري ڇڏي- ايتري قدر جو هن بلوچستان جي رياست قلات جي الحاق جا ڪاغذ بہ واپس ڪري ڇڏيا.

جيڪڏهن نيو دهلي سرڪار خيرپور ۽ ٿرپارڪر جي معاملي ۾ گنڀير ٿي ڪيڏي ها تہ هندستان جي سرحد سگهاري سنڌوءَ کي وڃي ڇُهي ها.

حقيقت ۾ هندستان سموري سنڌ ۾ بالغ راءِ دهي ڪرائڻ لاءِ جٽي سگهيو ٿي، جو 1964ع جي عام چونڊن ۾، سنڌين جي اڪثريت ليگ جي مخالفت ۾ ووٽ ڏنا هئا.انهن چونڊن ۾، سنڌين جي اڪثريت ليگ جي مخالفت ۾ ووٽ ڏنا هئا. انهن چونڊن ۾ سنڌ صوبي جي 71 سيڪڙو مسلمان آبادي مان مسلم ليگ رڳو 46.3 سيڪڙو ووٽ حاصل ڪيا. ليگ جي هر چئن ووٽن پويان ٽي ووٽ جي- ايم- سيد ۽ مولا بخش جي پوئلڳ قوم پرست مسلمانن ڏنا هئا.

60 ميمبرن جي ايوان ۾، 10 اسيمبليءَ جا ميمبر بنان مقابلي

چوندجي آيا. منجهانئن رڳو هڪ مسلمان هو. جيڪڏهن انهن ڏهن تڪن ۾ بڻ چوندون ٿين ها تہ عام ووٽ جو ليگي سيڪڙو ڇاليهن کان بہ گهٽ بيهي ها!

اهڙي طرح سنڌ ۾ ليگ جي مخالفت ۾ عام ووٽن جي اڪثريت صاف هئي. انهن سڀني سٽائن عنصرن جي ماٺڻ جي ناڪاميءَ ۾، ڪانگريس سنڌ سان گهٽ انصاف ڪيو آهي ۽ هندستان جي صورت ۾ تہ اُن کان بہ گهٽ ڪيو آهي. خان عبدالغفار خان شڪايت ڪئي تہ ڪانگريس نہ رڳو اُتر- اولهہ سرحدي صوبي کي بگهڙن جي جوالي ڪيو آهي، پر سنڌ کي بڻ بگهڙن جي حوالي ڪيو اُهي.

باب سورهون

جيئي سنڌ

سنڌ جو مقدر 1947ع ۾ مهر بند ڪيو ويو. پر اها مُهر ڀرڻين ئي ڏينهن کان کولي ويئي آهي. سنڌي مسلمان ورهاڱي جي گهُر ڪندا رهيا هئا جاڪاڻ تہ ٻيا مسلمان ٻڻ اهو ئي ڪري رهيا هئا ڇاڪاڻ تہ هندو انڪار ڪري رهيا هئا. اهو هڪ وڏو تماشو ڏسڻ ۾ ٿي آيو. پر انهيءَ تماشي جي نتيجن بابت ڪنهن سوچيو ئي نہ هو.

اها حقيقت آهي تہ تعليم، نوڪرين ۽ واپار ۾ مسلمان هندن کان گهٽو پوئتي هئا. پر اهي هوريان هوريان معتبرو آسري رهيا هئا. اُن سان ڪڏ. اهي ادم شماريءَ جو 70 سيڪڙو هئا ۽ اسيمبليءَ ۾ وڏي اڪثريت ۾ هئا- ۽ سياست ۾ جيڪا ڳالهہ گهرو وڌ وڌهي رهي هئي. اها لازمي طرح، نتيجا سيني پاسن کان چوڦير کهرو وڌ وجهي رهي هئي تنهنڪري سنڌي مسلمانن جو مستقبل يقيني هو.

انهيءَ وچ ۾. 1945ع ۾ مسلماني معاشري ۾ انگريز نواز رجعت پسندن سان جناح جي ترجيحي رويئي سبب، سنڌ جي ٻن تمام معتبر اڳواڻن مسلم ليگ تان اڳيئي استعيفا ڏيئي ڇڏي هئي. منجهانئن هڪ شيخ عبدالمجيد سنڌي هو، جيڪو 1915ع ۾ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو هو، ۽ سنڌ ۾ مسلم راءِ جي مک هتيار روزنامہ 'الوحيد' جي ادارت سنڀاليندو هو ۽ ٻيو- ٻيءَ جي خلبق زمان ۽ اتر- اولهہ سرحدي صوبي جي عبدالرب نشتر جهڙين قداور شخصيتن کي مسلم ليگ ۾ متعارف ڪرايو هئائين. ٻيو هو جي- ايم- سيد. جنهن صوبائي ليگ جي صدر جي حيثيت سان، ليگ کي هڪ ننڍا ڪڙي جاگيرداري قافلي مان عوامي تنظيم ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو.

تنهنڪري جڏهن ورهاڱو ٿيو تہ سنڌي مسلمانن کي يقين نہ هو تہ اهو ڪم ڪو درست ٿيو هو، محمد ابراهيم جويي کي پڪ هئي تہ اهو غلط ٿيو هو. هن هڪ ڪتاب لکيو: "پاڪستان کان سنڌ بچايو" (١) بر تڏهن

---

(١) اصل ۾ اهو ڪتاب انگريزي ۾ Save Sind, Save The Continent اهي.

گهڻي دير ٿي چڪي هئي. سنڌ جو ماحول ماتمي بنجي ويو. ائين ٿي لڳو ڄڻ راڪاس سڪار ٿي نڪري پيو هو ۽ ڪنهن کي ۽ ڪجهه به ڪنهن وقت هڙپ ڪري ويندو. ماڻهن ٿورو ۽ هيسيل لهجي ۾ ڳالهايو ٿي. مسلمانن کي اهو چوندي ٻڌو ويو ته قيامت ويجهو اچڻ جا آثار ڏسجن ٿا.

ٿورن ئي ڏينهن ۾ جناح جي تصوير سنڌي پٽين تان لهي ويئي. جڏهن مهاجر- مسلمانن هندن کي قتل ڪرڻ چاهيو ته سنڌي- مسلمانن سندن ساٿ ڏيڻ کان انڪار ڪيو. خود وڏو وزير کهڙو فساد ٽارڻ لاءِ روالور کڻي ٻاهر نڪري پيو. حقيقت ۾ سنڌ حڪومت ۽ پاڪستان حڪومت جي وچ ۾ ٻهريون تڪرار تڏهن شروع ٿيو، جڏهن 6 جنوري 1948ع تي ڪراچيءَ تي قبضي ڪرڻ ڪانپوءِ، سنڌ حڪومت مهاجر فسادين کي گرفتار ڪيو ۽ ڪائن لٽيل ملڪيت واپس ورتي، ۽ مرڪز فسادين جي طرفداري ڪئي.

جنوري1948ع ۾ هند سرڪار سنڌ مان هندن جي لڏ پلاڻ کي منظم ڪرڻ لاءِ نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻيءَ کي پاڪستان ۾ ائڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر مقرر ڪيو. پر سنڌ جي وڏي وزير کهڙي کيس سنڌ جو دؤرو ڪرڻ جي اجازت نه ڏني. جو هن جو ته مان نه چاهيان ته ڪو هندو سنڌ مان لڏي وڃي ۽ سندس مراد به اها ٿي هئي هو هندن کي ترسائڻ لاءِ ايڏو اتاولو هو جو هن ڏنو ته 'عام' قسم جو ڏاڙو به نٿي لڳو. اها ڳالهه پاڪستان جي مهاجر وزيراعظم نوابزادي لياقت علي خان جي برداشت کان ٻاهر هئي. جلد ئي کهڙي کي لاٿو ويو.

'جيئي سنڌ' تحريڪ جو جنم اجهو ائين ٿيو، جنهن آگسٽ سيپٽمبر 1983ع ۾ عوامي جدوجهد جي شڪل اختيار ڪرڻ لاءِ MRD (Movemeat for Restortion of Democrcy)ڪي وجود ڏنو. جنهن ۾ 500 ماڻهو مارجي ويا ۽ 150 ڪروڙ رپين جي رڳو ريلوي جي ملڪيت تباهه ٿي. انهيءَ تحريڪ جي مڪمل تشريح جي-ايم- سيد جي ڪتابن 'سنڌ جو ماضي، حال ۽ مستقبل'. 'سنڌو ديش- ڇو ۽ ڇالاءِ' ۽ 'سنڌوءَ جي ساڃاهه' ۾ ڏسي سگهجي ٿي. اهي ڪتاب پڙهڻ سان حقيقت ظاهر ٿئي ٿي.

سيد 1904ع ۾ ڄائو هو ۽ اڃا تائين بقيد حيات آهي. هو چوي ٿو

تہ پاڪستان هڪ غلطي ۽ ڏوھ آهي: مهاجرن ملڪ کي تباھ ڪري ڇڏيو آهي: اولهہ پاڪستان سنڌ کي هڪ نو آباديءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي ۽ پاڪستان کي ٽڻ گهرجي- تہ جيئن سنڌ زنده رهي سگهي ۽ آزاديءَ سان ڪليو ساھ کڻي سگهي. هو تفصيل سان هن ريت ٻڌائي ٿو: اول نام نهاد 'پاڪستان جي اسلامي رياست'. اها مڪمل طور غير اسلامي آهي. ڪڏهن بہ ڪا اسلامي رياست نہ رهي آهي ۽ نہ ئي وري ڪا ٿي بہ سگهي ٿي. (١) عرب- ڇاپ اسلام پسندن جو اهو چوڻ عقل کان خالي آهي تہ ڏاهپ يا علم ۾ قرآن ئي حرف- آخر آهي. (٢)

قرآن ۾ اهو ڪجهہ ناهي، جنهن تي اوهين جديد رياست جو بنياد رکي سگهو يا جديد اقتصاديات جي تعمير ڪري سگهو. (١)

مسلمان پهرئين ئي ڏينهن کان مختلف مسلڪن ۾ ورهايل آهن. اسلام ۾ مختلف 350 فرقا آهن. (٢)

قرآن ۾ ۾ خليفي جبي گنجائش ئي ناهي. پر انهيءَ هوندي، يورپ جي طرز تي خليفو گهڙيو ويو. وچئين دؤر وانگر، وري مذهب ۽ سياست کي اسلام ۾ ملايو ويو. عيسائين کي وري بہ عقل آيو، جو هنن صديون اڳي چرچ کي رياست کان جدا ڪيو. پر مسلمانن پنهي کي گڏ جاري رکيو- جيڪي ٻئي پراڻا ۽ ميرا آهن. اسلامي اصول بهترين آهن: پر عرب ڇاپ اسلام هميشہ ڪٽر. اڳرو ۽ شهنشاهيت پرست رهيو آهي. عربن سنڌ کي اسلام جي نالي ۾ فتح ڪيو، اسلام جي نالي ۾ لٽيو، 20 هزار مرد، زالون ۽ ٻار غلامن جي طور ۽ اسلام جي ئي نالي ۾ وڪرو ڪيا. انهيءَ قسم جي اسلام جي اسان کي ضرورت نہ هئي. ايتري قدر جو ظالم حڪمرانن جهڙوڪ تيمورلنگ جي اڪيچار خونريزيءَ جي باوجود کيس 'صاحب قرآن'

---

(1) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال، مستبل تي هڪ طائرانہ نظر". صفحا 44-45.

(٢) جي-ايم-سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون". نئين سنڌ پبليڪيسن، ڪراچي، صفحو 129.

(١) جي-ايم-سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 103.

(٢) جي-ايم- سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال، مستقبل تي هڪ طائرانہ نظر". 211.

جو لقب ڏنو ويو. ۽ اورنگ زيب کي پنهنجي پيءُ کي قيد ڪرڻ. ڀائرن کي قتل ڪرڻ ۽ سرمد کي شهيد ڪرائڻ جي باوجود ڪيس محي الدين جهڙا وڏا اسلامي خطاب ڏنا ويا. (۳)

اسلام لاءِ جيڪي مجيل آهي، انهيءَ جو گهڻو حصو اسلام کان اڳ وارين عربستان جي رسمن تي ٻڌل آهي.

(۱) اجا تائين حاجي عربستان جي 'لات' ۽ 'منات' نالي مخالف...... کي مارڻ لاءِ پٿريون هڻندا آهن. اهي ٻن ٽڪرين مارو ۽ صفا- جي وچ ۾ ڊوڙندا آهن. ڇاڪاڻ جو ابراهيم جي مصري بيبي حاجران. جڏهن ٻار ڄڻڻ واري هئي تہ پاڻيءَ جي ڳولا ۾ انهن ٽي ٽڪرين جي وچان ڊوڙي هئي. (۲) اهي عربن جون اڳاٽيون رسمون هيون.

ماڻهو هتي عربستان ۾ دفن ٿيڻ چاهيندا آهن تہ جيئن قيامت جي ڏينهن تي پنهنجي الله جي اڳيان سرخرو ٿين. (۳) ڪين خبر ناهي تہ دفنائڻ کان پوءِ، عرب سندن لاش ڪڏي ڪنهن غار ۾ اڇلائي ڇڏيندا آهن. اهي ماڻهو ڪهڙا اسڪول ڪاليج قائم ڪري سگهندا. جيڪي لئبرريون ساڙيندا رهيا آهن؟ (۴) اهي ماڻهو جيڪي موسيقي ۽ رقص جي خلاف جنگيون جوٽيندا رهيا آهن. ريڊيو ۽ ٽيلويزن سان ڪڏهن انصاف ڪري سگهندا؟ (۵)

پاڪستان. هندستان جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جو انڪار آهي. جنهن صورت ۾ عرب جيڪي ساڳيون زبانون ڳالهائين ٿا ۽ ساڳئي الله جو قسم

---

(۳) ايضاً 96 کان 99.

(۱) جي-ايم-سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهہ". جلد نمبر 1. نئين سنڌ پبليڪيشن. ڪراچي. صفحا 214-215.

(۲) جي-ايم-سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون". نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي. 1976ع. صفحا 103-104.

(۳) جي-ايم- سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهہ". جلد نمبر 1. نئين سنڌ پبليڪيشن. ڪراچي صفحو 410.

(۴) ايضاً صفحا 140. 219.

(۵) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي. حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر". 1971ع. صفحو 219 ۽ 222.

ڪٽن ٿا. جدا رياستن جا شهري ٿي سگهن ٿا تہ پوءِ سنڌين، پنجابين، بلوچن ۽ پختونن کي پنهنجون جدا خودمختيار رياستون ڇو ناهن؟ ڪين سنڌن خواهش جي خلاف گڏ رکڻ، ڪين هڪ ئي قبر ۾ دفنائڻ برابر آهي.

پاڪستان سيني نوس اصولن جي پرک جي بنياد تي هڪ گناهگار رياست آهي. اهو 'چورن' جو رڌٺو آهي. انهيءَ جي اڳواڻي ڪفن چور ڪن ٿا. جيئن 'ڀنگي' کي 'مهتر' چوڻ سان ڀڻ اهو عظيم نٿو ٿئي. (١) سنڌي اهڙي رياست سان ڪوبہ واسطو رکڻ لاءِ ڪجهہ بہ نٿا چاهين.

ان کان پوءِ 'مهاجر'. اهي پاڪستان ۾ انهيءَ ڪري نہ آيا آهن جو اهي هندستان ۾ رهي نٿي سگهيا. ڪروڙين مسلمان هندستان ۾ امن ۽ عزت سان رهيا پيا آهن. يو- پيءَ ۾ مسلمان ڪُل آباديءَ جو 13 سيڪڙو هئا، پر ڪين 45 سيڪڙو نوڪريون حاصل هيون ۽ پوءِ بہ اهي وڏي تعداد ۾ هت آيا. هندو سنڌ ۾ پنهنجون وڏيون ملڪيتون ڇڏي ويا، جيڪي سڀ مهاجرن کي مليون. ايتري قدر جو جيڪي هندن جون ملڪيتون سنڌي مسلمانن کي وڪرو ڪيون هيون؛ اهي متروڪ يا ڇڏيل ملڪيتون (Avaccuee Properties) پڌريون ڪيون ويون ۽ مهاجرن جي حوالي ڪيون ويون. منجهانئن گهڻن مهاجرن ڪوڙا ڪليم داخل ڪيا، پر اهي سڀ سندن ساٿي مهاجرن جا تصديق ٿيل هئا. جيڪي اويڪيو پراپرٽي ۽ آبادڪاري جي کاتن ۾ ڀرتي ٿيل هئا.

اهي مهاجر ئي هئا، جن 26 ڊسمبر 1947ع تي حيدرآباد ۾ ۽ 7 جنوري 1948ع تي ڪراچيءَ ۾ هندن کي قتل ڪيو ۽ لٽيو. جڏهن وڏي وزير کهڙي فسادين جي خلاف قدم کنيو تہ مهاجرن جو وڏو اڳواڻ لياقت علي خان سندس مخالف ٿي پيو.

سنڌي اڳواڻن سندن چڱائي ۾ پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪرڻ لاءِ جناح کي آڇ ڪئي. پر لياقت علي خان ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪيو ۽ سنڌ حڪومت کي حيدرآباد ۾ منتقل ٿيڻ لاءِ چيائين. جڏهن سنڌين ڪيس ڪراچيءَ جي نقصان لاءِ گهٽ ۾ گهٽ عيوضو ڏيڻ لاءِ چيو تہ ڪين چيو ويو تہ اها 'فتح ڪيل سرزمين' آهي. جنهن لاءِ

(١) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر". 1971ع. صفحو 27 ۽ 210.

ڪوبہ عيوضو نہ ٿيندو اهي. (١) جڏهن کهڙي احتجاج ڪيو تہ هن کيس معزول ڪري ڇڏيو. سندس جاءِ تي بغير ڪرنگهي واري پير الاهي بخش کي آندو ويو. هن سندن چاڙتي، هڪــدم سنڌيءَ جي جاءِ تي اڙدوءَ کي رائج ڪيو.

جڏهن سنڌ مسلم ليگ جي صدر، سيد علي اڪبر شاهہ سنڌي ثقافت جي بچائڻ لاءِ لياقت علي خان کي زور ڪيو تہ هن فرمايو: "گڏهہ ۽ اٺ هڪلڻ ڪانسواءِ سنڌي ثقافت ٻيو ڇا آهي؟" (٢) هي ساڳيو لياقت علي هو، جنهن هندستاني مسلمانن کي پاڪستان اچڻ جي دعوت ڏني هئي ۽ تڏهن چيو هئائين تہ اهو سيني ڏهہ ڪروڙ مسلمانن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

هندستان پنهنجو آئين ٽن سالن ۾ تيار ڪيو پر پاڪستان لياقت عليءَ جي هيٺ اهو ڪم ڇهن سالن ۾ بہ نہ ڪيو. سندس مهاجر نواز ۽ مقامي ماڻهن جي خلاف پاليسين جي پيش نظر کيس هٽائڻ لاءِ ڪجهہ پنجابي سياستدان ۽ ڪامورا گڏ ٿيا. ورهاڱي کان هڪدم پوءِ پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي صوبن مهاجرن جي وڏيڪ داخلا تي بندش وڌي. پر سنڌ ۾ مهاجرن جي سيلاب کي مڪمل طور جاري رکيو ويو. اها صورتحال برداشت جوڳي نہ هئي.

ايتري قدر جو برطانوي راڄ ۾ سنڌ مقرر ڪيل عملدارن کي ڇهن مهينن جي عرصي اندر سنڌي سکڻي پوندي هئي. پر اهو قانون ختم ڪيو ويو. سنڌ ۾ گورنر، وڏو وزير، انسپيڪٽر جنرل آف پوليس ۽ گهڻو ڪري ٻيا سينئر آفيسر غير سنڌي آهن، جيڪي سنڌي سکڻ کان انڪاري آهن. جيڪڏهن سنڌ ۾ آباد ٿيل مهاجر سنڌي زبان سکڻ کان انڪار تي بضد آهن تہ کين ووٽ استعمال ڪرڻ جو حق بہ نہ ملڻ گهرجي.

اڻ ورهايل سنڌ ۾، هندو سؤ ورهين جي عرصي ۾ زمين جي 30 لک ايڪڙن جا مالڪ بنيا ۽ مسلمانن انهن جي مخالفت ڪئي. پر مهاجرن انهيءَ عرصي جي هڪ حصي دوران 60 لک ايڪڙن تي قبضو ڪيو آهي.

(١) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر"، 1971ع، صفحو 252.
(١) ايضاً صفحا 252- 253.

مهاجرن کي ڪارخانا لڳائڻ. تجارت ڪرڻ ۽ گهر تعمير ڪرائڻ لاءِ سوبن ڪروڙ رپيا امداد يا قرض طور ڏنا ويا آهن. پر اها مهرباني سنڌين لاءِ ميسر ناهي. پاڪستان جي حڪومت ۾ سنڌين کي 3 سيڪڙو کان گهٽ نوڪريون حاصل آهن. (پاڪستان ۾ اهو هڪ مذاق آهي تہ پاڪستان سنڌين قائم ڪيو هو، تہ جيئن ويو- پيءَ وغيره جا شيعا قاديان جي احمدين جي مفاد ۾ حڪومت ڪن، جن کي غير مسلم قرار ڏنو ويو آهي).

مهاجر اڳواڻ پراڻن سنڌي نالن کي ميساري، انهن جي جاءِ تي نوان نالا تبديل ڪندا رهيا آهن. (ڪراچيءَ ۾ 'رام باغ' جو نالو 'آرام باغ' ۽ اچل سنگهہ پارڪ' جو نالو 'اقبال پارڪ' رکيو ويو آهي.) ٻئي طرف، سنڌ ۾ غير ملڪي نالا تبديل نہ ڪيا ويا آهن. مثال طور جنرل جيڪب جي نالي پويان، جنهن نيپئر سان گڏ سنڌ فتح ڪئي هئي، 'جيڪب آباد' جو نالو قائم آهي. پر پنجاب ۾ پنجابي عزت نفس نئين سر قائم ڪرڻ لاءِ 'مانٽگومري' جو انلو 'ساهيوال' ۽ 'لائلپور' جو نالو 'فيصل آباد' رکيو ويو آهي. (١)

اها هڪ اڻ ٽيٽي صورتحال آهي. مهاجرن کي پنهنجون پاڙون ڪرشن ۽ ڪبير ۾ ڳولڻ گهرجن ۽ ڪين سڌو تي هلڻ گهرجي- جيڪڏهن هو سنڌ ۾ رهڻ گهرن ٿا.

جيتري قدر پاڪستان ۾ پنجابين جو تعلق آهي. سنڌن باري ۾ جيترو چئجي اوترو ٿورو. سنڌ ۾ عام چوڻي آهي: "پنجابي هڪ تہ سمجهو ڏون، پنجابي ڏونڳ تہ جهڳائي ڊون." اهي سموري پاڪستان کي پنهنجي نؤ آباديءَ سمجهن ٿا. پاڪستان پنجابستان بنجي ويو آهي. سياست، سول ۽ ملٽري سروسز تي سندن قبضو آهي. هو پاڪستان ۾ گهڻي کان گهڻي زمين، صنعت ۽ تجارت حاصل ڪندا پيا وڃن. لڳي ٿو تہ انگريزن پنجابي مسلمانن کي سندن خدمتن جي مچتا ۾ هندستان جو ورهاڱو ڪري، هي سرزمين سندن استحصال لاءِ ڏني هئي. اهو استحصال آسان بنائڻ لاءِ، 1954ع ۾ انهن چئني صوبن کي زوري ضم ڪري 'ون يونٽ' ناهيو. جيئن تہ صوبن جي وڏن وزيرن اهو قبول نہ ڪيو، تنهن ڪري ڪين معزول ڪيو ويو.

(١) جي-ايم-سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهہ" جلد نمبر 1، صفحو 31.

جڏهن اياڻن سنڌي افيسرن کي هيڪاندو لاهور ڏانهن نيو نئي ويو ته انهيءَ نظاري سيني کي يهودين جي ياد ڏياري ڇڏي، جن کي جيروسلم جي شڪست کان پوءِ نئبيلان ڏانهن زير حراست نيو پئي ويو. (٢)

ون يونٽ جي نهڻ وقت، سنڌ جي خزاني ۾ 33 ڪروڙ رپيا هئا. ۽ پنجاب تي 100 ڪروڙ رپين جو قرض هو. اهي سموريون مالياتون ضم ڪيون ويون- ۽ اهڙي ريت سنڌ کان سندس مالي بچت کسي ويئي.

ورهاڱي جي ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي کان پوءِ پاڪستان جو آئين نيٺ تيار ٿيو. رڳو گورنر جنرل کي آئيني دستخط ڪرڻي هئي. پر ان وقت، پنجابي گورنر جنرل غلام محمد آئين ساز اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ۽ بنگالي چاڙتي محمد علي بوگرا کي پاڪستان جو وزيراعظم مقرر ڪيائين. جيڪو ان وقت واشنگٽن ۾ سفير جا فرائض سرانجام ڏئي رهيو هو.

آئين ساز اسيمبليءَ جي ٽوڙڻ واري عمل کي سنڌ هاءِ ڪورٽ ۾ للڪاريو ويو، جنهن ان کي غير آئيني هئڻ جو فيصلو ڏنو. پر وفاقي ڪورٽ، جنهن تي پنجابين جو قبضو هو، اسيمبليءَ ٽوڙڻ جي حڪم کي بحال رکيو.

ذوالفقار علي ڀٽو سنڌي هو، پر هو پڻ پنجاب جو چاڙتو هو. هو اسڪندر مرزا ۽ ايوب خان جون خوشامندون ڪري مٿي اڀريو. هن پنهنجي جاگير تي انهن جي شڪار جو بندوبست ڪيو. هن ايوب خان کي لنڪن ۽ لينن سان ڀيٽيو ۽ چيائين ته جيڪڏهن عظيم سنڌي شاعر شاهه عبداللطيف زنده هجي ها ته هو کيس ضرور هار پارائي ها. ڀٽو جڏهن حڪومت ۾ آيو ته ڏهڪاءُ بنجي آيو. هن پنهنجي ڪن نفادن کي تپيل لوهي سيخن سان ڏنيو. هن ڪن جا منهن ڪارا ڪري سندن جلوس ڪڍيو. هن هڪ ڊسٽرڪٽ اينڊ سيشن جج کي بنان وارنٽ گرفتار ڪيو. جڏهن سنڌ اسيمبلي سنڌي زبان کي سنڌ ۾ اردوءَ کي سرڪاري زبان قرار ڏيئي، صوبي کي ٻن زبانن جي صوبي هئڻ جو اعلان ڪيو. هو پنجابي سول ملٽري آفيسرن جي هٿن جو ڪيڏوڻو هو. هن سنڌ تي پنجابين ۽ مهاجرن جي ظلم جي خاتمي لاءِ ڪجهه نه ڪيو.

1977ع کانپوءِ، فوج سان وڙهندي، جيئوٽيڪ ڀٽي پاڻ کي جمهوريت جو طرفدار ڪري پيش ڪيو، پر هو بي نڪائيءَ سان سمورو وقت

(١) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر".
1971ع، صفحا 260- 261.

ساٿين کير ڪندڙ ٿيل هو. ڪنوينشن مسلم ليگ جي سيڪريٽري جنرل جي حيثيت سان هن رٿ ڏني ته ڊپٽي ڪمشنر ۽ سپريڊنٽ آف پوليس ضلعي سطح تي پارٽيءَ جا ترتيب وار صدر ۽ سيڪريٽري هئڻ گهرجن. هو هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ٿيل تاشقند جي امن معاهدي تائين ايوب جو ساٿو هٿ هو. پر جڏهن هن ڏٺو ته اهو معاهدو پاڪستان جي عوام ۾ غير مقبول ٿيندو ته پاڻ بچائڻ لاءِ هن ڪيس ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو. پٺي ايئر مارشل اصغر خان کي گڏجي حڪومت ڪرڻ جي تجويز ڏني ته "مقصد حڪومت ڪرڻ آهي. عوام بيوقوف آهي ۽ مون کي خبر آهي ته کين بيوقوف ڪيئن بڻائجي. منهنجي هٿ ۾ ڏنڊو هوندو ۽ ويهن سالن تائين مون کي ڪوبه هٽائي نه سگهندو." هن اها ساڳي تجويز يحيٰ خان کي به ڏني ته "اوپر پاڪستان ڪو مسئلو ناهي. اسان کي اتي 20 هزار ماڻهن کي مارڻو پوندو ۽ سڀ ٺيڪ ٿي ويندو."

1977ع ۾ پٺي پاڻ کي سچ پچ چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر بنايو. پوءِ هن پاڻ کي پاڪستان آرمڊ ڪور جو ڪرنل- ان- چيف بنايو. انهن ڳالهين کي، سندس قانوني قتل پڻ عوام جي ذهن تان مٽائي نه سگهيو. ضياالحق چونڊن کي ملتوي ڪرڻ ۾ ڪيئن ڪامياب ٿيو، انهي جو هڪ ڪارڻ اهو احساس هو، جيڪو پارٽين جو به هو ته بي اصولي پٺي کي وري حڪومت ۾ اچڻ جي اجازت نه ڏيڻ گهرجي.

سنڌ ۽ پنجاب جي وچ ۾ سنڌو طاس درريائي پاڻيءَ جي ورڇ جا اصول مختلف قانونن ۽ معاهدن ۾ 1901ع کان درج ٿيل هئا. اهو طئه ٿيل هو ته سنڌ راوي، ستلج ۽ بياس جي پاڻيءَ جو 25 سيڪڙو ۽ سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو 75 سيڪڙو ڪٽندو. اهو فامولو انهيءَ حقيقت تي ٻڌل هو ته پنجاب جي 20 انچ ساليانى برسات جي ڀيٽ ۾. سنڌ ۾ 10 انچ ساليانى برسات کان به گهٽ ٿي ٿي ۽ منجهس 2 سيڪڙو ٻيلا مس آهن، جيڪي عربستان کان به گهٽ آهن. پر جڏهن ون يونٽ ناهيو ويو ته انهيءَ معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪئي ويئي. راوي، ستلج ۽ بياس جي پاڻيءَ کي هڪ هزار ڪروڙ رپين ۾ هندستان ۽ ڪجهه ٻين ملڪن کي وڪرو ڪيو ويو. ۽ اهو ناڻو سنڌ حڪومت جي اڳ تيار ڪيل درجن آبپاشيءَ جي رٿائن کي عملي جامو پارائڻ جي بدران بنجاب ۾ پنجابين جي فائدي لاءِ منگلا ۽ چشما تي پاڻيءَ جا بند

پڌڻ ۾ استعمال ڪيو ويو.

بلوچستان جي سوئي گئس سنڌ جي پيٽ ۾ پنجاب کي وڏيڪ سستي اگهه ۾ وڪرو ڪئي ويئي.

پنجاب جي ايراضي 55 هزار چورس ميل آهي ۽ سنڌ جي 54 هزار چورس ميل. 1947ع ۾ پنجاب جي في چورس ميل 300 آدم شماريءَ جي ڀيٽ ۾، سنڌ جي 80، سرحد جي 150 ۽ بلوچستان جي 18 في چورس ميل آدمشماري هئي. پر 1979ع ۾ جڏهن پنجاب جي آدم شماري ۾ رڳو 33 سيڪڙي کان 400 تائين اضافو ٿيو تہ سنڌ ۾ ٿيڻ کان 260 في چورس ميل کان بہ وڌيڪ اضافو ٿيو آهي. اهو غير معمولي اضافو سنڌ ۾ پنجابين ۽ مهاجرن جي آبادڪاريءَ جي نمائندگي ٿو ڪري.

ورهاڱي کان پوءِ وارن براجن- اُتر ۾ گدو ۽ ڏکڻ ۾ ڪوٽڙي- سنڌ جي زمين کي سيراب ڪيو. اهي زمينون گهڻو ڪري مهاجرن ۽ رٽائرڊ فوجين کي الاٽ ڪيون ويون، جن ۾ گهڻائي وري بہ پنجابين جي هئي. انهيءَ سموري ڳالهہ مان مراد سنڌ تي اندروني قبضو ۽ فتح هئي. جڏهن سنڌ انهيءَ سموري عمل خلاف احتجاج ڪيو تہ پنجاب کيس رڳو ڌمڪيون ئي ڏنيون.

جڏهن ٽڪا خان اوڀر پاڪستان جو گورنر هو تہ چيو هئائين: ”پاڪستان جي دلچسپي رڳو بنگال جي سرزمين سان آهي. جيتري قدر ماڻهن جو تعلق آهي، تہ اهي اتي آباد ٿيڻ لاءِ آٿي سگهجن ٿا.“ پوءِ هن ڪراچيءَ جي پرسان ملير ۾ فوجين کي خطاب ۾ چيو هو: ”اسان اوڀر پاڪستان ۾ ناڪام ٿياسون. ڇاڪاڻ جو اهو تمام پري هو ۽ اتي تمام گهڻا ماڻهو هئا. جن جي هندستان مدد ڪري رهيو هو. جيڪڏهن ’سنڌوديش‘ پنهنجو ڪنڌ مٿي ڪندو تہ اسان کيس آسانيءَ سان چيپاٽي سگهنداسين. ڇاڪاڻ جو اهو تمام ويجهو آهي، ايڏو گنجان آباديءَ وارو ناهي ۽ کيس ڪنهن ڌارئي ملڪ کان مدد ملڻ جي اميد ناهي. اسان پوءِ پنهنجي فتح جي جشن کي سنڌي پيرن ۽ زميندارن جي قرباني ڏيئي ملهائينداسين. جيئڪ هاٿي ٿلها منارا ٿي پيا آهن.“

پنجابي تمام اڳرائي ڪندڙ ٿي پيا آهن. سندن ’اقبال‘ رڳو سندن خوديءَ کي بلند ڪيو. جڏهن هن لکيو هو:

خودي کو کر بلند اتنا کہ هر تقدير سي پهلي،

خدا بندي سي خود پوڇي، بتا تيري رضا ڪيا هي (١)

سنڌي نفسيات بلڪل مختلف آهي. شاهہ عبداللطيف چيو آهي: واڳ ڏٺيءَ جي وس، آئون ڪا پاڻ وهيٺي.

پنجابي ۽ سنڌي خدائن ۾ ايترو ئي فرق آهي- جيترو پنجابي ۽ سنڌي هڪ ٻئي کان مختلف آهن. "جيڪڏهن پنجابي بهشت تائين پنهنجو سفر پورو ڪندا تہ اسان سنڌي دوزخ ۾ ئي ترسڻ قبول ڪنداسين." (٢)

اهو هميشہ اهڙي طرح نہ هو. تاريخ ۾ پنجاب ۽ سنڌ ڪڏهن بہ هڪ ٻئي تي فتح نہ پاتي آهي. اهو انهيءَ ڪري جو صوفي- سنت شاعرن جهڙوڪ گرونانڪ، وارث شاهہ، بُلهي شاهہ تڏهن ئي پنجاب جي دلين کي ڦيرائي ڇڏيو هو. هاڻي پنجاب پنهنجي ثقافت ۽ منزل کي وساري ڇڏيو آهي. هن پنهنجي مختلف مرحلن ۾ ڏاڍيون مصيبتون سٺيون آهن. (١) ورهاڱي جي ڪري، ہہ هند- پاڪ جنگيون پنجاب جي سر زمين تي وڙهيون ويون، جن پنجابين کي بي حد ايذايو آهي. ورهاڱي سان، پنجابي پڻ، ٻين پنجابين کان، جيڪي هاڻي هندستان ۾ آباد آهن، ڪپيل محسوس ڪن ٿا. تنهن ڪري سکن سان وري ڳنڍجڻ جي سندن شديد خواهش آهي. پنجابي مسلمانن کي، پنهنجي پاڻ سان ۽ ٻين سان امن سان رهڻ لاءِ، پنهنجي نانڪ، وارث- بلهي جبي ورثي کي واپس حاصل ڪرڻو پوندو.

جيتري قدر پاڪستان جي رياست جو سوال آهي تہ سنڌ ڪيس مڪمل طرح رد ڪري ٿي. سنڌ هميشہ قائم آهي، جڏهن تہ پاڪستان هلندڙ ڏيکاءُ آهي. سنڌ سچ آهي تہ پاڪستان ڪوڙ آهي. سنڌيي هڪ قوم آهن. پر مسلمان هڪ قوم ناهن. سنڌي ہہ هزار سال پراڻي زبان آهي، پر اڙدو رڳو 250 سال پراڻي آهي. سنڌيءَ ۾ 52 حرف آهن. پر اڙدوءَ ۾ رڳو

---

(١) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي هڪ طائرانہ نظر". 1971ع. صفحو 244.

(٢) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر". 1971ع. صفحو 244-245.

(١) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر". 1971ع. صفحو 376-375.

26 حرف آهن. پنجاب پاران 'پاڪستان' ۽ اسلام جي نالي ۾ سنڌ جي غلامي هڪ فريب آهي. گذريل 2 هزار سالن ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ اهو هڪ تمام وڏو بحران آهي. (٢)

سنڌين کي اسلام جي نالي ۾ گهڻي عرصي کان بيوقوف بنايو ويو آهي. منجهائن گهڻن پنهنجن ابن ڏاڏن کي ايراني، ترڪ ۽ عرب خاندانن ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي. منجهائن ڪن کي سندن مڪي جي گهٽين کي بهاري ڏينڻ ۽ مديني ۾ مرڻ جي خواهش کي ڳائيندي پڌبو آهي. "ڌارئين مسلم- راڄ جي اثر هيٺ، سنڌ ۾ ڌارين جهرڪيءَ کي بلبل ڪونيو ويو." هاڻي ڪين احساس ٿيو آهي ته اها سڀ غلطي آهي. "رڳو احمق ئي پرائي دهلين نچندو آهي."

انهن سمجهيو هو ته 'پاڪستان جي اسلامي رياست' سندن لاءِ بهتر ثابت ٿيندي، پر اها تباهه ڪن ثابت ٿي. "اها ڳالهه اسان کي انهيءَ جانور جي ياد ڏياري ٿي. جيڪو سنگن ڪاڻ ويو ۽ ڪن ڪپائي آيو.

"سنڌ عربي ڇاپ اسلام رد ڪري ٿي، پاڪستان جو پنجابي روپ رد ڪري ٿي ۽ هندستان جي جوڙيل اڙدو رد ڪري ٿي. هندستاني مسلمانن لاءِ چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي پيٽ ۾ اقبال ۽ جناح بدترين بربادي ثابت ٿيا. سنڌ ٻنهي کي رد ڪري ٿي." جڏهن پاڪستان جناح جو سؤ سالہ جنم جو ڏينهن ملهائي رهيو هو ته سنڌ ۾ لکين پوسٽر ورهايا ويا. جن ۾ 'قائداعظم' ڪــــــــــي .... ۽ .... لکي رد ڪيو ويو.(٣)

گهڻا مسلمان اقبال کي پاڪستان جو پيغمبر ۽ شاعر مڃين ٿا. جنهن 1930ع ۾ مسلم ليگ جي الله آباد واري اجلاس ۾ پنهنجي صدارتي خطبي ۾ ورهاڱي جو نظريو پيش ڪيو هو. پر سنڌي قوم پرست ڪيس پنجابي شاونسٽ ۽ انگريزن جو ڇاڙتو سمجهن ٿا. اُهي نشان دهي ڪندي چون ٿا ته پهرين جنگ دوران ترڪيءَ تي انگريزن جي حملي ڪرڻ مهل

(٢) جي-ايم-سيد: "سنڌوءَ جي ساڃهه"، جلد نمبر ٢، صفحو 72

(٣) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر"، 1971ع، صفحا 399- 401.

جڏهن مسلمانن احتجاج ڪيو هو تہ اقبال نظم لکيو هو: "مان جن لاءِ پنهنجو سر پيش ڪريان ٿو، مهرباني ڪري وفادار جو هيءُ حقير تحفو قبول فرمايو." 1923ع ۾ انگريزن ڏاڍاين جي خلاف احتجاج وچان جڏهن پيا پنهنجا خطاب واپس ڪري رهيا هئا تہ اقبال 'سر' جو خطاب ونڻ قبول ڪيو. سائمن ڪميشن جي زوبي تي 1928ع ۾ مسلم ليگ ٻن ڌڙن ۾ ورهائجي ويئي. جناح ۽ سيف الدين ڪچلو جي سرواڻي هيٺ قوم پرست ڌڙي جو ميڙ ڪلڪتي ۾ ٿيو ۽ ڪميشن کي رد ڪيو. انگريزن جي حمايتي ڌڙي جو ميڙ، جنهن جي اڳواڻي محمد شفيع ۽ اقبال ڪري رهيا هئا، لاهور ۾ ٿيو ۽ انگريز ميمبرن تي مشتمل سائمن ڪميشن جي آجيان ڪئي.

اقبال افغانستان جي ترقي پسند بادشاهہ امان الله جو وڏو پرستار هو. پر جڏهن انگريزن امان کي تخت تان لاهي ڪٺ پتلي نادر خان کي تخت تي وهاريو تہ اقبال جا سمورا قصيده نادر خان جي شان ۾ هئا.

مڪي جو گورنر (Sheriff) قوم پرست هو. انگريزن سندس جاءِ تي اسلامي مقدس مقامن جي محافظ جي حيثيت سان ٻڙمتڙئي سعود کي تخت تي ويهاريو. وهابي بنياد پرستيءَ جي اثر هيٺ هن اسلام جي پيغمبر جي گهر جي ياتين سميت ڪيترائي مقبرا ڊهرائي ڇڏيا. سموري دنيا جي مسلمانن کي صدمو رسيو، پر اقبال سعود کي 'ايشيا جو بهرين حڪمران' چئي ڪيس سلام پيش ڪيو.

جڏهن ڀوپال مان اقبال کي پنج سؤ رپين جو وظيفو منظور ٿيو تہ اتان جو نواب 'اسلام جو ستارو' ٿي پيو. نهرو مسوليني‌ءَ سان ملڻ کان انڪار ڪيو هو، پر اقبال نہ رڳو مسوليني‌ءَ سان مليو، پر اعلان ڪيائين تہ اسلام فاشزم سان ميل کائي ٿو. اقبال خود تسليم ڪيو تہ هو پاڪستان جي حمايت لاءِ انهيءَ ڪري نڪتو آهي جو "هندستان لاءِ اسٽيٽ جي اندر سيڪريٽري لارڊ لوٿين (Lord Lothian) مون کي پڪ ڏني آهي تہ هندستان جو ورهاڱو ٿيندو." انهن سڀني ڳالهين ڪري سنڌي اقبال کي رد ڪن ٿا. تنهن ڪري جڏهن پاڪستان اقبال جو سؤ سالہ جنم ڏينهن ملهايو تہ سنڌ ان جو مقابلو صوبي جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پنهنجي صوفي سنت لطيف جي ساليانو ورسي ملهائڻ سان ڪيو. (۱)

(۱) جي-ايم-سيد: "سنڌوءَ جي ساڃهہ"، جلد نمبر ۲، صفحو 72

سنڌي نشان ڏهي ڪن ٿا تہ بيلجيم، ڊينمارڪ ۽ سئزرليند-سيني ۽ کي گڏ ڪجي تڏهن بہ سنڌ انهن کان وڏو آهي. سنڌ موئن جي دڙي کان، ڏاهر کان، دودي سومري کان الله بخش سومري تائين- جن کي پاڪستان حڪومت پلي رکيو آهي- پنهنجي ورثي تي فخر ڪري ٿي. سنڌ کي عجب آهي تہ اسلام کان اڳ واري ورثي کي هوءَ ڇو نٿي ساراهي سگهي، جڏهن ايران جي قومي شاعر فردوسي ايراني سورمن کي ساراهيو آهي ۽ عربن کي وحشي ڇٽي ڇترون ڪيون آهن. (٢)

پاڪستان ايران جي اسلامي دؤر کان اڳ واري سائرس جي 25 سؤ سالہ ورسي پوري هفتي لاءِ ملهائي پوءِ هو سنڌ جي اسلامي دؤر کان اڳ سورمي مهاراجا ڏاهر سين جي ورسي ڇو نٿو ملهائي؟ (٣)

ناچ ۽ سنگيت عام ماڻهن جي فطرت جو حصو آهن. موئن جي دڙي مان ڪوٽي لڏل هڪ ئي نرتڪيءَ جيبي مورتي آهي. سيد جي خيال پٽنادر ڪٿلڪلي ۽ هني پوري ناچ پڻ سنڌ مان شروع ٿيا هئا. هو چوي ٿو تہ ناچ کي غير اسلامي ڪوٺڻ ڇسائپ آهي. (١)

سنڌ ۾ روحانيت جي ڳولائو مسلمانن صدين تائين يوگين ۽ او ڏوتن سان پور بندر ۽ هنگلاج جون زيادتون ڪيون. سندن دلچسپي نفرت ۾ تشدد ۾ نہ، پر سچ ۽ پاڻ سڃاڻڻ ۾ هئي. پاڪستان ۾ ڏياري، دسهڙي، جنم اشٽمي، نانڪ جنتي ۽ ناتال جيبي موڪلن کي رد ڪرڻ بي عقلي آهي. (٢)

جيئن تہ پاڪستان ڪڏهن بہ سنڌ- ۽ سرحد ۽ بلوچستان کي- پنهنجي زندگي جيئڻ ۽ پنهنجي پاڻ ۾ رهڻ جي ڪڏهن بہ اجازت نہ ڏيندو، تنهن ڪري پاڪستان کي ويڇٽو پوندو. 'صوفي سنڌ ۽ پاڪستان گڏ رهي نٿا سگهن- جيئن اوهان بہ تلوارون هڪ مياڻ ۾ رکي نٿا سگهو. جيڪڏهن

---

(٢) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي هڪ طائرانہ نظر"، 1971ع، صفحو 417.

(٣) ايضاً صفحو 417.

(١) جي-ايم-سيد: "سنڌوءَ جي ساڃهہ"، جلد نمبر ٢، صفحو 81.

(٢) ايضاً صفحو 97.

پاڪستان رهندو تہ سنڌ مري ويندي. تنهن ڪري، جيڪڏهن سنڌ ڪي قائم رهڻو آهي تہ پاڪستان کي مرڻ گهرجي." (٣)

اها سولي ڳالهہ ناهي. سنڌ ۾ ڪيترائي بزدل ۽ غدار آهن. منجهانئن ڪن سنڌين اڙدو ڳالهائيندڙن مان شاديون ڪيو آهن- ۽ اهي خود پنهنجي گهرن ۾ اڙدو ڳالهائيين ٿا. پر اجا سڀ ڪجهہ هٿان ويو نہ آهي، اڻ جيتيل، جيڪي ڪڏهن پيش نہ پوندا آهن، اجا بچيل آهن. سنڌي نوجوان سجاڳ آهن. ڪيس خبر آهي تہ جيڪڏهن اهي هينئر عمل نہ ڪندا تہ سنڌي ائين گم ٿي ويندا جيئن ريڊ انڊين امريڪا ۾ گم ٿي ويا آهن يا جيئن هندو سماج ۾ هريجن جبي بدتر صورتحال آهي. فارسيءَ ۾ چوڻي آهي: ’تنگ آيد بجنگ آيد‘ ۽ سنڌ ائين ئي ڪندي. سنڌ جي ظاهري ماٺ جي پويان جوالا ڌڪي رهيو آهي.

بوج حد کان وڌي ويو آهي. پر سنڌ ايرانين ۽ يونانين، عربن ۽ پٺاڻن، مغلن ۽ انگريزن جي فنحن کان پوءِ بہ زنده رهي آهي ۽ هاڻي بہ زنده رهندي. هوءَ پاڪستان کي مخاطب ٿي چوي ٿي:

آڌو ٽڪر ٽر
مٿان روح رتيون ٿئين.

(او رنڊڪ وجهندڙ ٽڪري، پري هٽ، نہ تہ ذرو ذرو ٿي رتيون ٿي وينديئين.)

هوءَ خدا مان ظالم حاڪم جبي خاتمي لاءِ آسروند آهي:

منهنجي آس اها،
ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي.

(مون کي انهيءَ ڪوٽ جي ڊهڻ جو انتظار آهي. مون کي پڪ آهي تہ سنڌ جيڪڏهن پنهنجي مدد پاڻ ڪندي تہ مدد پڻ ڪيس پهچندي).

پاٹيهبي ايندو هوت،
آئون پاڻ اڳيري ٿيان.

(منهنجو سائين ايندو، پر مون کي پڻ ساڻس اڌ- رستي تي ملڻ لاءِ، پاڻ اڳيان وڌڻو آهي).

۽ اهڙيءَ طرح سنڌ، سنڌ جي آڳاٽي روحاني روشنيءَ جبي مرڪز، پور بندر ڏانهن ’غيبي مدد‘ لاءِ واجهائي رهي آهي:

پورب مارياس
ڪنهن در ڏيندا ڏانهڙي؟

(مان تہ اوير جي ماريل آهيان. انهيءَ ڳالهہ جي دانهن مان ڪنهن کي ڏينديس؟)

سنڌين پاڪستان کي مڪمل طور رد ڪيو آهي، جيئن جي-ايم-سيد مٿي پڌايو آهي.

---

(٢) جي-ايم-سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر"، 1971ع، صفحو 247.

باب سترهون

خدا کي خبر

سنڌ پاڪستان کي مڪمل طرح رد ڪيو آهي. پر آمريڪا جي چاڙتي پاڪستاني حڪومت کي منظر تان غائب ٿيڻ جو ڪو ارادو ئي ناهي. هتي هڪ اَجهل قوت آهي، جيڪا اٽل شيءِ جي سامهون آهي. اهڙي ڏماڪي واري صورتحال جو انت ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ خدا کي خبر. پر ماڻهو- تاريخ جي روشنيءَ ۾....... ۽ عقل سان- اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

هن وقت پاڪستان ۾- ۽ خاص ڪري سنڌ ۾- ماڻهو عام چونڊون چاهين ٿا. ڇاڪاڻ جو اڳ ۾ هندستاني هئڻ جي حيثيت سان، هو 1921ع کان وٺي چونڊون ٿينديون ڏسندي آيا آهن. هو عربن ۽ ايرانين وانگر ناهن، جن کي چونڊن جي ڪڏهن خبر ئي نه پئي. ورهاڱي کان پوءِ، هندستان وانگر وٽن ست ڀيرا چونڊون نه ٿيون آهن. پر وٽن 1954ع ۾ ۽ 1971ع ۾- ۽ وري 1977ع (ان کان پوءِ 1985ع، 1988ع ۽1990ع ۾) چونڊون ٿيون آهن. 1954ع جي چونڊن کان پوءِ اوڀر بنگال (تڏهوڪي اوڀر پاڪستان ۽ هاڻوڪي بنگلاديش) جو فضل الحق اولهه بنگال (هاڻي سندستان جو صوبو). ۾ ويو ۽ ڪلڪتي ۾ چيائين ته ”جن ماڻهن ملڪن کي ورهايو آهي، اُهي غدار آهن (ديشر و ڀاجن جدا ڪوريڇي، تاراديس دروهي.) سندس بي باڪيءَ جي ڪري، کيس پوءِ معزول ڪيو ويو. پر 1971ع جيي چونڊن فضل حق کي بي ڏوهيءَ هجڻ کان وڌيڪ ثابت ڪيو، جڏهن مجيب الرحمان اوڀر پاڪستان کي پاڪستان جي ڪالونيءَ مان بنگلاديش جي خودمختيار ملڪ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. حيرت آهي جو پاڪستان جي حڪومت تڏهن به چونڊون نٿي چاهي.

اڄ ڪلهه فوجي آفيسر گورنرن، کاتن جي سربراهن، ڪليڪٽرن، ججن جي حيثيت سان ڪم ڪري رهيا آهن. اهي ڪا شيءِ ڇڏڻ لاءِ تيار ناهن. پوءِ چاهي اهي انهيءَ جا مالڪ نه به هجن. پر چونڊن جي گهر پويان هڪ ٻيو، وڏو ڪارڻ آهي، ۽ فوج انهيءَ کان هراسجي آڪڙيل آهي. اڄ

ڪلهه پاڪستان جي سيني صوبن ۾ اهو يقين وينل آهي تہ ڪين وڏيڪ اختيار حاصل هئڻ گهرجن. جيڪا پارٽي سيني ڪان وڏيڪ خودمختياريءَ جي گهر ڪندي، ڪيس ئي گهڻي ڪان گهڻا ووٽ ملندا. سندن اصلي گهُر اها آهي تہ پاڪستان جي صوبن جي ڪنفيڊريشن هئڻ گهرجي ۽ مرڪز وٽ رڳو بچاءُ، پرڏيهہ، مواصلات ۽ ناڻي جا ڪاتا هئڻ گهرجن. فوج لاءِ صوبن ڪان ناڻو سندن منظوريءَ سان ملڻ گهرجي. اهو مجيب الرحمان جو پراڻو ڇهہ نڪاتي فارمولو آهي، جيڪو وري ڪم ڪري رهيو آهي. فوج اهڙو ڪو بہ منصوبو نٿي چاهي هن آمـريـڪـا ڪي انهيءَ تورتڪ سـان ڊيڃاري ڇڏيو آهي تہ پاڪسـتـان ۾ جيـڪـڏهن چونڊون ڪرايون ويندیون تہ 'ڪـاٻي ڌر' ڪـٽي ويندي. آمريڪا جي نظر ۾ ڪابہ 'ڪاٻي ڌر' ڪميونزم آهي. پر حقيقت اها آهي تہ پاڪستان جا صوبا 'ڪاٻي ڌر' نہ ٻئا؛ اهي قوم پرست بنبا. پر امريڪا تين دنيا جي ڊپلوميسي جي حدن ۾ اهڙي عمدي فرق سان مانوس ناهي. ظاهري طرح جيڪو امريڪي مفادن جي خلاف آهي، اهو آهي خراب، الٽ پلٽ ڪندڙ، 'ڪيمونسٽ' اها ڳالهہ ڏکڻ آفريقا ڪان بلڪل مختلف ناهي، جتي جنهن کي Aparthied سمجهيو ويندو آهي، اهو 'ڪميونسٽ' ڪوٺيو ويندو آهي.

هوئنٌ پڻ، آمريڪا جهموريت پسندن جي پيٺ ۾، جن جو ذهن ۽ لاڙو پنهنجو هوندو آهي، ڊڪٽيٽرن- ترجيحي فوجي قسم جي ڊڪٽيٽرن سان تعلقات رکڻ کي ترجيح ڏيندو آهي.

پاڪستان امريڪا جو ٻي حيا گراهڪ ملڪ تڏهن ڪان ٿي رهيو آهي جڏهن 'نيويارڪ ٽائمس' (New York Times) اخبار لياقت عليءَ جي امريڪا ۾ آمد تي سندس آجيان ڪندي پهرئين صفحي تي اڙدوءَ ۾ لکيو: "Khoosh Amded" (خوش آمديد) ايوب خان جي پاءُ سردار بهادر خود چيو تہ 1958ع جو فوجي انقلاب CIA جي چوڻ تي آندو ويو هو. جيسيتائين ايوب خان پاڪستان جو مرد- آهن هو، هن دورو ڪيو ۽ هر ڀيري C. I. A جي سربراهہ ايلنڊليس (Allen Dulles) سان ملاقات ڪندو هو. ايلن خود تصديق ڪئي تہ پاڪستان فوجي ڊڪٽيٽرشپ هيٺ 'ايشيا ۾ آزاديءَ جي پناهہ' وانگر آهي. اڳوڻي امريڪي سفير نہ رڳو 'جناح ٽوپي' پاتي، پر سندس ڏي مرد- آهن اسڪندر مرزا جي پٽ سان شادي بہ

ڪئي. حقيقت ۾ ايئر مارشل اصغر خان جي لفظن ۾ "اسڪندر مرزا جو امريڪا جي حق ۾ هجڻ گهڻو ڪري خود امريڪا کي پريشان ڪري ڇڏيندو هو." امريڪا کي خوش ڪرڻ لاءِ، ايوب خان مصر جي عبدالناصر جي مخالفت ڪندو هو ۽ ضياالحق وري ايران جي امام خومينيءَ جي مخالفت ڪندو آهي. (١١ سالن جي حڪومت ڪان پوءِ، ضياءالحق اگسٽ 1977ع جي هوائي حادثي ۾ مري ويو.) جهموري پاڪستان ۾ اهو ممڪن ٿي نہ سگهي ها.

تنهن ڪري ضياالحق جي مرضيءَ ڪان وڌيڪ. امريڪا ڪڏهن بہ چونڊون ڪرائڻ نٿو چاهي. حقيقت ۾، امريڪا ضياالحق کي اڳلي ڦٿو ڪندو، جيڪڏهن هو گهڻو مقبول ٿيندو ويندو. سندس جاءِ تي ٻيو جنرل ٿاڦيو ويندو، جيئن هو بينتيگان جي سڪون لاءِ ڪجهہ وڌيڪ سال ڪڍي سگهي. نئين ٻهاري مان ڪجهہ وقت لاءِ بهتر صفائيءَ جي توقع ڪبي آهي.

پر چڱي طرح نہ نئون ڊڪٽيٽر، پراڻي ڊڪٽيٽر جي ڪنهن حصي جيترو بہ جٽاءُ نہ ڪندو. انهيءَ وچ ۾ جهموريت لاءِ عوام جي گهُر مقابلو ڪرڻ لاءِ زور وٺندي. انهيءَ وقت امريڪي جهموري ضمير جاڳي پوندو. چونڊون منعقد ٿينديون- پوءِ چاهي ضياالحق اهو چوي تہ 1978ع ۾ الله کيس خواب ۾ چيو هو تہ: "چونڊون غير اسلامي آهن" " اها ڳالهہ ڪافي دلچسپ آهي تہ جناح فيصلو ڏنو هو تہ "مسلمان جيڪي بہ ڪري ٿو، اهو اسلامي آهي." ۽ پاڪستان جا مسلمان چونڊون چاهين ٿا. ٿي سگهي ٿو تہ اهي چونڊون اهڙيون ئي تباهہ ڪن ثابت ٿين، جهڙيون 1971ع جون چونڊون ٿيون هيون.

هي هڪ معقول سوال آهي تہ ٻن ٽن صوبن جي ڀيٽ ۾، چونڊن لاءِ وڌيڪ زوردار گهُر سنڌ ۾ ڇو آهي؟ حقيقت اها آهي تہ سڀيئي صوبا چونڊون چاهين ٿا. پر ڪي صوبا مقامي سببن ڪري وڌيڪ جلدي چاهين ٿا. پنجاب اڄ ڪلهہ فوج جي ذريعي سموري پاڪستان تي حڪومت ڪري رهيو آهي، تنهن ڪري کيس چونڊن لاءِ ايتري جلدي ناهي جو ائين ڪرڻ سان صوبن کي وڌيڪ آزادي ميسر ٿيندي ۽ سندس اختيار بہ گهٽبو.

ٻئي طرف سنڌ. بلوچستان ۽ سرحد جو عوام چونڊن مان گهڻي توقع رکي ٿو. هو آزاديءَ جي آغاز طور خود مختياري چاهين ٿا. پر جدا

قوميتن طور، سنڌن اندر ۾ مختلف نفسياتي گهڙيال ٽڪ ٽڪ ڪري ٿو.
1970ع جي ڏهاڪي واري بلوچستان جي آزاديءَ لاءِ لڙائيءَ ۾ پاڪستان کي صوبي ۾ هڪ لک فوج موڪلڻي پيئي. جنهنجو روزانو خرچ هڪ ڪروڙ رپيا هو، جيڪو گهڻو ڪري شاهه ايران پنجن سالن تائين ڀريندو رهيو. آخر ۾ 5.300 بلوچ گوريلا ۽ 3.300 پاڪستاني فوجي مارجي ويا.اڄ ڪلهه جيڪڏهن ڪو بلوچ پوليس کاتي ۾ وڏي ۾ وڏو عهدو ماڻي سگهي ٿو ته اهو سب انسپيڪٽر جو آهي. معزول بلوچ وزير اعليٰ سردار مينگل جي لفظن ۾: "قلات اسڪائوٽ ۾ ڪو قلاتي ناهي ۽ مڪران مليشيا ۾ ڪو مڪراني ناهي." اهڙي صورتحال ۾، بلوچ عوام رڳو چوندڙون نٿو چاهي، پر انقلاب چاهي ٿو، جيڪو کين آزادي ڏياري. اهي پنهنجي طريقي سان مناسب وقت تي حملو ڪندا.

ساڳي ڪار سرحد به ڪندو. هتي لکين افغاني مهاجر اڳيئي چون پيا: "اسان پنهنجي وطن پختونستان ۾ آيا آهيون". انهن ويجهڙائي وارن سالن ۾ ڪنهن سال کين جدا پختونستان جي خودمختيار رياست حاصل ٿيندي. اهو ائين ئي ناهي جو ولي خان چيو آهي ته پناڻ ڪنهن به هٿيار ناهڻ جي صلاحيت رکن ٿا، "سواءِ ايٽم بم جي". پر اهي ظاهري طرح پنهنجي وقت کي پيا سڏين. کين خبر آهي ته سرد جنگ کي گرمائڻ: خاص ڪري سنڌن افغان سرحد، تي معاملن کي ڳاٽي پر ڪيرائڻ جو وقت ناهي.

حقيقت ۾ ٻئي وڏيون طاقتون هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ملڪن ۾ انتهائي غير مقبول آهن. جبلتي طرح، سموري هندستاني ايبيت جا ماڻهو محسوس ڪن ٿا ته اهي طاقتون کين استعمال ڪري رهيون آهن- ۽ سنڌن اختلافن جو فائدو وٺي استحصال ڪري رهيون آهن- ته جيئن انهيءَ خطي ۾ هو پنهنجا مفاد اڳيرا ڪري سگهن.

اڄهو هاڻي سرحد جي ڀرئين پر سوويت روس افغانستان جي سرحدن اندر ويهي رهيو آهي. سرحد يا بلوچستان ۾ ڪنهن به عوامي تحريڪ جي ڪري ضياالحق کي وڌيڪ آمريڪي هٿيار حاصل ٿي ويندا- جيڪڏهن ائين ٿيو ته السلويڊار وانگر ڪجهه هزار آمريڪي 'فوجي صلاحڪار' بڻ حاصل ٿيندا. پاڪستان جو عوام آمريڪي فوج جي موجودگيءَ کان جند ڇڏائڻ ٿو چاهي. اهو طريقو رڳو پاڪستاني سر زمين

تي روسي- آمريڪي تنازعي جو پنيٺ ڀاري سگهي ٿو ۽ روس اهو نٿو چاهي. سندس هٿ حد کان وڌيڪ افغانستان ۾ ڦاٿل آهن. ڪيس خبر آهي ته پاڪستان ۾ سندس دلچسپي ناهي. خير کان اڳتي ٿيڻ مان مراد آهي جنگ- جيڪا ٽين عظيم جنگ ٿي سگهي ٿي. تنهن ڪري سرحد ۽ بلوچستان ڇاڻي واٽي ڊر ڏيو وينا آهن. ڪين خبر آهي ته وقت سندن طرفدار آهي.

پر اها سنڌ لاءِ مجبوري ناهي. هوءَ پنهنجو پاڻ کي ڪابل ۾ ٽڪيل روسين کان ڪافي ڏورانهون محفوظ ڏسي ٿي. بلوچستان جي برعڪس، سنڌ ۾ نڪي پنجابين جو غلبو آهي ۽ نه ئي اهي وڏي تعداد ۾ رهن ٿا. سنڌ پنجابين ۽ هندستاني مهاجرن جي سيلاب هيٺ آهي. تنهن ڪري وٽس ڪا حڪمت- عمليءَ جي رمز آهي. حقيقت ۾ هندستاني تعليمي، ثقافتي ۽ دولتمند خاندانن جي گهڻي تعداد ۾ آبادڪاري جي خمير ۾ حصو ورتو آهي. هوندي به سرحد ۽ بلوچستان جي ڀيٽ ۾ سنڌ سياسي طور وڌيڪ باشعور آهي. ان کان وڌيڪ، سنڌ اهو ڏسي ٿي ته همدرد هندستان سان ڊگهي سرحد ملي ٿي. انهن سڀني عنصرن گڏجي ضياالحق جي خلاف MRD کي ٻين صوبن جي ڀيٽ ۾ سنڌ اندر وڌيڪ زور ورتايو. مٿان وري 'جيئي سنڌ' جو جذبو ڪم ڪري رهيو آهي.

هڪ جائز سوال اٿندو: جيڪڏهن هندستاني رياستون گڏ رهي سگهن ٿيون ته پوءِ پاڪستاني صوبا پاڻ ۾ ڇو نٿا گڏ رهي سگهن؟ نيٺ ته اهي ساڳي دريا جي ماتريءَ ۾ هڪ يڪسان رياست آهن. اهي گڏ رهي نٿا رهي سگهن- انهيءَ جا ٽي نوس ڪارڻ آهن.هندستان گهڻن صوبن تي مشتمل هڪ وڏو ملڪ آهي. منجهانئن ڪنهن صوبي جو يونين تي غلبو ناهي. اينتري قدر جو سڀ کان وڏي صوبن اُتر پرديش جون نشستون لوڪ سڀا جي نشستن جي ڇهين حصي کان به گهٽ آهن. ان جي بر عڪس پاڪستان جو پنجاب صوبو ٻين صوبن جي ملائڻ کان پوءِ به وڏو آهي.

پاڪستاني فوج جي- جيڪا بنيادي طرح پنجابي آهي- آمريڪي حمايت پنجاب کي وڏي هٿي ڏي ٿي. اها ڳالهه سنڌ ۽ ٻين صوبن لاءِ پاڻ وڌيڪ قابل قبول ناهي.

ٽيون عنصر نفسياتي آهي- هندن ۾ سهپ جو مادو ايڏو گهڻو آهي جو اهي غير هندوءَ کي به برداشت ڪن ٿا. پر مسلمانن ۾ سهپ ناهي-

ايتري قدر جو مسلمان، مسلمان کي بہ برداشت نٿو ڪري.

هڪ الله واري (Monotheistic) اسلام جي اها اجرت آهي- ۽ گهڻن ديوتائن واري (Polytheistic) هندو ڌرم جو اهو انعام آهي. ارنولڊ تائن بي (Arnold Toynbee) جپان جي سوڪا گڪائي (Soka Gak-kai) واري دائي ساڪو اڪيدا (Dai Saka Ikeda) سان پنهنجي 'ڊايالاگ' ۾ چوي ٿو: "هندستاني ۽ اوڀر ايشيائي رويو وحدت الوجود (Pantheism) وارو آهي. يهودي مذهبن (جنهن ۾ يهوديت، عيسائيت ۽ اسلام اچي وڃن ٿا) خدائي (Divenity) عنصر کي هڪ منفرد، قادر مطلق، ڪائنات کان ٻاهر اپائيندڙ خدا ۾ يڪجا ڪيو آهي ۽ انهيءَ 'خدائي' جي بندش- انساني فطرت سان گڏ- فطرت کي ان جي خدائي کان محروم ڪيو آهي. ان جي پيٺ ۾، جديد مغرب جي اثر کان اڳ، هندستان ۽ اوڀر ايشيا ۾ سموري ڪائنات ۽ ان ۾ هر شيءِ جي موجودات جنهن ۾ غير انساني فطرت ۽ انساني اڪين ۾ هڪ تقدس ۽ شان هو، جنهن انساني اجل کي غير انساني فطرت تي تشدد ڪرڻ کان روڪي رکيو هو......... منهنجو ويساهہ آهي تہ انسان ذات کي وحدت الوجود ڏانهن موٽي وڃڻ جي ضرورت آهي. 'يهودي هڪ خدا وارن مذهبن' جا هاٽوڪا پوئلڳ سڀ جا سڀ اڱوٺا وحدت الوجودي آهن. اها تاريخي حقيقت ٻڌائي ٿي تہ وحدت الوجود جي لاڙي ڏانهن سنڌن موٽي اچڻ جي ڪجهہ اميد ٿي سگهي ٿي؛ جو هاڻي ڪين فطرت لاءِ خدائي عزت جي ڪميءَ جي نتيجي جي خرابيءَ جي هاڻي خبر پيئي آهي.

پر اهو سڀ ڪجهہ ناهي؛ پاڪستان هڪ بي دليو ۽ زوري مڙهيل ملڪ آهي. 1996ع جي اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ پڻ، سنڌين جي اڪثريت ورهاڱي جي حمايتي اميدوارن جي حق ۾ ووٽ نہ ڏنو، جيتوڻيڪ سنڌ صوبي جي مسلمان آبادي 70 سيڪڙي. بلوچستان جو چونڊيءَ جو اڳواڻ خان صمد خان ورهاڱي جو مخالف هو. خان آف قلات حقيقت ۾ هندستان سان الحاق لاءِ درخواست ڏني. اهي برطانيہ جي تابع قبائلي جرڳا ئي هئا، جيڪي پاڪستان جي حق ۾ هئا. سرحد ۾ تہ 1946ع ۾ ڪانگريس جي حڪومت چونڊجي آئي هئي. اها پنهنجي ڪوتاهيءَ جي ڪري پاڪستان سان شامل ٿي- ڇو جو اولهہ پنجاب ورهاڱي لاءِ وچ ۾ اچڻ جي ڪري سرحد صوبي جو

نئين هندستان کان زميني تعلق ختم ٿي ويو هو:- انگريزن ڪيس آزاديءَ جو انتخاب ڪرڻ نہ ڏنو. ٻچان وچان سرحد صوبي جي ڪانگريس ريفرينڊم جو بائيڪاٽ ڪيو- بزرگ غفار خان حق تي شڪايت ڪئي تہ کين 'بگھڙن جي حوالي' ڪيو ويو آهي.

اهڙيءَ ريت ڏسبو تہ سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان ۾ هندستاني حق ۾ هجڻ جون جمهوري خواهشون نيون نہ هيون. اهي 1947ع ۾ پڻ موجود هيون مسلم ليگ مسلمانن جي اڪثريت وارن صوبن ۾ اڌ جيتري بہ مقبول نہ هئي. جيتري اها مسلمانن جي ٿورائي وارن صوبن ۾ هئي، حقيقت ۾ پاڪستاني پنجاب هاڻي ئي پنهنجي پنجابي تشخيص جي نئين گهرائپ حاصل ڪئي آهي. اڄ ڪلهہ پاڪستان ۾ پنجابي فلمون مقبول آهن، جڏهن تہ اردو فلمون ناڪام وڃن ٿيون.

جيئن تہ پنجاب ۾ اردو جي روايتي طرح سرڪاري زبان جي حيثيت رهي آهي- انهيءَ ڪري پڻ تہ اردو پاڪستان جي ٽنهي صوبن جي پيٺ ۾ پنجابي- مهاجر جي ڳنجوڙ ڪي مضبوط ڪري ٿي ۽ اردوءَ کي پئن- اندو- مسلم زبان جي حيثيت ۾ ناهي ٿي- تنهنڪري اڄ ڪلهہ پنجاب پاڪستان ۾ اردوءَ جي حمايت ڪري ٿو. بدليل صورتحال ۾، پاڪستان پنجاب اردوءَ کي پڻ وساري سگهي ٿو. جوش مليح آبادي بي سبب نہ چيو هو تہ اردوءَ جو مستقبل هندستان ۾ ٿي سگهي ٿو پر پاڪستان ۾ سندس مستقبل ناهي.

ورهاڱي کان ڪجهہ ورهيہ اڳ، لاهور ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ جي مسلمان شاگردن فيصلو ڪيو هو تہ طاقتور جانور ٻلي ڪمزور جانورن جو شڪار ڪن. مسلمانن کي هندن سان گڏجي رهڻ جو فطري حق حاصل آهي. پر ڪجهہ ورهيہ اڳ، ساڳي پنجاب يونيورسٽيءَ جي شاگردن فيصلو ڪيو تہ پنجاب جو قومي ڏينهن 'ويسا کي' آهي! ظاهر آهي، کين خبر نہ هئي 'ويسا کي' هندن جي نئين سال جو پهريون ڏينهن آهي. پنجابي مسلمانن جو اهو فطري هندوپڻو بہ آهي. اهي سمورا 'مسلمان- هندستاني' آهن يا ائين ڪٿي چئجي تہ 'مسلمان-هندو' آهن- ۽ نہ کي 'هندستاني مسلمان' هو هندستاني آهن، جيڪي مسلمان آهن- نہ کي مسلمان جيڪي هندستاني آهن.

هڪ ڀيري جڏهن اڳوڻو گورنر جنرل غلام محمد سنڌ جي منچر

ڏنڊ جو ٻيڙيءَ ۾ سير ڪري رهيو هو ته هڪ ٻي ٻيڙيءَ مان ڪو گيت ڳائي رهيو هو:

چڏ جهڳڙا مســــــــــجد مندر دا
گــــــــهِن- ٹر طـريقـــــــــ قلندر دا

(مسجد ۽ مندر تي جهڳڙو نه ڪر- ۽ قلندر جو ٻڌايل محبت جو رستو اختيار ڪر.)

پنجابي غلام محمد رئڻ ۾ اچي چنڪيو. گورنر جنرل کي چپ ڪرائڻ لاءِ ڳائيندڙن واري ٻيڙيءَ کي ٻري هليو وڃڻو پيو.

نه، پنجابي مسلمان پڻ اول پنجابي آهن- ۽ هندن کي دليل ڏيڻ لاءِ يا سعودين کان نوڪرين وٺڻ لاءِ رڳو مسلمان آهن.

ڪي سنڌي مايوسيءَ وچان جوندا آهن ته جيڪڏهن ڪين اسلام ۽ سنڌيت مان ڪنهن هڪ جي چونڊ ڪرڻي پوي ته أهي سنڌيت ئي چوندبندا. (سنڌيت جو لفظ سنڌي ڪلچر لاءِ آزادي/ ورهاڱي کان پوءِ جوڙيو ويو آهي. اُن کان اڳ اهو لفظ فارسيءَ ۾ 'سنڌي تهذيب' ئي استعمال ٿيندو هو.) پر اهڙو مسئلو موجود ناهي. پاڪستان ۾ ماڻهن جي مقامي قوم پرستي مٿان هڪ سنهڙو تهه آهي. أهي پنهنجيءَ ۾ اچڻ چاهين ٿا- ۽ هڪ ٻئي لاءِ مصيبت جو سبب نه ٿيندا. ايتري قدر جو پنجاب اها ڳالهه قبول ڪندو ته ودن جي زماني کان وٺي سنڌ ۽ پنجاب جدا ملڪ هئا، جن کي ترتيب وار 'سنڌو' ۽ 'سؤوير' چاتو ويندو هو. سنڌوءَ جو مرڪز موئن جو دڙو ۽ سؤوير جو مرڪز هڙاپا هئا. آڳاٽيون حقيقتون پنهنجو پاڻ ئي دعوي آهن. سچ پچ، جيترو اسان تبديل ٿيون ٿا، اوترو ساڳيا رهون ٿا. سنڌي سنڌي رهن ٿا ۽ پنجابي پنجابي رهن ٿا- ۽ اسلام پڻ سڀني کي 'پاڪستاني' نٿو ناهي سگهي.

هن صورتحال ۾ ڪانفيڊرل سرشتو، جنهن ۾ چئني صوبن لاءِ دوستاڻي آزادي هجي، پاڪستاني مسئلي لاءِ درست حل هئڻ گهرجي.

پر انهيءَ ڳالهه کي آمريڪا ڪيئن ڏسندو؟ هو پاڪستان کي اولهه ايشيا ۾ پنهنجي پن پوليس وارن/ چوڪيدارن مان هڪ جي حيثيت ڏي ٿو. ٻيو پوليس وارو/ چوڪيدار آهي اسرائيل. اسرائيل عرب ملڪن کي ٻاهران هڪ قطار ۾ بيهاري ٿو. پاڪستان مسلمان هجڻ ڪري، ڪين اندران هڪ قطار ۾ رکڻ جي حيثيت ۾ آهي. آمريڪا جي نوڪريءَ لاءِ، پاڪستان جي

انهيءَ اندروني پوليس جي ڪردار کي ٿورو وقت جاري رکڻ جي اجازت ڏني ويندي جيسيتائين پاڪستان کي اندروني طور تي مڃتا حاصل آهي. جيڪڏهن برطانيه ڪٿمنڊوءَ ۾ پنهنجي فوج رکي سگهي ٿو ته آمريڪا به پنهنجون فوجون لاهور ۾ رکي سگهي ٿو- بشرطيڪ ٻئي ڌريون اهو ئي چاهينديون هجن! انهيءَ اميد سان ته جيئن تيل پاڻيهي ختم ٿيندو ته پاڪستاني سرزمين ۾ امريڪا جو مفاد گهٽجندڙ حڪمت عملي وارو ٿيندو.

اولهه ايشيا جي سڀ کان وڏي طاقت، هندستان اها پڪ ڏني آهي ته امريڪي حڪمت عملي وارا مفاد پاڪستان ۾ گهٽ متاثر نه ٿيندا. اها پڪ امريڪا کي پاڪستاني سرزمين جي وڌيڪ حقيقت پسندانه نموني نئين سر ترتيب ڏيڻ ۾ ٿهڪائي سگهندي.

هڪ ٻيو به مسئلو آهي. ڪانفيڊريشن جو لاڙو فيڊريشن بنجڻ ڏانهن آهي- ۽ فيڊريشن جو لاڙو وفاقي کان وحداني ٿيڻ ڏانهن وڌيڪ آهي' ٻي صورت ۾ انهيءَ جو لاڙو ڪيترن ئي جوڙيندڙ يونٽن ۾ ورهائجي وڃڻ ڏانهن آهي. جيئن ته پاڪستانين وحداني طريقو آزمايو ۽ رد ڪيو آهي، تنهنڪري هاڻي مڪمل آزاديءَ لاءِ وڏي سگهيا آهن. جيڪڏهن اها سندن آزادانه خواهش آهي ته اها ڀلي هجي، پر سنڌو دريا جو نظام ڪين اقتصادي سهڪار ۾ هميشه ٻڌل رکندو. پنجاب کي ڪراچي بندر تائين مفت رسائيءَ جي ضمانت ڏيئي سگهجي ٿي. حقيقت ۾ جڏهن ڪراچي بندر سنڌ جو سياسي حصو آهي ته چارئي صوبا گڏجي انهيءَ جو انتظام هلائي سگهن ٿا. اها ڳالهه سيني صوبن لاءِ اطمينان بخش هئڻ گهرجي.

مهاجرن کي سنڌ ۾ پنهنجي مستقبل لاءِ ڊڄڻ نه گهرجي. ڪجهه ورهيه اڳ، انهن چيو هو ته هندستان کي سندن باري ۾ پڻ سوچڻ گهرجي، جو اهي پڻ 'هندستان جا اصلوڪا رهاڪو' آهن. پر ساز سلوڪ جهڙو ٻيو ڪو بچاءُ ئي ناهي. ٻي صورت ۾ سنڌ جي شهرن ۾ مهاجر- ٻيٽ هميشه ديهي سنڌي آباديءَ سان گهيريل رهندا. پر سنڌ ۾ مهاجرن کي اهڙو ڊپ ناهي: سنڌ ۾ هن کان پوءِ ڪوبه ڪين 'مڪڙ' نه ڪوٺيندو بشرطيڪ هو سنڌين سان امن امان سان رهن. سنڌ جي بزرگ جي-ايم-سيد چيو آهي ته جيڪو به پنهنجو پاڻ کي سنڌي ۽ ان جي ڪلچر جو سڏائيندو، ڪين سنڌي طور قبول ڪيو ويندو. نيٺ، اهو ٻهريون ٻيرون ناهي جو ڏاريان ڪنهن خطي

۾ اچي آباد ٿيا آهن. جتي انهن هميشہ نئين ڌرتي ۽ نئين صورتحال سان پاڻ کي هم آهنگ ڪيو آهي تہ جيئن انهن سان ۽ دنيا سان امن سان رهن. 'نوان سنڌي' پراڻن سنڌين کي موت ڏيڻ جي شروعات ڪري رهيا آهن. جمعيت العلماءِ پاڪستان پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ۽ مهاجرن جو اڳواڻ مولانا نوراني ڪليو ڪلايو سنڌي حقن جي حمايت ڪري رهيو آهي.

سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو بہ آهن، جيڪي چون ٿا تہ هندستان ڪين پاڪستان کان نجات ڏياري- ۽ پوءِ ڪين هندستان ۾ يا هندستان کان ٻاهر رکي. هندستان جو اهڙي سار سنڀال وارو عمل، جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪندڙ ڀائرن لاءِ جمهوري ماڻهن طرفان نجات، جو جائز عمل ٿيندو. شيخ اياز، جيڪو سنڌ جو عظيم جديد شاعر آهي، چوندو رهيو آهي: "جئہ سنڌ، جئہ هند" اها ڳالهہ هندستان جي حڪومت جي فيصلي تي آهي تہ ڪيس پاڪستان ۾ جمهوري ٻار کي جنم ڏيارڻ ۾ مدد ڪرڻ گهرجي يا نہ. پر هو جيڪڏهن مدد نٿو ڪري تہ اُتان جا رهواسي خود صورتحال کي سنڀالي سگهن ٿا.

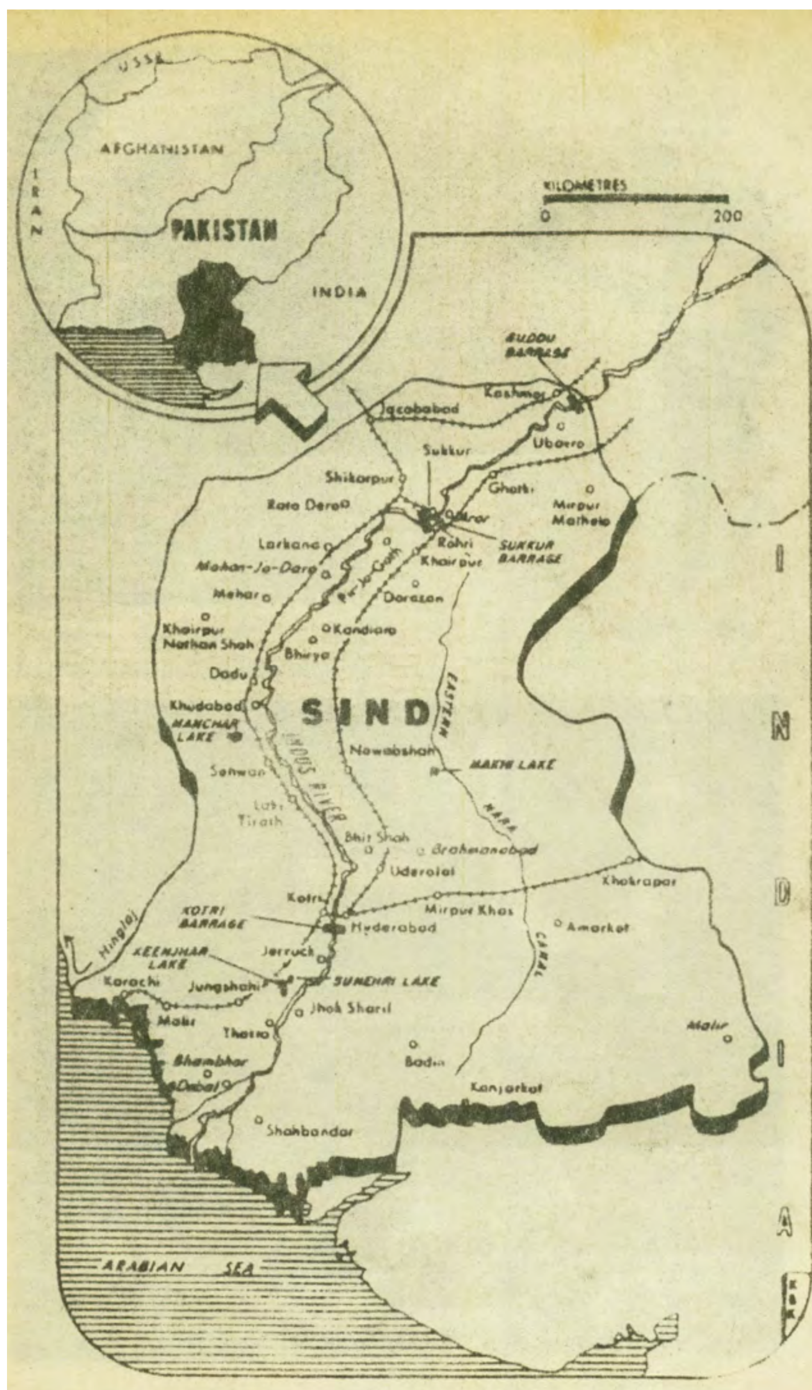
پاڪستان 1948ع ۾ ڪراچيءَ کي سنڌ کان کسيو، ۽ 1954ع ۾ سنڌ کي زوري 'ون يونٽ' ۾ خم ڪيو ويو پر سنڌي 'ون يونٽ' کي ٽوڙڻ ۾ ڪامياب ويا، ۽ 1971ع ۾ ڪراچي واپس ورتائون. منجهن خودمختياري جيڪا هو چاهين ٿا، حاصل ڪرڻ جي ارادي جي پختگي آهي. ايتري قدر جو هنن 'جيئي سنڌي تحريڪ جو نشان 'ڪهاڙي' (سنسڪرت ۾ پَر شُو) ٻاٽيهي ڏنو آهي، جنهن مان ڪوبہ شڪ باقي نٿو رهي تہ انهيءَ مان سندن ڪهڙي مراد آهي.

اهو سچ آهي تہ سنڌي پير ڪوڙي لڙايون نٿا لڙن. هو جڏهن آزاد هئا تہ بہ ڪابہ لڙائي نہ وڙهيا. هو پنهنجي لاءِ بلوچن کي وڙهڻ لاءِ رکندا هئا- پوءِ دشمن نادر شاهہ هجي يا نيئپير. پر حُرن جي هڪڙي قبيلي انگريزن کي 1943ع ۾ اهڙا ٽوٽا چٻايا جو ڪين اڌ سنڌ ۾ سموري سال لاءِ مارشل لا لاڳو ڪرڻ جي ضرورت پيش آئي. ڏير سان سموري سنڌ هٿيار ڪٽي اُٿي بيني- پوءِ ڪٿي اهي هٿيار لٺين ۽ ڪهاڙين تي مشتمل هئا. سنڌي هاري اڳواڻ، رسول بخش پليجو 1979ع کان جيل ۾ آهي. ايتري قدر جو سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيشن تي بندش پيل آهي. ڪابہ حڪومت عوام کي ذليل

نٿي ڪري سگهي. جيڪڏهن اها هڪ پيرو اٿي بيهي ٿي. تنهنڪري جيڪڏهن هندستان جي حڪومت ڪاروائي نٿي ڪري ته پاڪستان جي عوام کي پاڪستان جي ٻي پاڙي حڪومت خلاف مقابلو ڪرڻ گهرجي. انهيءَ مان مراد ڪجهه دير- ۽ ڪجهه وڏيڪ وٺل آهن. ۽ بس.

پاڪستان جي ڇئني صوبن جو ٻاجهاري هندستاني چانو هيٺ پنهنجي مرضيءَ سان اچڻ ۾، ڪنهن کي به عجب ڪائڻ نه گهرجي. ڀارت ماتا پنهنجي بگڙيل ٻارن جي سار سنڀال به نه لهي ٿي. نيٺ جناح هند-پاڪ جي دائمي ٻي رُخي کي نه ڏٺو هو. هن چيو هو ته هندستان ۽ پاڪستان ڪنهن به ڌارئين حملي جو گڏجي مقابلو ڪندا. ورهاڱي جي تحريڪ جي هڪ ٿنڀي، خليق الزمان 1971ع کان پوءِ چيو ته ورهاڱي جي رٿا ناڪام ويئي آهي تنهنڪري نئين انتظام لاءِ ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي.

’هڪ هزار سال جنگ‘ وڙهندڙ پٽي پڻ چيو هو ته اهو ممڪن آهي ته هو گڏيل هندستان جو وزيراعظم نه بنجي سگهي، پر ان جو پرڏيهي وزير ٿيڻ جي پڪ سان اميد رکي سگهيو ٿي. پوءِ به جيڪڏهن پٽي لاءِ گهڻي دير آهي ته ڪنهن جتوئي، ڪنهن دولتانا، ڪنهن ولي خان يا ڪنهن مينگل لاءِ اهو ڪافي وقتائتو ٿيندو.

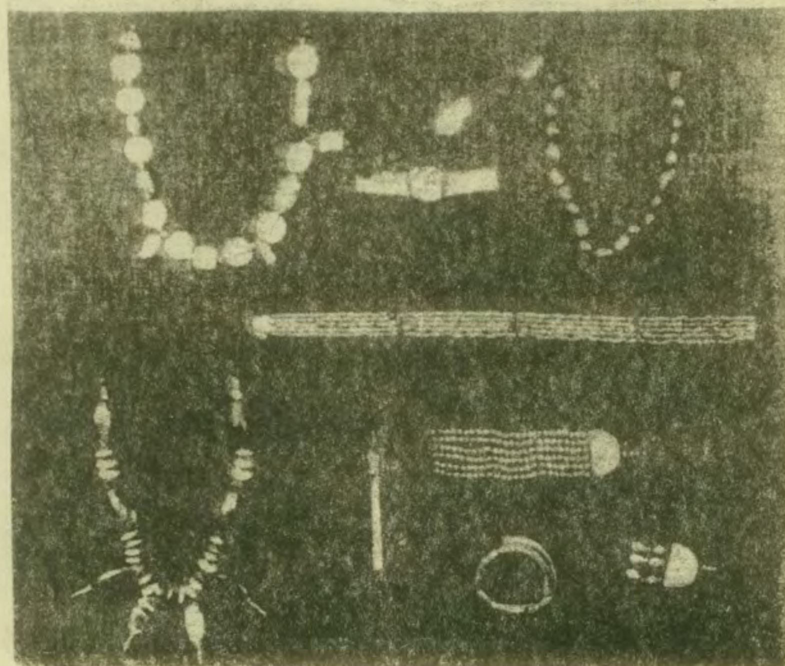
USSR
AFGHANISTAN
IRAN
PAKISTAN
INDIA
KILOMETRES
0
200
GUDDU BARRAGE
Kashmor
Jacobabad
Ubaero
Sukkur
Shikarpur
Ghotki
Mirpur Matheto
Rato Dero
Aror
Larkana
Rohri
SUKKUR BARRAGE
Khairpur
Mohan-Jo-Daro
Mehar
Dorazan
Khairpur Nathan Shah
Kandiaro
Bhirya
Dadu
Khudabad
SIND
EASTERN
MANCHAR LAKE
Nawabshah
MAKHI LAKE
Sehwan
INDUS RIVER
NARA
Bhit Shah
Brahmanabad
Uderolal
Khokrapar
Kotri
KOTRI BARRAGE
Mirpur Khas
Hyderabad
Amarkot
Hinglaj
KEENJHAR LAKE
Jerruck
CANAL
Karachi
Jungshahi
SUNEHRI LAKE
Jhok Sharif
Malir
Thatta
Badin
Bhambhor
Debal
Kanjarkot
Shahbandar
ARABIAN SEA
INDIA

موئن جي دڙي جي نرتڪي

موئن جي دڙي جو پروهت، جنهن جي
ڪلهن تي گلڪاريءَ واري شال پيل آهي.

موئن جي دڙي جا زيور، جيڪي آثارِ قديم جي ماهرن کي لنڊن
... ... اسڪ مت ياد ڏياريا ٿا.

جهولي لال

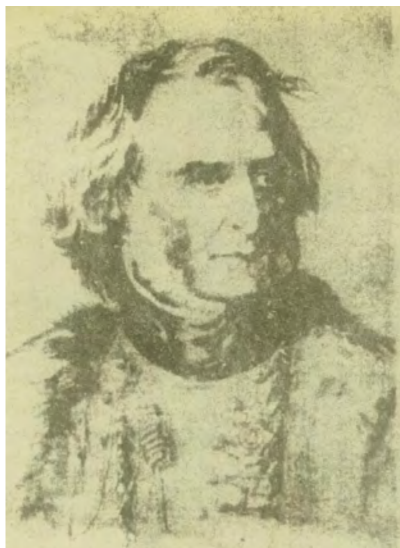
شاھ عبداللطيف ڀٽائي رح

ڀڳت ڪنورام

شيخ اياز

سر چارلس نيپيئر

سيٺ نائو مل

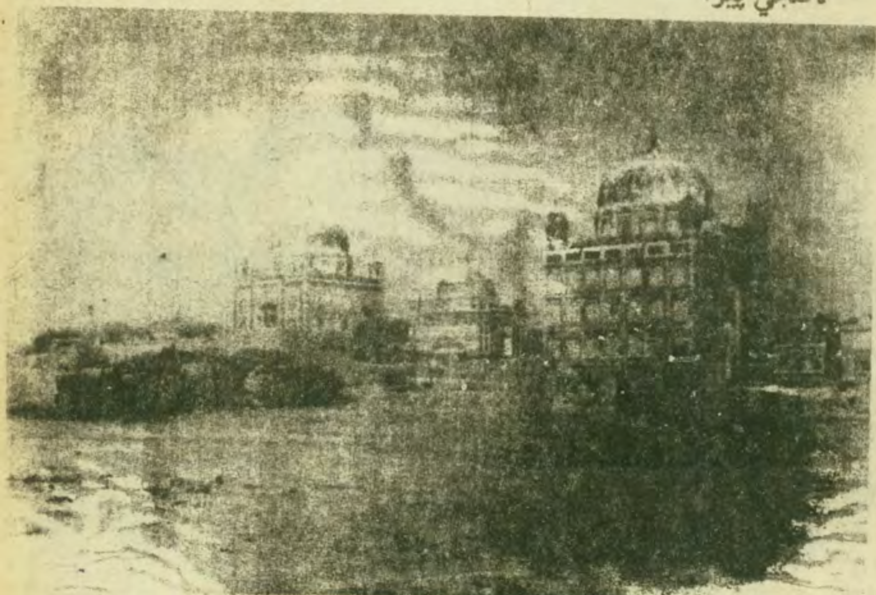
سر بارٽل فريئر

ايشيا جي پهرين ٽپال ٽڪلي 1852ع ۾ "Scinde Distoict Dawk" جي طور جاري ٿي. قيمت اڌ آنو هيس. اها ٽڪلي ETC- ايسٽ انڊيا ڪمپني پاران جاري ڪئي وئي هئي. جيڪا ان وقت حڪمران هئي.

موئن جي دڙي جي کنڊرن جو هڪ ڏيک، جنهن ۾ وهنجڻ جو تلاءُ ڏسجي پيو.

حيدرآباد ۾ ميرن جا قبا

منگهن جو شهر حيدرآباد .

سکر لڳ، ساڌ ٻيلي ٻيٽاريءَ جي مندر جو ڏيک،

پير صاحب پاڳارو

رشي ڏيا رام گدو مل

ساڌو نول راءِ

ساڌو واسواڻي

بابا ھرنام داس، ساڌ ٻيلو

دادا ليکراج، اوم منڊلي

ساڄي کان : پهرين قطار: آچاريه ڪرپالاڻي، الله بخش سومرو، جي ايم سيد

ٻي قطار : آچاريہ گدواڻي، جيٺي سپاهيملاڻي، جيمل پرسرام

ٽين قطار : جئرامداس دولترام، پروفيسر گهنشام،

پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي، پاڻي پرتاب.

باب ارڙهون

سنڌي سماج ۽ ثقافت

سنڌي سماج عظيم هندستاني سماج جو اڻ ڇجندڙ حصو آهي. ۽ سنڌي ثقافت عظيم هندستاني ثقافت جو اڻ ڇجندڙ حصو آهي؛ پر پوءِ بہ مقامي عنصرن جي سبب سندس پنهنجو هڳاءُ آهي. هتان ماڻهو ٻين جي عقيدن جو احترام ڪرڻ ڪري نوڙت وارا، پر عملي آهن. مذاق ۾ چئبو آهي: "سورائتي آگوڻي وانگر سنڌي حڪومت اهو ڪجهہ ڪندي جيڪي سولو ۽ فائديمند هوندو." ڪيترن ئي جڳن تي ڦهليل سندن مختلف تجربن کين اهڙي لچڪ عطا ڪئي آهي، جيڪا سندن جيابي لاءِ تہ آهي، توڙي جو سندن شان وٽان ناهي. جڏهن انهن ڌارين جي قافلن کي منهن ڏنو ۽ خود پاڻ واپار خاطر ڏورانهان سفر ڪيا تہ سندن آبائي عقيدي جي گهرائي ۾ واڌارو آيو. انهن ڳالهين کين دنيا جا آسان شهري بنائي ڇڏيو. ايچ- ٽي- لئمبرڪ، آءِ- سي- ايس تسليم ڪري ٿو تہ "سنڌ جي هوا ۾ ڪا مڙيئي اهڙي شيءَ آهي، جيڪا عموما مخالف عقيدن جي سرحدن کي جهڪائي ڇڏي ٿي."

اسلام هندستان ۾ اچڻ ساڻ هميشہ وانگر قتل، لٽ مار ۽......... جو ڊرامو رچايو. پر اها شرارت اڳ ۾ بہ ٿيندي رهندي هئي. نئون مسلمانن پنهنجون قبرون......... آراستہ ڪيون ۽ انهن کي ڌوپ ۽ گلن سان واسيائون. سندن ٻٽاندر شادي جو ڏينهن هزارين سالن جي عبادت کان بهتر هو. انهن عورتن جي طهر جي عربي رسم کي ڇڏي ڏنو ۽ سخت قانونن کي معتدل بنايائون......... جيڪي عرب سنڌ ۾ ايندا هئا- جنهن کي اهي 'هند' ڪري سمجهندا هئا- سماجي طرح ايڏو سنڌي ٿي ويندا هئا، جو وطن واپس موٽڻ تي کين چيو ويندو هو: "اي هند مان موٽي آيل، پنهنجو ايمان نئين سر جيئار." سمن ۽ سومرن، جيڪي مقامي حاڪم هئا، پنج سؤ ورهيہ حڪمراني ڪئي. انهن جڏهن نئون مذهب اختيار ڪيو تہ اهي مسلمان هجڻ کان سنڌي وڌيڪ هئا. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ ڪئپٽن هئملٽن (Capt. Hamilton)، جيڪو سنڌ ۾ ارڙهين صديءَ ۾ آيو هو، لکيو آهي تہ هڪ صدي اڳ هندو آبادي، مسلمان آباديءَ کان ڏهوڻي وڌيڪ هئي. اڄ سنڌي دانشور جي-ايم-سيد 'عرب ڇاپ اسلام' کي رد ٿو ڪري. ظاهر آهي تہ اهي 'سنڌي ڇاپ اسلام' چاهين ٿا، جيڪو مغل دؤر جي پڇاڙي تائين موجود هو.

اها ڏاڍي ڏک جهڙي ڳالهہ آهي تہ هندو- دوستي واري اها صورتحال مغلن جي ڏينهن ۾ تبديل ٿي. اڪبر سهپ واري نيتي رائج ڪئي. هن گهٽي

ڪان گهڻا وڏا عهدا هندن کي ڏنا. انهيءَ ڳالهه مسلمانن کي ناراض ڪري وڌو، جن وڏن عهدن جي هڪ هٿي وڃائي هئي. جيڪي اهڙي نتيجي ۾ محروم رهجي ويا هئا، اهي متعصب ملائن سان وڃي شامل ٿيا. اهو ناپاڪ ڳنڍ جوڙ هو، جنهن اورنگزيب کي دارا تي سوڀ پائڻ ۾ مدد ڪئي. اڪبر جي نيتيءَ جي ڪري جيئن هندن کي وري حيثيت حاصل ٿيڻ لڳي، تيئن مسلمانن جي سندن خلاف رد عمل، ڪٽر پٽي جي قوتن کي مضبوط ڪيو ۽ وڏي پئماني تي ڌرم مٽائڻ جي لهر شروع ٿي. ظاهر آهي ته اها هڪ طوفاني لهر هئي، جنهن سنڌ کي پنهنجي لپيٽ ۾ ورتو ۽ عربن جي فتح کان هزار ورهيه پوءِ سنڌ کي مسلمانن جي اڪثريتي صوبي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو.
تعصبي الغزالي، جنهن لبرل سوچ رکندڙ الفارابي ۽ ابن سينا تي يارهين صديءَ ۾ حملو ڪيو هو ۽ جنهن دليل جي اصول کي ترڪ ڪيو هو ۽ مذهب کان سائنس کي طلاق ڏياري هئائين. اسلامي دربارن ۾ انتقام وٺڻ لاءِ موجود هو. سنڌ ۾ انهيءَ طريقي جو اڳواڻ محمد هاشم ٺٽوي هو. سندس فتوي کي ڪلهوڙي حاڪم غلام شاهه فرمان جي طور هن ريت جاري ڪيو: حڪومت جي سيني اهلڪارن کي چتاءُ ٿو ڏجي ته ڪين مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي وقت بوقت جاري ڪيل مذهبي هدايتن تي عمل ڪرائڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي. ڪين (شيعن کي) محرم دوران اعزاداري ڪرڻ ۽ تعازيا ڪڍڻ کان روڪڻ گهرجي. عورتن کي باغن ۽ قبرستان ۾ وڃڻ کان روڪيو وڃي. ماڻهن کي فوتين تي سوڳ ڪرڻ کان روڪڻ گهرجي. جانورن جي جسم تي چٽسالي نه ڪئي وڃي. هندن کي چوٽي رکائڻ ۽ ڌوتي ٻڌڻ يا پنهنجي دڪانن تي اڳهاڙي گوڏن ويهڻ کان منع ڪئي وڃي. مسلمانن کي چيو وڃي ته اهي مڇون نه رکائين. ۽ پنهنجي ڏاڙهي ڊگهي نه رکائين. سندن ڏاڙهي مٺ جي ماپ کان وڌڻ نه گهرجي. هندن کي هولي ملهائڻ يا سرود، شرنائي دهل ۽ توتاري تي ڳائڻ جي اجازت نه ڏني وڃي. سرڪاري عملي کي مٿين حڪمن کي سختيءَ سان لاڳو ڪرڻ گهرجي. انهن حڪمن جي ڀڃڪڙيءَ جي صورت ۾ مثالي سزا ڏني وڃي ته جيئن ڪو به ائين ڪرڻ جي همٿ نه ڪري. انهيءَ ڪانسواءِ ماڻهن کي روزا- نمازون قائم ڪرڻ ۽ ٻيون مذهبي رسمون ادا ڪرڻ لاءِ چيو وڃي. مٿين حڪمن جي نفاذ ۾ ڪا ڪوتاهي نه ٿيڻ گهرجي. 2 شعبان 1072 هجري.

اڪبر جي لبرل مذهبي پاليسيءَ کان پوءِ اهڙي قسم جو تعصب پيدا ٿيو. جنهن هندن کي وڏ کان وڏ نوڪريون ڏياريون. پر انهيءَ ڳالهه جي ڪري هينين طبقي جا ماڻهو سرڪاري دٻاءُ ۾ اچي مسلمان ٿيڻ لڳا. اهڙي ريت هڪ ئي وقت ٻه مخالف صورتون اپرنديون نظر اچڻ لڳيون. گدومل ۽ ٻيا عامل سنڌ جي دربار ۾ وزير ٿيا. ڪين مسلمان اُمرائن جهڙي پوشاڪ پائڻ جي اجازت ملي. مٿن ڍل معاف ٿي ۽ ڪين 'ديوان' چئي مخاطب ڪيو ويو، پر

هندو ياڻ وٽ نہ مورتي رکي سگهيو ٿي ۽ نہ پنهنجن مندرن ۾ گهنڊ وڄائي سگهيو ٿي. اهي خميس شام کان ڇنڇر صبح تائين پنهنجي گهرن ۾ بند رهندا هئا. جو ڪين ڊپ هوندو هو تہ متان ڪو مسلمان ائين چوي تہ هن جمعي پاڪ جي ڏينهن ڪين 'الله' يا 'رسول' جوندي پڌو هوَ- ۽ تنهن ڪري اهي هاڻي مسلمان آهن. هندو ڪنهن بہ عربي ڪتاب کي انهيءَ ڊپ کان هٿ بہ نہ لائيندا هئا تہ متان اهو قران شريف نہ هجي، جنهن کي هٿ لائڻ سان هو تعصبين جي نظر ۾ مسلمان نہ ٿي پون. برطانوي محققن جهڙوڪ رچرڊ برٽن (Richard Burton) لکيو آهي تہ هندو ڪڏهن بہ 'رسو' يا 'رسي' لفظ نہ اچاريندا هئا. جو ڪين اهو ڊپ هوندو هو تہ متان ڪو ائين چوي تہ هن 'رسول' چيو آهي. انهيءَ ڪري اهي هميشہ .رسو' يا 'رسي' جي بدران .نوڙي' چوندا هئا. هڪ سنڌي شهزادي پنهنجي گهڙي هڪ انگريز کي بمبئي مان مرمت ڪرائي اچڻ لاءِ اهو چئي ڏني تہ اها ڪنهن بہ بت پرست کي ڇهڻ بہ نہ ڏني وڃي. انهيءَ انگريز کي تحفي طور هڪ تلوار ڏني ويئي. جنهن تي فارسيءَ ۾ اُڪريل هو: "مان وزن ۾ هلڪي آهيان' پر دشمن تي ڀاري آهيان، سورمن مون کي هڪ لک هندن کي قتل ڪرڻ ۾ استعمال ڪيو آهي." ايتري قدر جو آزمود گار مدير گدومل کي، جنهن ڪارڊنيل وولزي (Cardinal Wolsey) وانگر ملڪ لاءِ امتيازي خدمتون سر انجام ڏنيون، تڏهن قتل ڪيو ويو، جڏهن سندس ڌيءَ درويدي مسلمان شهزادي سان شادي ڪرڻ بدران پنهنجو انت آندو.

تنهنڪري برطانوي مبصر عجب ۾ آهن تہ هندو اهڙي هنڌ ڪيئن رهيا پيا آهن. ڊاڪٽر جيمس برٽن (Dr. James Burton) لکي ٿو: "اهو سچ پچ سمجهڻ ڏکيو آهي تہ هن ملڪ ۾ ڪيترن هندن رهڻ جاري رکيو هوندو. حقيقت ۾ اهو انهيءَ شخص جو سنهنڊ آهي، جيڪو هو پنهنجي ڌرتي ۽ ان جي وڻڪار سان وندي ٿو، جتي هو نپجي ٿو."

اهو تصوير جو هڪ رخ آهي. ٻيو رخ اهو آهي. جيڪو ايسٽوڪ (F. B Eastwick) لکيو آهي: "جڏهن اسان شڪارپور ۽ حيدرآباد پهتاسين تہ اتان جا ايترا گهڻا ۽ ايترا شاهوڪار ماڻهو مليا، جيترا اسان جي حڪومت جي گهڻن خوشحال شهرن ۾ رهندا هئا." هو اڳتي لکي ٿو: "اسان جيئن ڪراچيءَ ۾ گهڙياسين تہ اسان هنگلاج کان موٽندڙ ياترين سان ملياسين.........اها اولهہ طرف ڏورانهين سرحد آهي، جيسيتائين هندستاني 'گهڻن ديوتائن کي مڃڻ وارو پنٿ' (Polythiesm) ڦهليل آهي." هئملٽن (Hamilton) 1699ع ۾ سنڌ ۾ هوليءَ جي صبح کان شام تائين ملهائجڻ جو لکيو آهي: "انهيءَ جنوني ڏهاڙي تي هر عمر جا مرد، زالون ۽ ٻار گهٽين ۾ نچندا، شرنايون، دهل ۽ جهانجهون وڄائيندا آهن."

سنڌ جي فتح کان چار سال اڳ، 5 نومبر 1839ع تي، ايسٽوڪ

ڏياريءَ جو خوبصورت منظر ڏنو. هو لکي ٿو: "ڏياري اڄوڪي ڏينهن تي ٿيندي آهي. سمورو دريا ڏيائين سان جرڪيل هو. سچ پچ منظر ڏاڍو موهيندڙ هو. مسجدون ۽ ويران مقبرا اکيچار روشنين سان جڳمڳايل ۽ سموري اداس شان شوڪت سان انهن جو ڦهيل وڏو وهڪرو- ڪجهن جو جهڳٽو ۽ وچ دريا ۾ بکر جي قلعي واري پيتاري- انهن سڀني گڏجي هڪ عجب جهڙي تصوير جوڙي ڇڏي هئي. جلدي نِت ڪنهن شرڌالو لڪشميءَ جي آرتي ڪئي ٿي ۽ ڏيئڙن جو ڍير هڪ ننڍي ٿالهہ تي رکي پاڻيءَ ۾ ڇڏي ڏنو ٿي."

هتي سنڌي مسلمان، هندن سان گڏ ڏياري ملهائيندا هئا. ظاهر آهي تہ سنڌين اسلام جي سنڌي صورت ظاهر ڪئي هئي. خوش مذاقي سان گڏجي رهڻ جو اهو هڪ مثال آهي تہ جڏهن مير سرفراز خان گدومل جي ننڍي قد تي چرچو ڪيو تہ هن فارسيءَ ۾ وراڻيو: "مڙس ماڻهوءَ جي پرک لڙائيءَ جي ميدان تي ٿيندي آهي. اڳونئو جيتوڻيڪ ننڍو هوندو آهي پر آڱرين کان وڌيڪ اهم آهي."

هڪ ڀيري سنت ڪوي شاهہ عبداللطيف پنهنجي هندو دوست مَدن کي چيڙائيندي پڇيو: "حشر ويل حساب ۾، ڪافر ڪندا ڪيئن؟ ان وقت مدن وُرنديءَ نہ ڏني. پوءِ جڏهن اهي دريا جي پتڻ تي پهتا تہ ٻيڙي رواني ٿي چڪي هئي. مدن ڪجهہ وڌيڪ پيسا ڪڍي ٻيڙي واري کي ڏيکاريا، جنهن ٻيڙي ٻوڙي کين پاڻ سان کنيو. ان وقت مدن شاهہ ڏانهن مڙي سندس سوال جو جواب ڏيندي چيو: "هيٺ جنين جو هيئن، سي پهرين پتڻ پار ڪن."

گهڻا سنڌي هندو اڳاٽي زماني کان سنڌ ۾ ئي هئا. جڏهن محمد بن قاسم سنڌ جي گادي واري هنڌ اروڙ تي قبضو ڪيو تہ گهڻا هندو اتر ۾ پنجاب ڏانهن لڏي ويا. اهي اڄا تائين اروڙا چوائجن ٿا. باقي ٻيا پاڻ بچائي ملتان، جيسلمير ۽ ڪڇ ڏانهن وڃي نڪتا. منجهائنئن گهڻا پوءِ مغل- ڪلهوڙا دؤر ۾ واپس موٽي آيا. هتي هڪ پنجابي خاتون، وملا سنڌي آهي، جيڪا اندرا گانڌيءَ جي سيڪريٽري آهي. ان کان سواءِ ڪي-ايل- پنجابي نالي هڪ سنڌي آءِ-سي-ايس (ICS) پڻ هو. آڏواڻي ملتان کان؛ ملڪاڻي، ٿڌاڻي ۽ رام چنداڻي جيسلمير کان؛ ڪرپالاڻي ڏور پرياگ کان ۽ ڀاڳچنداڻي ايوڌيا کان آيا. اهي سڀ درجن ڀيڙهيون اڳ پنهنجي وڏن جي نالن پويان سڏجانا وڃن ٿا. رگهو شاهاڻي ٻين کان نيارا آهن. جيڪي لاڙڪاڻي جي امير، شاهہ بهارو جي نالي پويان سڏجن ٿا. هو ماڻهن ۾ ايڏو تہ مقبول هو جو سندس مت مائٽ، دوست ۽ ايتري قدر جو ملازم پڻ پاڻ کي 'شاهاڻي' سڏائيندا هئا. ڀاڳناڙي گهڻو پوءِ بلوچستان مان شڪارپور ۾ آيا. عام خيال جي ابتڙ، عامل ۽ ڀائيبند مختلف ذاتين جي ساڳئي گروهہ سان تعلق رکن ٿا. جيڪي ماڻهو نوڪرين ۾ گهڙيا، اهي 'عامل' چوائڻ ۾ آيا. ۽ جن ماڻهن واپار جو

پيشو اختيار ڪيو. اهي 'پائي پنڌو' (پائيبند) مشهور ٿيا.

پيرومل مهرچند جو سماجياتي اڀياس ڏيکاري ٿو ته لکي، ناگراڻي، ساگراڻي، جيٺملاڻي، لڪاڻي، لُلا، مانا ۽ ڇاٻڙيا پاڻ ۾ سوٽ آهن. ساڳي طرح آڏواڻي، سيتلاڻي، ساڌواڻي ۽ شامداساڻي به پاڻ ۾ سوٽ آهن. چنراماڻي، ڀمياڻي، ڪرناڻي ۽ ڪرپالاڻي- سڀ 'ڇڳهه' آهن. ٽڏاڻي، رائسنگهاڻي، گهياڻي، 'ڪنگر' آهن. چئناڻي، هنگوراڻي ۽ ڀگواناڻي- 'ڪڪڙيجا' آهن. اجواڻي، ڀاوناڻي، گدواڻي ۽ ڄڳتياڻي پاڻ ۾ ويجها مٽ آهن ۽ ميرچنداڻي، مهتاڻي، مورجاڻي، نسدارنگاڻي ۽ ماڪيجا به ساڳي طرح ڳنڍيل آهن. بلواڻي، ملڪاڻي، رامچنداڻي ۽ رام رکياڻي- سڀ 'درزي' آهن.

سنڌي مسلم سماج، هندو سماج کان گهڻو مختلف آهي. سنڌ جا آڳاٽا رهواسي ڪولهي ۽ سنٿال آهن. تنهن ڪري اسان وٽ سنڌ ۾ اجا تائين ڪي ڪي 'منڊا' لفظ آهن. ساڳئي سبب ڪري گهڻن سنڌين وٽ اجا تائين ويهن تائين انگن ڳڻن جو 'وجيسيمل' (Vigesimal) سرشتو آهي. جڏهن ڪو سنڌي ٻار اٺين- ڏڪر راند کيڏندو آهي ته آهي، ته هو 'هڪ- ٻه ٽي' ڳڻن جي بدران، ڏکڻ هندستاني انگ 'وڪٽ- لين- مون-ناڙ' ڳڻندو آهي.

ان کان پوءِ جاٽ ۽ ميد آيا. ڪاڻئن پوءِ عرب، ترڪ ۽ افغان آيا. هن وقت سيد مذهبي اڳواڻ آهن. شيخ اوچين ذاتين مان مسلمان ٿيل آهن. بلوچ بلوچستان جي پيٽ ۾ سنڌ ۾ وڏيڪ آباد آهن. جيئن گورکا نيپال جي پيٽ ۾ هندستان ۾ وڏيڪ آهن ۽ پوءِ عام طبقي جا ماڻهو آهن- مارو، سنجر، پنوهر، ملاح، منگنا، سوڍا، ڏاتي، گندرا، ريپاڙا، ڪچي، ڪوهيارا، مهاڻا، اوڏ، مڪراني، شيدي (حبشي). اسان وٽ ماتليءَ ۾ هڪ مزيدار قبائلي قوم 'لنڊ' رهي ٿي، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهي ٽين صديءَ ۾ آباد ٿيل 'هن' آهن. جڏهن رچرڊ برٽن ڪنهن 'اشرف' کان پڇيو ته پيون-اوچيون ذاتيون ڪهڙيون آهن؟ ته هن وراڻيو "سڀني کان اول اسان آهيون، ٻئي نمبر تي سيد آهن، پوءِ فتح عليءَ جي اڌ آڪهه آهي، باقي ٻي سڀ ڪٽ خلق آهن!"

مسلم دؤر ۾، هندو وجود جو مڃڻ لائق بهتر صورت ۾ نمايان عنصر، پنجاب ۾ سک- پنٿ جي اوسر هو. سناتن ڌرم ڏکهي مسلم دؤر هيٺ سڪرات ۾ هو. پر سک- پنٿ پاروٽي سنڌي وايو منڊل ۾ تازي هوا جي مثل آيو. ٻئي صوبا پاڙيسري ملڪ هئا. سنڌن رهاڪو پاڻ ۾ ويجها ماڻٽ هئا ۽ سنڌن زبانون هڪ ٻئي سان مانوس ۽ ڳنڍيل هيون. انهيءَ حقيقت سک- پنٿ کي ڄڳيءَ طرح وڌڻ ويجهڻ جو موقعو ڏنو. چيو وڃي ٿو ته گرو نانڪ ديو پنهنجي سير سفر جي دوران شڪارپور به آيو هو. ڪنعيا لال نالي هڪ سنڌي گروگوبند سنگهه سان شامل ٿيو. هن لڙائيءَ جي ميدان ۾ زخمين کي پاڻي پيارڻ جي خدمت جو فرض پاڻ تي هموار ڪيو. هن رڳو زخمي هندن کي نه پر زخمي مسلمانن کي به پاڻي پياريو ٿي. پر ڪن سِکن دسمن

جي سپاهين کي ڀائي ڀياري جيٺارڻ تي اعتراض ورتو. اهي ڪيس گروءَ وٽ ونڃي ويا. جنهن نہ رڳو سنڌس انهيءَ عمل کي ساراهيو پر ڪيس سنڌ ۾ سک- پنٿ جي پرچار ڪرڻ لاءِ روانو ڪيائين. سنڌ ۾ هو 'ڪٽ واري ڀائي' جي نالي سان مشهور ٿيو. چاڪاڻ جو هو پنهنجو ويا ڪياڻ ڪٽ تي ويهي ڏيندو هو.

ڀائي ديال سنگهہ جڏهن گروءَ جي لشڪر جي خدمت ڪندي ٻڍو ٿيو تہ ڪيس هڪ تلوار، هڪ ڪرپان، هڪ چڪر ۽ هڪ نيزو ڏيئي اهو چئي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ويو تہ وڃي سنڌين ۾ همٿ پيدا ڪري.

مهاراجا رنجيت سنگهہ. ماڻڪ سنگهہ کي هاٿيءَ جي پنيءَ تي چاڙهي، هٿ ۾ گرو گرنٿ صاحب ڏيئي موڪليو تہ هو اهو وڃي حيدرآباد ۾ رکي. انهيءَ مقصد لاءِ ميرن کيس زمين ڏني، جتي مشهور 'اڪل پونگا' جوڙيو ويو. جڏهن گردواري ۾ ڪيترن مهل ڌهل ۽ ساز وڄڻ لڳا تہ مسلمانن اعتراض ورتو ۽ مسجد جي پيرسان ڳائڻ وڄائڻ کان منع ڪيائون، جيڪا لڳو- لڳ هئي. اول تہ ميرن 'اڪال پونگا' کي اتان ڪٿي ٻئي هنڌ قائم ڪرڻ جو چيو. پر اهو محسوس ڪندي تہ اها ڳالهہ لاهور دربار کي ناراض ڪندي، 'اڪال پونگا' کي اتي ئي رهڻ ڏنو ويو- ۽ پوءِ ان جي بدران انهيءَ پراڻي مسجد کي عورتن لاءِ مخصوص ڪيو ويو. پر انهيءَ ۾ ڪابہ عورت ڪڏهن بہ نماز پڙهڻ لاءِ نہ ويئي ۽ اها تالا بند ئي رهي.

گرو نانڪ جي ٻن پٽن بابا لکمي چند ۽ بابا سري چند- پرچارڪن جي,جڳياسو' ۽ 'اداسي' فرقن جي شروعات ڪئي، جن گهڻائي مندر قائم ڪيا منجهانئن هڪ باوا گرپت صاحب هو. جيڪو گرونانڪ جي ٻارهين پيڙهيءَ ۾ پونير هو. هن سنڌي سماج ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ سنڌي هندو سک شاسترن سان تمام گهڻو مانوس آهن. اڄ ڪالهہ جي-ايم-سيد پارا سنڌي مسلمان اڳواڻ پڻ محسوس ڪن ٿا تہ سنڌين ۽ پنجابين لاءِ گرو نانڪ جون سکيائون فائدي مند ثابت ٿينديون.

مسلمان حڪومت مسلمانن سان ترجيحي سلوڪ ڪندي هئي. ايتري قدر جو وڏن هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ انصاف جي تور- ماپ جون تارازيون جدا هيون. پر انگريزي راڄ اچڻ سان اهو طريقو ختم ٿيو. ٻنهي ڌرين کي هڪ جهڙا موقعا ملڻ سان، هندو تعليم ۽ واپار ۾ روايتي دلچسپيءَ جي ڪري مسلمانن کان اڳيرو ٿيڻ لڳا. جلد ئي اهي نوڪرين، ڌنڌن واپار ۽ ڪارخانن ۾ ترقي ڪرڻ لڳا ۽ مسلمان زمين ۽ دستڪاري ۽ پورهئي جي ڪم تائين محدود ٿي ويا. ايتري قدر جو جڏهن ورهاڱو ٿيو ۽ مهاجر سنڌ ۾ پهتا تہ ڪين اهو فڪر هو تہ سنڌ ۾ پاڪستان ڪيئن قائم ٿي سگهندو. اهو چوڻ لڳا: "سنڌ جي حيدرآباد ۽ ڪراچي کان تہ لکنو ۽ پٽنا ۾ مسلمان وڌيڪ آهن".

سنڌين جا هميشہ ڌيساور سان واپاري ناتا هئا. سندن چوڻ هو:
"اتم کيتي، وڌندڙ واپار، نيچ نوڪري ۽ پنڻ بيڪار."

هزارين ورهيہ اڳ، 'ٻاڻي لوڪن' (Phoenicians) جي حيثيت سان انهن اوپر پونچ سان واپار ڪيو هو ۽ اتي آباد پڻ ٿياهئا. شاهہ لطيف جو خوبصورت 'سُر سامونڊي' لنڪا، جاوا ۽ چين جي سالياني واپاري مهمن جي باري ۾ آهي. 1869ع ۾ سيئز واهہ جي کلڻ سان واپار جي واڌاري لاءِ جڻ حيرت انگيز در کلي پيو. سنڌ جي هنر ۽ ڪاريگريءَ جي ڪم جي شروعات ڪرڻ سان ڪين "سنڌ ورڪي" ڪونيو ويو، جن جلد ئي سوني ڪپڙي، قيمتي تحفن ۽ هيرن کي سموري رستن ۾ قطاري ڇڏيو.

جڏهن انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون تہ هندن وٽ زمين ذرو بہ نہ هئي. انگريزن رٽائرڊ عملدارن کي زمينون ڏنيون، جيڪي گھڻو ڪري هندو هئا. شاهوڪار ماڻهن بازار جي اگهہ سان زمينون خريد ڪرڻ شروع ڪيون. فضول خرچ مسلمان زميندارن پنهنجون زمينون هندو واڻين وٽ گروي رکڻ شروع ڪيون، گرويءَ جو رقمون واپس نہ ڪرڻ جي ڪوتاهي ڪري، انهن پنهنجين زمينن تان هٿ کنيو ۽ هندو انهن جا مالڪ بنجي ويا. انگريزي راڄ جي هڪ صدي دوران، انهن زمينن جو لڳ ڀڳ 40 سيڪڙو حاصل ڪري ورتو. ڇيو وڃي ٿو وڌيڪ 20 سيڪڙو وٽن گروي پيل هيون. ڪن مسلم ليگي اڳواڻن- خاص ڪري سر عبدالله هارون. انهيءَ ڳالهہ مان وڏو ڳالهوڙو بنايو. عبدالله سائيڪلون مرمت ڪندڙ جي دڪان تي چار آنا ڏهاڙيءَ تي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي ۽ ڪروڙپتي ٿيو. ڪيس آباديءَ جي 30 سيڪڙو هندن سان ساڙ هو. جيڪي 40 سيڪڙو زمينن جا مالڪ ٿيا هئا. ڪيس آباديءَ جي 30 سيڪڙو هندن سان بنيادي ڪُنياءُ ڏسڻ ۾ نہ آيو. جن وٽ مسلمانن جي راڄ ۾ زمين جو ذرو بہ نہ هو. گھڻن مسلمان زميندارن کي اها سڌ هئي تہ مسلمان زميندارن نٿي چاهيو تہ تعليم پکڙجي عام ٿئي، جو ڪين اهو ڊپ هو تہ پڙهيل هارين جو ايندڙ نسل وڌيڪ حقن جي گهُر ڪندو.

انهيءَ زمين جي مالڪيءَ جي تبديليءَ جا حقيقي بہ سبب هئا:
ٻهريون تہ هندو، جيڪي صدين کان زمين لاءِ بڪايل هئا. تن زمين لاءِ فطري انساني خواهش محسوس ڪئي ٿي- ۽ هاڻي انهن ائين ڪرڻ لاءِ هٿ پير هنيا ۽ ٻيو نادار مسلماني عادتون. هندو ڏاهپ ۽ هوشياريءَ جي مقابلي ۾ هيون. مسلمان ۾ هوند کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ جي عادت پيل هئي. جڏهن تہ هندوءَ ۾ بچائڻ ۽ سيڙائڻ جو وڌيڪ لاڙو هو. مشهور چوڻي آهي تہ جڏهن هندو وٽ ناڻو هوندو تہ هو 'جاءِ مٿان جاءِ جوڙائيندو' ۽ جڏهن مسلمان ناڻو ڪمائيندو تہ 'جوءِ مٿان جوءِ' آڻيندو.

مسلمان روايتي طرح واپار ۾ پوئتي پيل آهن. مغلن توڙي انگريزن

ٻنهي هندن ڪي واپار ۾ پڙ مڇيو آهي. عزيز احمد جي 'مرزا نامہ' ۾ 16 صديءَ جي مسلمان امير- شاهيءَ کي صلاح ڏني آهي تہ "جيڪڏهن ڪيس اڏاري رقم جي ضرورت آهي تہ هندو 'مهاجرن' کان ونڻ گهرجيس. جنهن ڪي مسلمان مغل واپاري تي ترجيح ڏيڻ گهرجي، ڀوءِ چاهي وياج ڪان سواءِ رقم اڏاري ڏيندو هجي. ڪيس ڪنهن مغل جي دڪان تان خريداري ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجيس، نہ تہ انهيءَ جي معنيٰ خريد ڪيل شيءِ جي چوڻي قيمت ادا ڪرڻ ۽ وڏو نقصان سهڻ، ۽ آخر ۾ وچ بازار ۾ انهن دڪاندارن چوڻي لباڙا پريل بڪ ٻڌڻ. ٻئي طرف، هڪ هندو مطمئن هوندو ڀوءِ چاهي هو وياج جي رقم گهٽ وٺندو هجي. هو ٿوري ڪتئي گهڻي برڪت ۾ يقين رکي، ٿورائتو ٿيندو."

رابرٽ ڪلائيو (Robert Clive) کي پڻ ساڳيو تجربو ٿيو. هو لکي ٿو: "اهي ٿلها هٽ ڦاڙ مسلمان (Moor Men) سرڪاري خزانو عيش آرام تي لٽائين ٿا. حقيقت ۾ منهنجي خيال ۾ رقم وصول ڪرڻ جو ڪم هندن (Gentoos/ Gentiles) کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي سپرد نہ ڪرڻ گهرجي، جو اهي هميشہ پنهنجي ڪمائيءَ مان گهٽ خرچ ڪندا آهن ۽ ڪين جڏهن بہ چٽبو آهي تہ رقمن جي ڪوٽ ٿوٽ جو پورائو ڪري سگهندا آهن."

ڪن اڳواڻن مسلمانن جي معاملن کي سڌارڻ جي ڪوشش بہ ڪئي. جي-ايم- سيد ڪين شاديءَ جي تقريبن ۾ فضول خرچي ڪرڻ کان منع ڪئي. هن ڪين شلوار ۽ پٽڪي جي ماپ 20 والن مان 3-4 والن تائين گهٽائڻ جي صلاح ڏني. ايتري قدر جو هن ڪين منت ڪئي تہ سال ۾ رڳو هڪ پيرو نہ وهنجن. سنڌ صوبائي مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت سان هن مسلمانن لاءِ واپار ۾ جيءَ لڳائڻ جي باقائدي مهم هلائي. پر انهيءَ ۾ ڏکهو عرصو درڪار ٿيندو. مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو: "رڳو چڱيءَ طرح بوٽ پائڻ جو طريقو چاڻڻ لاءِ سموري ڄمار لڳي ويندي آهي."

پير حسام الدين راشدي مسلم سماج ۾ مذهبي پابندين ۽ لچاين جي انتهاين تي نٿول ڪئي آهي. هڪ پاسي هو ايڏي سخت پردي جا پابند هئا جو ڪنهن حامل عورت کي پڻ 'زناني' ۾ انهيءَ ڏپ کان وڃڻ جي اجازت نہ هئي تہ متان سندس پيٽ ۾ پٽ نہ هجي، جيڪو پردي دار سونهن ڏسي نہ وٺي. ٻئي پاسي عام طرح ڏسبو آهي تہ ڪنهن موهيندڙ عورت کي ڏسندي، منجهانئن ڪيترائي هڪ هٽ سان مڃن کي وٽيندا ۽ نازيبا طريقي سان ڪنهندا رهندا آهن.

مسلم سماج جي پسماندگيءَ لاءِ وڏي ذميواري مُلائن تي عائد ٿئي ٿي. منجهانئن گهڻا جيترو جاهل هئا ء اوترئي متعصب. مذهب جي ڄاڻ کانسواءِ، اهي گهڻو ڪري غير تڪراري مسئلي تي جدا ٿي ورهائجي ويا. هڪڙي حفي کي غير اسلامي چيو تہ ٻئي 'ناس' کي اسلامي ڪوٺيو. اهي بي

انتها دليلن ۾ الجهيل رهيا تہ اڃي ٿيندڙ ڏاڙهي ڪي ٻاڙهو يا ڪارو رنگ هڻڻ اسلامي آهي يانہ. ٻين وري انهيءَ مسئلي تي دليل بازي ڪئي تہ نماز جي وقت هٿ ٻڌل هئڻ گهرجن يا کليل- ۽ جيڪڏهن ٻڌل هجن تہ اهي سونتيءَ کان مٿي هجن يا هيٺ. پروفيسر هوتچند گربخشاڻي .شاهہ جي رسالي' جي بهترين ترتيب ڏني آهي، جنهن کي اڄ تائين ڪلاسيڪي ڪري مڃيو وڃي ٿو. پر مولانا نظاماڻي انهيءَ بنياد تي اهو رد ڪري ٿو تہ 'گهڻن ديوتائن جو مڃيندڙ' (Polytheist) ڪوبہ هندو ڪنهن بہ 'توحيد پسند' (Monotheist) مسلمان شاعر جي روح تائين پهچي نٿو سگهي!

گهڻن ملائن جي اها چسائپ ۽ جاهليت آهي، جنهن سنڌ جي ٻن عظيم شاعرن، شاهہ ۽ سچل کان ڪين صاف لفظن ۾ ڪوڙو چورايو. شاهہ چوي ٿو: "ملان نہ چئوس، اهي ويڪو مال آهن. موتي ڏيئي، هي ماس- وٺن ٿا. ڪليل اڪين سان هي ريتيءَ ۾ تبيون هڻن ٿا."

سچائي الله، تبي ڏنائون ڏوڙ ۾.

سچل وٽ اهڙن غير معقول ملائن جو هڪڙو ئي علاج هو: "ڪُٺ مُلان جي نوڙهہ". جي-ايم-سيد هاڻي ملائن تي قانوني بندش وجهڻ جهي صلاح ڏني آهي، جيڪي فرقيوارانہ فساد ڦهلائين ٿا يا اهڙي سياست ۾ حصو وٺن ٿا.

هندن برطانوي دؤر ۾ ڊرامائي ترقي ڪئي. شروع ۾ برهمڻ، واڻين ۽ ڪائستن جون اوچ ذاتيون هندو ڌرم ۾ رهيون ۽ رڳو زميندار، هاري، ڪاريگر ۽ سپاهي مسلمان ٿيا. تنهن ڪري اڪوٽو ذاتين جو فرق هاڻي عقيدن جي فرق سان ڳنڍيو ويو. نواڻ اچڻ سان، ذات پات جي فرق جي جاءِتي طبقن جي فرق کي لاڳو ڪيو ويو. اها حقيقت آهي تہ هندن جي 'اوچ ذاتين جو طبقو' شهرن ۾ آباد هو. جنهن رڳو فرق کي وڌايو ۽ ويڇي ۾ واڌ آندي. انهيءَ ڳالهہ مسلمانن کي ورچائي وڌو. ملائن کي چڙيو. اهي جائي جم کان هندو دشمن هئا. ٻر هڪ پيري کهڙي ٻڻ چئي ڏنو: "اڄ ڪلهہ مسلمان عورتون هندن جي گهرن ۾ برتن صاف ڪن ٿيون. مون کي انهيءَ ڏينهن جو انتظار آهي، جڏهن هندو عورتون مسلمانن جيي گهرن ۾ برتن صاف ڪنديون." ٻر جي-ايم-سيد مسلم ليگ ۾ پنهنجي تجربي کان پوءِ- جنهن کيس ڏکويو ۽ ڏاهو بہ بنايو- چيو: "مسلمانن جي پس ماندگيءَ لاءِ هندن کي ڇو ڏوهہ ڏجي؟ هر روز صبح جو جڏهن هندو ٻار وهنجي اسڪول وڃي ٿو تہ اٺ وهنتل مسلمان ٻار گندين گهٽين ۾ ٻلورن سان کيڏندي ڏسبو آهي.. ايتري قدر جو هڪ پيري سيد مشورو ڏنو تہ سرڪاري نوڪريون رڳو عاملن کي ڏيڻ گهرجن: هن کين ايڏو سنو سمجهيو.

وڏو وزير الله بخش يقنا قوم پرست هو. تہ ٻيو وڏو وزير سر غلام حسين الله غير فرقي پرست هو. هو شڪارپور جي دلهني مل جو پٽ هو.

جنهن هڪ پناڻ ڇوڪري ځر بيبيءَ سان شادي ڪئي هئي. ٻنهي گڏجي آرام سان زندگي گذارڻ ٿي چاهي، پر ڪوتاهه نظر هندو سماج کين گڏجي رهڻ نہ ڏنو. تنهن ڪري اهي ٻئي هردوار ڏانهن هليا ويا. ڪجهہ وقت کان پوءِ، وطن جي ڇڪ کين واپس شڪارپور آندو. پر هندو سماج وري بہ کين چئن سان ويهڻ نہ ڏنو. تنهن ڪري هندن جي طعنن کان بچڻ لاءِ دلهنو مل مسلمان ٿيو.

جيتوڻيڪ سر شاهنواز ڀٽي پنهنجو پاڻ کي 1947ع ۾ جهونا ڳڙهہ جي ديوان جي حيثيت سان گلارو ڪيو، جڏهن رياست پاڪستان سان شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو، پر هو، سنڌ ۾ ڪڏهن بہ فرقي پرست نہ رهيو.......... سر ڀٽو جي بيگم، جنهن 'زلفي' کي جنم ڏنو هو، پاڻ هندو هئي. مسلمان ٿيڻ کان اڳ سندس نالو لکان ٻائي هو. شيخ اياز جي ماءُ پڻ شڪارپور جي شربمتي دادن ٻائي هئي.

هندو ۽ مسلمان، شيعا ۽ سني امن ۾ رهندا هئا. سکر ضلعي کان باهر فرقيوار فساد اڃاتل هو. سنڌي مسلمان جهاد جو نعرو 'نعره تڪبير' الله اڪبر رڳو خلافت تحريڪ کان پوءِ ٻڌو. 1943ع ۾ مياڻيءَ جي جنگ ۾ 'الله اڪبر' جو نعرو نہ بلڪ بلوچي نعرو لڳو هو: "مرويسون مرويسون سنڌ نہ ڏيسون." جهيڙو چڱي ڳالهہ نہ سمجهيو ويندو هو، جنهن لاءِ چوڻي مشهور هئي: "هاهڙ ڪجي، هو هڙ ڪجي، هو نہ ڀڃي تہ پاڻ ڀڄجي." ظلم ۽ ڏاڍ خلاف سنڌي رد عمل تشدد نہ پر 'پوندو، يا 'ٻجو' هوندو هو. جنهن سان گڏ نڪتي دار گار جو جملو بہ هوندو هو.

سنين جي شريعتي هدايتن جي برعڪس، سنڌ ۾ شيعا ۽ سني گڏجي حسن ۽ حسين جو ماتم ڪندا هئا ۽ ٻري جڳن ناٿ جي رٿ جي رٿ' کان اتساهت ٿي، تعازيا ڪيندا هئا. اهي تعازيا تيار ڪرڻ جو ڪم وڏي محنت جو هوندو هو. انهن کي پاڻيءَ ۾ لورهيو يا دفن نہ ڪيو ويندو هو، بلڪ سڄي سجاوٽ متانئن لاهي ڇڏبي هئي- ۽ هر سال آهي نئين سر سينگاريا ويندا هئا. هندو تعازين تي ناريل ۽ پتاشا ڀيٽ چاڙهيندا هئا. محرم هڪ اهڙو ڏسڻ جهڙو موقعو هوندو هو، جنهن جو هندو توڙي مسلمان انتظار ڪندا هئا، جيئن هاڻي اسان 'ريپبلڪ ڊي ٽئبلو' جو ڪندا آهيون.

زندگيءَ جي هم آهنگ فليسوفاڻي رويي جو هڪ عجوبو ڪراچي گوديءَ- ڪياماڙيءَ تي رام دلاري هوندو هو. هو ڀڳل هڏي جوڙڻ جو ايڏو ماهر هوندو هو، جو ڪراچيءَ جو سول سرجن ڪرنل جانسن پنهنجي پٽ کي وٽس وٺي ويو، جنهن جون ٽي هڏيون ٽٽي پيون هيون. رام دلاري في نہ ورتي ۽ غريب توڙي شاهوڪار کي سختيءَ سان نمبروار ڏنائين. جڏهن ٻن مهينن ۾ جانسن جو پٽ چاق ٿيو تہ حيرت زده ڊاڪٽر رام دلاري کي اسپتال ۾ 150 رپين تي نوڪريءَ جي آڇ ڪئي. پر رام دلاري ماهوار 30 رپين تي

گوديءَ تي چوڪيدار ٿي رهڻ کي ترجيح ڏني.

هڪ ڏينهن پير علي محمد راشدي پاڻ سان نواب شاهه جي راءِ بهادر هوتچند کي رام دلاري وٺ هڏي چاڙهائڻ لاءِ وني ويو. جڏهن راءِ بهادر جو وارو آيو ته رام دلاري سندس پيگل هڏي چاڙهي ۽ تڏهوڪي هڙڪيل مسلم ليگي راشديءَ کي سڃاتائين. رام دلاري ڏانهس ڏنو ۽ چيائين: "پٽ، تون خوش گذاريندين، جيڪڏهن هميشه اهو ياد رکندين ته زندگي پاڻيءَ ۾ هڪ پني تڪر مثل آهي. اها بس ختم ٿي ويندي- اڄ نه ته سڀاڻي" " ظاهر آهي ته انهيءَ ڳالهه راشديءَ کي ڏاڍو احساس ڏياريو ۽ هن اها ڳالهه پنهنجي يادگيرين ۾ لکي آهي.

طوفان جون مهربانيون ٿيون، جنهن هندستان کي لوڏي ڇڏيو ۽ سنڌ پاڪستان جو حصو بنجي وئي. مڪاني هندو سنڌ ڇڏي ويا. پر اطمينان جي ڳالهه آهي ته سيني ڳالهين کي مدنظر رکندي احساس اوڪا نه ٿيا. گهڻن سنڌي شرناٿين يادگيري طور پاڻ سان 'سنڌو جل' ۽ يا ڪجهه مٽي آندي. مشهور سنڌي صحافي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: "حقيقت ۾ اهي هندو ئي هئا، جن سنڌ جي تعمير ڪئي. انهن ڪيس سينگاريو. انهن دنيا جي چئني 'ڪنڊن مان دولت آڻي سنڌ کي شاهوڪار ڪيو. پر اڄ اسان انهيءَ جي سار سنڀال نه ٿا لهي سگهون." هو اڳتي لکي ٿو: "سنڌ جا اصلوڪا ڌڻي هندوآهن. وڻن تعليم، نوڪريون، واپار ۽ زمين هئي." هو سمجهي ٿو ته هندن مسلمانن جي مددگار وڏي ڀاءُ جي حيثيت سان ڪردار ادا نه ڪرڻ جي غلطي ڪئي. هو درست ٿي سگهي ٿو ته هندن کي مسلمانن لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻ گهرجي ها. پر هندن جي قائم ڪيل اسڪولن، اسپتالن ۽ ٻين ادارن جا دروازا مسلمانن لاءِ به کليل هئا. ٻئي طرف دولتمند مسلمان زميندارن ڪنهن لاءِ به- هندو توڙي مسلمانن لاءِ ڪجهه به نه ڪيو.

جي-ايم-سيد کي سنڌي هندن خلاف ٿي شڪايتون آهن: انهن هميشه آل انڊيا جي معنائن ۾ سوچيو. انهن سنڌيءَ ۾ ڪيترائي سنسڪرت لفظ داخل ڪيا، ۽ انهن سنڌي مسلمان کي ڇتر مان ڇٽ ڪوٺيو.

سيد بلڪل درست آهي- ۽ غلط پڻ. سيني سنڌين آل انڊيا جي معنائن ۾ سوچيو چاهي اهي هندو هئا يا مسلامن، اهو درست آهي ته ڪن ٻي صف جي هندو ليڪڪن سنڌيءَ ۾ سنسڪرت لفظ استعمال ڪيا. پر انهيءَ ٻوليءَ ۾، جيڪا اڳ ۾ ئي 70 سيڪڙو سنسڪرت هئي، به سيڪڙو سنسڪرت جا وڌيڪ لفظ داخل ڪرڻ ڪو گناهه نه هو. ٻئي طرف صف-اول جي مسلمان ليکڪن سنڌيءَ کي وڌيڪ فارسي ۽ عربي لفظن سان ڳؤرو ڪيو، جيڪو اسان جي مٺي زبان جي برداشت کان ٻاهر هو. جيتري قدر سيني مسلمانن لاءِ- جنهن ۾ غلام حسين به شامل آهي- لفظ 'ڇٽ' استعمال ڪرڻ جو تعلق آهي، ته اهو بيشڪ افسوس لائق آهي. مزي جي

ڳالهہ اها تہ اصل ۾ اهي بلوچ هئا- جيڪي پاڻ اڻ پڙهيل هئا- جن سنڌي مسلمانن کي 'جٽ' يعني اڻ پڙهيل ڪوٺيو. هندو پار کي بہ. جيڪو پڙهڻ ۾ ڏڏ هوندو هو، چئبو هو: "تون جٽ آهين ڇا؟"

اهڙي ريت ڏسبو تہ سنڌي سماج جي هندو ۽ مسلمانن جي طبقن جي ناتن وچ ۾ تعليمي ۽ اقتصادي فرق هئڻ جي باوجود، تلخي نہ هئي. مسلمانن پراڻن ديوتائن کي نون پيرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ڪيترن ئي هندن مسلمانن جي درسگاهن تي حاضريون ڏنيون، جن موٽ ۾ صبح شام دهل ۽ نغارا وڄائي هندو- طريقو اختيار ڪيو هو. عام مسلمانن پنهنجي لاءِ ڪندو، ڪوڙو، منو، ٻچو، وريو، سومر، انب نالا چونديا ۽ عرب نالا نہ رکيائون. مسلمانن ساڳيا پراڻا تائيت جاري رکيا، جن جهڙا موئن جي دڙي ۾ مليا آهن.

ٻارن جا جنم ڏينهن ملهايا ويندا هئا. هندن جي 'منڊڻ' وانگر مسلمان 'عقيقو' ڪندا هئا. انن ورهين جي چمار ۾، جڏهن عام هندو 'جٽيو' پائيندو هو تہ مسلمان چوڪري جو 'طهر' ڪيو ويندو هو ۽ ڪيس پائڻ لاءِ زعفراني رنگ جي لنگي ڏني ويندي هئي. شادي جا ڳيچ ساڳيا نيٺ سنڌيءَ ۾ هوندا هئا. هندو گهوٽ پنهنجي مردانگيءَ جوثبوت ناريل ڀڃڻ سان ڏيندو هو تہ مسلمان جو گهوٽ ٺڪر جي ڍڪڻي ڀڃڻ سان ڏيندو هو. هندو جوڙي وانگر مسلمان جوڙي جا متا ملائي لائئون ڏبيون هيون. ٻنهي فرقن ۾ ويجهائپ ۽ محبت پيدا ڪرڻ لاءِ گهوٽ ۽ ڪنوار ترن جا ٻڪ ڀري ست ڀيرا هڪ ٻئي کي ڏيندا هئا. مسلمانن جو اهو عقيدو هو تہ آڳاٽي رواج موجب جيڪي شاديون صبح تيڻ کان اڳ، ڀيچ ڀنيءَ جو ٿينديون، اهي وڌيڪ ڪامياب ٿينديون. شاديءَ جا رسوماتي رانديڪا، هندن توڙي مسلمانن وٽ 'ڏيو' چيا ويندا هئا. ٻنهي وٽ شاديءَ کان پوءِ، ستاوڙي تي گهوٽيتن ۽ ڪنواريتن جي دعوت ٿيندي هئي. 'تاريخ طاهري' گهڻو اڳي آهہ پري: "وٽن هر مهيني ڪيتريون ئي عيدون ٿين ٿيون." ايتري قدر جو هر مهيني جو ٻهريون سومر ۽ ٻهريون جمعو ڏڻ ۾ تبديل ٿي ويندا هئا. جيڪي ميلي ۽ دعوت سان معمور هوندا هئا.

عام حالت ۾ سنڌي مسلمان ڳائو گوشت نہ کائيندا هئا؛ ۽ نہ وري هندو سوئر جو گوشت. جڏهن راشدي- پائر سکر ۾ ڪوٽ ٽوٽ ۾ هوندا هئا- جيئن عام طرح هوندا هئا- پنهنجي ماني 'لنگر' تان حاصل ڪندا هئا. هو لکن ٿا تہ انهيءَ مانيءَ ۾ دال، پوري، حلوو، ڪچٽي، آچار، پاپڙ، بصر ۽ ڪٺاهہ پرساد' هوندو هو.

اهي ٻاهريان اتحاد تہ اهم هئا ئي، پر سڀ کان اهم سندن فلسفي جي ايڪتا هئي. هندن پنهنجي پالڻهار کي هر شيءَ ۾ ڏٺو ٿي. سنڌ جي صوفي شاعر سنتن سان بہ ساڳي ڳالهہ هئي. اهي سڀ 'وجودي' هئا، جن 'خالق' ۽

سندن 'مخلوق' جي وچ ۾ فرق نٿي ڄاتو. پر 'شهودين' ائين نٿي ڏٺو. ونن 'خالق' ۽ سندس 'مخلوق' جي وچ ۾- ۽ ديوتا ۽ ديوتا جي وچ ۾ ۽ 'ماڻهو' ۽ 'ماڻهو' جي وچ ۾ فرق هو.

ائنمري شمل جي لفظن ۾: "سنڌ ۾ هندو ڌرم ۽ اسلام جي وچ ۾ تار ڪانڌ طور تي سرحدون بند نہ هيون. انهيءَ قريبي ناتي جو هڪ ڪلاسيڪي مثال شاهہ عبداللطيف جو 'سر رام ڪلي' آهي، جنهن ۾ هي صوفي قرآن ۽ حديث مان ورتل معنيٰ ۾ جوڳين کي ساراهي ٿو. سچل سرمست ۽ سندس مريد 'خالق وجود جي ايڪتا' کي ڳائڻ کان نہ هٻڪيا آهن. جيڪو پنهنجو پاڻ کي اجهو ابو حنيفہ ۾، اجهو هنومان ۾، اجهو ويدن ۾، اجهو قرآن ۾ ظاهر ڪري ٿو.

اسلامي 'لاالله ال الله' (جنهن جي معنيٰ آهي تہ الله کان سواءِ ٻيو ڪوبہ الله ناهي)، جي نئين سر تعبير ڪندي شاعر شاهہ عبدالڪريم چيو هو: "جيڪو وڪرو ڪندڙ، خريدار ۽ وکر کي ساڳيءَ شيءِ سمجهي ٿو: سمجهي ٿو، اهو ئي انهيءَ جي معنيٰ سمجهندو."

شاهہ لطيف چيو:

ايڪ قصر ڪٿس ڪوڙين ڳڙکيون،
جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن سڄڻ سامهون.

انهيءَ ۾ ڪوشڪ ناهي تہ هندو مسلم تعلقات جيئن ٻين صوبن ۾ خراب هئا، تيئن سنڌ ۾ نہ هئا. اڄ تائين سنڌي هندو سنڌ کي آلين اکين سان ياد ڪندا آهن- ۽ سنڌي مسلمان وري هندن کي ڏاڍي اُڪير مان سنڀاريندا آهن. پير حسام الدين ڏک مان چوي ٿو: "سکر هليو ويو. ساکرو پڻ هليا ويا. اسان جا هم وطن هليا ويا. سندن گهرن تي هاڻي ڌارين جو قبضو آهي."

سنڌ جو شيخ اياز چوي ٿو:

'شاعر دريا آهي
جنهن جي ڪناري تي
مون ڏٺيون آهن
سرسوتي ۽ مهاڪالي
ٻئي گڏجي
چنڊ جي چانڊان ۾ رهيون هيون
آهي ٻئي گڏجي آيون آهن
ڏکهي عرصي کان پوءِ
بيشڪ اڄ جنم ونندو
هڪ مها ڪوي!

بيشڪ مها ڪوي جنم وٺي چڪو آهي. اها سنڌ جي جواني آهي ۽ انهيءَ جي شاعري آهي 'جيئي سنڌ جئہ سنڌو ديش!'".

باب اوڻويهون

شاهه، سچل ۽ سامي

ٻولي ۽ ادب سماج جي زندگي ۽ روح هوندا آهن. سنڌي ٻولي ۽ ادب، سنڌي زندگي ۽ فڪر جي گوناگونيت ۽ معيار جو عڪس آهن. سنڌي مڇيءَ جي مختلف قسمن لاءِ 125 نالا آهن. حيدرآباد کان سمنڊ تائين، سؤ ميلن کان بہ گهٽ مفاصلي ۾ سنڌوءَ جا درجن کن نالا آهن- ساهُو، سيتا، موگرا، پوپٽ، بانو ۽ حجامڙو- جيڪي سندس گهڻو پورالي هجڻ جو ڏس ڏين ٿا. اٺ کي ڪيترن ئي نالن سان سڏاتو ويندو آهي، جيڪي سندس چمار، رنگ، بدني بيهڪ ۽ ڪردار ٻڌائيندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جا ست نمونا (لهجا) آهن- سرو (اتر) وچولو، لاڙ (ڏکڻ)، ٿاريلي (ٿر)، لاسي (لس ٻيلو)، ڪڇڪي (ڪڇ) ۽ ڍاٽڪي (سنڌي- راجسٿاني).

سنڌي گهڻو ڪري عربيءَ لپيءَ ۾ لکي ويندي آهي. انهيءَ حقيقت مان ڪي ماڻهو اهو تاثر وٺن ٿا تہ سنڌي ٻولي فارسي- عربي (-Persio Arabic) ٻولي آهي. پر اهڙي ڪا ڳالهہ ناهي. سنڌيءَ جا ستر سيڪڙو کان بہ وڌيڪ لفظ سنسڪرت مان ورتل آهن. ’ماڻهو‘ جهڙي سنڌي لفظ جي آواز جي خصوصيت سنسڪرت جي لفظ ’منش، مان ورتل آهي. اُڻويهين صديءَ جي وچ واري دور وارن انگريز محققن سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ساراهہ جا ڍُڪ پريا آهن. پروفيسر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي يادگار ڪتاب (1812)Sindhi Alphabet and Grammer ۾ لکيو آهي: ”سنڌي سنسڪرت مان نڪتل نج ٻولي آهي. جيڪا اُتر هندستان جي ڏيهي ٻولين جي ڀيٽ ۾ ڌارين عنصرن کان گهڻو آزاد آهي.“

گريئرسن (Grierson) انهيءَ ڳالهہ جي تصديق ڪري ٿو ۽ چوي ٿو: ”سنڌي کان اڳ ’اپڀرنش پراڪرت‘ ٻولي رائج هئي، جنهن کي ’وراچڊ‘ چئبو هو.“

جان بيمس (John Beams) لکي ٿو: ”اها هڪ اڻ گهڙيل زبان آهي. جنهن جا پنهنجا ڪنڊوان رستا آهن. پر انهيءَ جي باري ۾ منهنجي ذهن

۾ جهنگلي گلن جي سونهن جو ڪجهه قدر حصو اڻڪيو پيو آهي......
منجهس پنجاب ۽ سنڌ جي ڪڇ جي اتي ۽ جهوپڙيءَ مان نڪرندڙ دونهين جو واس آهي. اها ٻولي هندستان جي اوپر وارين تنگدل ۽ غلبي وارين ٻولين جي ڀيٽ ۾ بيحد گهڻو فطري ۽ من موهيندڙ آهي..

رچرڊ برٽن 1851ع جي موت ۾ لکيو هو: "جيتري قدر سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو تعلق آهي تاهو سولائيءَ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جون واڳون سنڀالڻ مهل ڪنهن به ڏيهي ٻوليءَ ۾ ايڏو گهڻو ۽ ٿورين ٻولين ۾ به، لکيت ۾ مواد موجود نه هو."

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ (Capt. George Stack) لکي ٿو: "مون کي هيسيتائين انگريزي زبان تي دنيا جي وڏيڪ خوبصورت ۽ تمام وڏي هئڻ جي حيثيت سان فخر هو. پر اها منهنجي اجائي سوچ ثابت ٿي، جڏهن مان سنڌي سکيس ته مون کي ٻنا ورلي فعل مليا، جيڪي سنڌي خوبصورتين کي گهڻين هندستاني ٻولين کان جدا ڪن ٿا."

هارورڊ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ۽ ٻولين جي ماهر، ڊاڪٽر اينمري شمل (Dr. Annemarie Schimmel) لکي ٿي ته : جيئن ته سنڌيءَ جو هر لفظ حرف علت تي ختم ٿئي ٿو، تنهن ڪري ان جو آواز مٺو آهي."

اڄ ڪلهه سنڌ ۾ سنڌي عربي- لپيءَ ۾ لکي وڃي ٿي. هندستان ۾ ديونا گري پڻ استعمال ٿئي ٿي. سنڌيءَ جي اصلوڪي لپي ڪهڙي آهي؟ بلڪ عربن جي فتح کان 300 ورهيه پوءِ، محمود غزنوي جي دور ۾ مشهور تاريخدان البيروني تي لپيون استعمال ٿيندي ڏٺيون- ارڌنا گري، سئنڌو ۽ مالواري، جيڪي ديونا گريءَ جون مختلف صورتون هيون.

جڏهن انگريز آيا ته انهن پنڊتن کي سنڌي، ديوناگريءَ ۾ لکندي ڏٺو. واپاري- جن ۾ خوجا ۽ ميمڻ به اچي وڃن ٿا- 'موڏا' يا 'واڻڪا' خط استعمال ڪندا هئا، جن ۾ حرف- علت نه هئا. هندو عورتون 'گرمکي' استعمال ڪنديون هيون ۽ سرڪاري ملازم هڪ قسم جي عربي لپي استعمال ڪندا هئا.

برطانوي محققن سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ڄاتو ۽ چيائون ته انهيءَ لاءِ ديونا گري لپي درست ٿيندي. 1849ع ۾ انهن

انگريزي- سنڌي ڊڪشنري ديوناگريءَ ۾ تيار ڪئي. هر سال ڪانپوءِ انهن بائيبل جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو، جيڪو بہ ديوناگري لپيءَ ۾ هو. سرڪاري ملازمن جن مان گهڻا هندو هئا. بيوقوفي وچان عربي لپيءَ کي نوازيو، جو انهن ديوناگري نئي چاتي ۽ ڪين نئين سر سکڻي ٿي پيئي. (انهيءَ ساڳئي سبب ڪري، ورهاڱي کان پوءِ، بمبئي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استادن عربي لپيءَ ۾ سنڌي ٻولي سيکارڻ لاءِ زور ڪيو. جنهن ڪري سرڪار سنڌيءَ لاءِ ٻنهي لپين جي اجازت ڏني.) عربيءَ لپيءَ جي حامي ڪئپٽن برٽن ۽ ديوناگريءَ جي حامي ڪئپٽن اسٽئڪ سان هڪ وڏو بحث ڇڙي پيو. سنڌ جي سنڌ ڪمشنر سر بارٽل فريئر (Sir Bartel Frere) برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف jnhn ڊائريڪٽرس کي رجوع ڪيو، جنهن عربي لپيءَ جي حق ۾ انهيءَ بنياد تي فيصلو ڏنو تہ مسلمانڪا نالا ديوناگريءَ ۾ نٿا لکي سگهجن. جيئن تہ عربي لپي سنڌي آوازن جو اظهار نٿي ڪري سگهي، انهيءَ مقصد لاءِ هڪ رٿا جوڙي ويئي. نتيجي ۾ اڄ سنڌي لپيءَ ۾ نہ رڳو سڀيئي پنهنجا آواز آهن، پر عربيءَ جا چارئي، ذ- ز- ض- ظ، اڃا پڻ موجود آهن، جيتوڻيڪ اها 'عربي' سڏجي ٿي، پر ڪوبہ عرب اها پڙهي نہ سگهندو. گانڌي محسوس ڪيو تہ مسلمانن ۽ هندن کي ورهائڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي عربي لپي ڏني ويئي هئي.

300 ق- م ۾ 'مهاڀارت' جو سنڌي ترجمو موجود هو. 346ع ڪشن راجا، واسديو- سٽين سنڌيءَ جي سموري شاعريءَ ناهڻ جو حڪم ڏنو هو. پر اڄ انهن مان ڪابہ شيءِ موجود ناهي. عربن سنڌ تي عربي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ناڪام ٿيا. انهن جي ڏاهن مقامي ٻولين ۾ ماڻهن لاءِ گهڻي ڪشش سان گڏ ٻيا بہ گڻ ڏٺا. انهيءَ ڪري مولانا جلال الدين رومي (وفات1273ع) پنهنجي 'مثنوي' ۾ لکيو:

هنديا را اصطلاح هند مدح،
سنڌيان را اصطلاح سنڌ مدح.

سنڌي جيڪا اڄڪلهہ اسين سمجهون ٿا، لڳ ڀڳ اٺ سؤ سال پراڻي آهي. پر سڀ کان آڳاٽيون سنڌي لکڻيون رڳو ڇهہ سؤ سال پراڻيون آهن. اهي سٺن فقيرن جون چيل ست ڳجهارتونُ (ماموئي) آهن. منجهائنئن ٻن مشهور ڳجهارتن قنڌار جي طرفان جوکي جو چناءُ ڏنو ۽ سنڌوءَ جي اوپر

طرف وهڪرو مٽائڻ جي دعا ڪئي.

لڳ ڀڳ ساڳئي زماني ۾ اسماعيلي خوجن جون مذهبي لکڻيون متعارف ٿيون، جيڪي ’گنان‘ جي نالي سان ڄاتيون وينديون هيون. انهن عام ماڻهن سان مذهبي گفتگو لاءِ مقامي ٻوليءَ جو سهارو ورتو. سندن لکڻي ۽ اصطلاحن جو نمونو گهڻو ڪري سمورو هندواڻو هو. ماڻهن کي صبح جو سوير اٿڻ ۽ عبادت ڪرڻ لاءِ، ’گنان‘ ۾ چيل آهي: ”جاڳو جاڳو ڀائيڙا، ريڻ وهائي“- ”نہ تہ حورون اوهان سان هٿ، هٿ ۾ نہ ملائينديون.“

اهو مشهور آهي تہ ٻيا سنڌي شاعر شيخ فريد ۽ خواجہ نظام الدين اوليا جي درٻارن ۾ ’سنڌي ڪافي‘ ڳائيندا هئا ۽ البت پشت بہ پشت پيون ڪيتريون ئي ڪافيون ڳايون وينديون هيون- ۽ تخليق جي عمل ۾ هونديون هيون.

سيني ۾ اهم شاعر، بکر جو عالم ۽ مدبر، قاضي قادن (وفات 1551ع) هو. سندس گهڻا بيت ورهاڱي کان پوءِ، هرياڻا جي ڀواني ضلعي جي رائيلا ڳوٺ ۾ ڀڳت هري داس جي مَٺ مان مليا آهن. اهي ديوناگري ۾ اتاريل هئا. هو چوي ٿو:

ڪنز قدوري ڪافيا، کي کين پڙهيام،
سو ڏيهہ ئي ڪو ٻيو، جان ئي پرين لڌام.

هو هڪ ٻئي بيت ۾ چوي ٿو:

جوڳي جاڳايوس، سُتو هئس ننڊ ۾.

قاضي قادن هرياڻا جي هندو سنت دادو ديال کي متاثر ڪيو، جنهن خود سنڌيءَ ۾ شاعري رچي آهي.

ان کان پوءِ ٻيو سنت- ڪوي شاهہ عبدالڪريم (1623-1536ع) هو. سندس مرشد بهار جو سلطان ابراهيم هو، جيڪو جنگ ۾ انساني قتل کان ايڏو بد دل ٿيو جو دنيا ڪري، سنڌ ۾ اچي نڪتو. جڏهن هن پنهنجي مريد شاهہ ڪريم کي جتيءَ جو جوڙو ڏنو تہ هن اها پيرن ۾ پائڻ جي بدران، مٿي ۾ پائڻ لاءِ انهيءَ مان نئين سر ٽوپي ٺهرائي. شاهہ ڪريم هڪ سادو سودو هاري هو، پر خدا جو ٻانهو هو. هڪ ڀيري جڏهن سندس پاءُ کيس وجد ۾ اچي نچندي ڏٺو تہ کيس چماٽ هڻي ڪڍيائين ۽ گهليندو پنهنجي ماءُ وٽ وٺي ويو. ماڻس پنهنجي وڏي پٽ کي تنبيهہ ڪئي ۽ چيائين

تہ سندس ڀاءُ الله وارو شخص آهي. هڪ ڀيري هڪ دوست ڪانئس پڇيو تہ هو ڪڙمت ڪندي، خدا کي ڪيئن تو ياد ڪري. تنهن تي عبدالڪريم کيس سمجهائيندي چيو تہ ”جڏهن ڪا عورت پنهنجي مٽي تي دلو ڪٽندي آهي تہ هوءَ هلي يا ڳالهائي نہ سگهندي آهي ڇا؟“ هن اڳتي چيو: ”خدا توکي تنهنجي دل کان بہ ويجهو آهي. وڇوڙو ۽ ميلاپ، ٻئي ساڳي ڳالهہ آهن.“
شاهہ ڪريم جا رڳو 93 بيت اسان کي مليا آهن. هو ايڏو سنڌي هو، جو هن رڳو 8 فارسي ۽ 30 عربيءَ جا بنيادي لفظ استعمال ڪيا آهن. پر شاهہ ڪريم جو سڀ کان وڏو تحفو سندس پڙپوٽو، شاهہ لطيف ڀٽائي هو.

شاهہ لطيف (1689-1752ع) نہ رڳو سنڌ جو سڀ کان وڏو شاعر هو، پر تاريخ ۾ گهٽو ڪري سڀ کان وڏو سنڌي هو. شاعر جي حيثيت سان هو بين القوامي سطح جو شاعر هو. سندس شاعري ٻئي سموري سنڌي ادب جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ قيمتي آهي. هو نہ رڳو هڪ عظيم شاعر هو، پر هو هڪ وڏو سنت، هڪ وڏو قوم پرست ۽ وڏو انسان پرست هو ۽ ڇهنڊڙيءَ تي چرچائي بہ ٿي ويندو هو.

هڪ فرينچ، جڏهن 'هيملٽ' ڏٺو تہ چيائين ناٽڪ تہ سٺو هو، پر ناٽڪ ڪار تمام گهڻيون چوٽيون استعمال ڪيون آهن. کيس خبر نہ هئي تہ 'چوٽيون' خود 'هيملٽ' جون ئي هيون، جيڪي ناٽڪ ڪار گهڙيون هيون. شاهہ لطيف سان پڻ ساڳي ڳالهہ هئي. ڪيتريون ئي چوٽيون، جيڪي سنڌيءَ ۾ عام آهن، شاهہ جون رچيل آهن.

هو سيد هو، جنهن هنگلاج کان دوارڪا جا پاڪ استان پيرن ۾ ٽي سال لڳايا هئا. محرم کي ڇڏي، جنهن دوران هو ڪارو ويس ڪندو هو، باقي سمورو وقت کيس گيڙو ڪپڙا پاتل هوندا هئا. شريعت تي عمل ڪندڙ مسلمانن جي ناراضگي جي باوجود، دهليءَ جا بہ ڳائڻا، اٿل ۽ چنچل سندس محفل جا سازيندا هوندا هئا.

سندس شاعريءَ جو وڏو حصو 'وائي' جي صورت ۾ محبوب جي حاصلات جي ڳولا جو اظهار آهي. اسلامي روايت ۾ عاشق ۽ معشوق ٻئي مرد آهن. پر شاهہ هندستاني روايت جي پيروي ڪئي، جنهن ۾ عاشق عورت آهي. شاهہ جون گهڻيون سورميون، سورمن جي ڀيٽ ۾ هيٺين طبقي سان وابستہ آهن- پر وڌيڪ روشن آهن. سندس سُر 'ڪيڏاري' حسن ۽ حسين جي

شهادت کي ساراهيو آهي.

حسن مير حسين کي، رُنو تن تولن،
گهر مـاڙهين، جهنگ مروئين، اُين فلڪن،
پکين پاڻ پڇاڙيو، تـہ لڏيو هوت وڃن،
الا! شهزادن، سويون ڏئين سچا ڏٿي!

’سُر ساموندي‘ ۾ شاهہ سنڌ جي واپاري روايتن کي امر ڪري ڇڏيو آهي.

ڏني ڏياري، ساموندين سڙهہ سنباهيا،
وڃهيو ور ونجهہ کي، روئي وڻجاري،
ماريندءِ ماري! پرهہ سور پرين جا.

پر پوءِ هو ان کي روحاني ڦيرو ڏئي چوي ٿو: ”تون ڏيئي (مالڪ) جي پوڄا ڪر، جيڪڏهن لعل ۽ موتي حاصل ڪرڻ چاهين ٿي........ جن سمنڊ کي پوڄيو، انهن جي من جون مرادون پوريون ٿينديون.“

’سر رامڪلي‘ جوڳين کي ارپيل آهي. ”اهي پاڻ سان ڪجهہ ڪين کڻن، يقينا پنهنجو پاڻ (خودي) بہ نہ........ انهن پنهنجون دليون رام سان سبي ڇڏيون آهن– انهن لاءِ خوشي ۽ ڏک ساڳي ڳالهہ آهن. هو ڳوڙهن ۽ رت سان پريل پنهنجي آرتي پيش ڪن ٿا........ جيڪڏهن تون جوڳي ٿيڻ چاهين ٿو تہ مرشد جي پيروي ڪر، سڀ خوشيون وساري ڇڏ ۽ هنگلاج ڏانهن هليو هل. جوڳي آڳاٽي سڌ کي موٽ ڏيندا آهن، جيڪو اسلام ڪان بہ اڳ ڏنو ويو هو: انهن گورکنات سان هڪ ٿيڻ لاءِ سڀ ڪجهہ تياڳي ڇڏيو آهي.“

خود هڪ جوڳيءَ جي حيثيت سان، شاهہ دنيا کي هڪ نظر سان ڏسي ٿو: ”ڏک سکن جي سونهن، گهوريان سک ڏکن ريءَ.“

شاهہ جي اڳيان رَسمي هندو ۽ مسلمان هجڻ ڪا معنيٰ نٿو رکي. هو منافق مسلمان کي چوي ٿو: ”رڳو ڪلمو چوڻ ۾ ايمان ناهي. دل ۾ ڪينو آهي تہ تون شيطان آهين، مسلمان ناهين.“ ساڳي طرح هو هندو منافقن کي چوي ٿو: ”پاڻ کي هندو نہ چواءِ: تون جڻيي جي لائق ناهين. تلڪ رڳو انهن کي جڳائي، جيڪي پنهنجي مالڪ سان سچا آهن.“

هو چوي ٿو:

روزا ۽ نمـــازون اي پـــڻ چڱو ڪـــم،
اڙ ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسين پرين کي.
هڪ ڀيري هن هڪ واڻيي کي زوري مسلمـان ٿـيڻ کـان بچايو، جيڪو رحم جوڳي نموني رڙيون ڪري رهيو هو.
سنڌ ۾ مينهن ايڏو ڇڏو پوندو آهي، جو شاهه "سُر سارنگ" ۾ هر هر ڏٺي- در ٻاڏائي ٿو:
وسڻ اڪــڙين جئن، جي هوند سگهين مــينهن!
تہ هوند راتو ڏينهن، بس بوندينئون ڪرين.
جڏهن مينهن پوندو آهي تہ اهو خود ۾ هڪ آنند آهي.
اڳڻ تازي، ٻهــر ڪنديون، پڪا پٽ سنهن،
سرهي سيج پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن،
اســان ۽ پرين، شـــال هون برابر ڏينهـــڙا.
پٺي بيت ۾ شاهه استنبول، مغرب، چين، سمرقند، ڪابل، قنڌار، دهلي، دکن، جيسلمير، بيڪـانير ۽ گرنار ۾، پر سيڪان وڌيڪ سنڌ تي مينهن وسڻ جون دعائون ڪري ٿو:
سانئيم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار."
هتي هو سنڌ جو قومي شاعر آهي، جيڪو سموري دنيا جو خير ٿو گهري. هو درست آهي، جڏهن چوي ٿو:
جي تو بيت ڀـــانيــا، سي آيتـــون آهين
نيــــو من لائين، پريان سندي پار ڏي.
هتي هو هن دؤر جو رشي آهي.
سنڌ جو ٻيو امر شاعر عبدالوهاب (1739- 1829ع) هو، جيڪو 'سچل سرمست' جي نالي سان ڄاتو ويندو آهي. سندس جنم خيرپور جي ڀرسان 'درازن' ۾ ٿيو هو ۽ سموري ڄمار اتي گذاريائين. هو فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو عالم بہ هو، جنهن فارسيءَ ۾ گهڻي شاعري ڪئي ۽ پوءِ سرمست صوفي بنجي ويو. هو ويشٽو هو ۽گهڻو ڪري دال ۽ ڏهي تي گذارو ڪندو هو. وٽس شريعت ۽ مذهبي رسمن جي ڪا اهميت نہ هئي. دهل جي وڄتڻ ۽ تار جي ڇيڙ تي سندس روحُ رونءَ اڀا ٿي ويندا هئا ۽ هو نچڻ لڳندو هو. سري رام ڪرشن وانگر. شاعر بيدل، جنهن کيس ڏٺو هو، پوءِ لکيو اٿس:

"درازن ۾ محبت جو منفرد منظر هو. سچل منصور وانگر هو؛ هو عشق جو اوتار هو."

جيتوڻيڪ انگريزن جي سنڌ جي فتح ڪجهہ ڏهاڪا پري هئي، پر سچل اها تباهي اڳواٽ ڏٺي پئي، جيڪا اهي ڪرڻ وارا هئا. هن اهڙي آفت کان بچڻ لاءِ هِن هندو مسلم اتحاد چاهيو ٿي.

وقت اهو تي ويل دوئي دور ڪرڻ جو،
ڪي مذاهب من مان ساجهر ساڻ سويل،
هندو مومن سان ملي محبت جا ڪر ميل،
متان تئي اويل اولهہ سج نہ اُلهي.

هو اڳتي چوي ٿو: "جيڪڏهن وقتائتو قدم نہ کنيو ويو تہ ڌاريان پوريان لاشن جا ڍير چڙي ويندا." سؤ سالن کان بہ وڌيڪ اڳ، 1947ع لاءِ اها ڪيڏي نہ سچي پيشنگوئي ڪيل هئي!

سچل کي جوڳين سان محبت آهي، جن "گنگا- جمنا ۾ سچو انشان کيو آهي. مان انهن جوڳين جي ذات تان سؤ ڀيرا جان ڏيندس." هو اڳتي چوي ٿو: "مان نہ ملان آهيان، نہ برهمڻ؛ نڪي قرآن جو ورق پڻ آهيان. مون لاءِ نہ گيتا جو شاستر ڪجهہ آهي. مان نہ اوڀر آهيان، نہ اولهہ؛ نہ ڌرتي، نہ آڪاش. مان تہ جوڳي آهيان."

سچل جو ڪجهہ ڪلام سنسڪرت سان ڀريو پيو آهي. جو چوي ٿو: "گرو ۽ گووند ساڳيا آهن." هو پنهنجي دل 'مندر' ۾ لڳائڻ ۽ 'ديوي' کي پنهنجي دل ۾ وهارڻ لاءِ چوي ٿو. هو چوي ٿو: "سچو تہ پور بندر جو پوڄاري آهي." هو لکي ٿو: "او ساڌو، محبوب اهو آهي، جيڪو سڀني گمانن کان مٿانهون آهي. هو هر هنڌ جي منظر ۾ موجود آهي ۽ سڀني هنڌن جو بادشاهہ آهي. ڪنهن مهل هو هندو شاستر پڙهي ٿو تہ ڪنهن مهل قرآن. هو عيسيٰ توڙي محمد ٿي سگهي ٿو- هنومان پڻ. هو خود پنهنجي ذات لاءِ، پنهنجي 'ليلا' لاءِ حيراني پيدا ڪري سگهي ٿو." اهو هو سچل- سَچُو- جيڪو سچار هو. جتي بہ سنڌي هندو توڙي مسلمان اڪثريت ۾ رهن ٿا، اتي اڄ بہ ڪيس محفلن ۽ ميڙن ۾ ڳايو ويندو آهي.

ٻيون وڏو سنڌي شاعر چيئن راءِ 'سامي' (1743- 1850ع) هو. هو ڪپڙي جو دڪاندار هو، جنهن پنهنجي ڄمار جو گهڻو عرصو امرتسر ۾

گذاريو. هو پنهنجا سلوڪ ڪاغذ جي ٽڪرن تي لکي مٽ ۾ وجهندو ويندو هو. سندس ديهانت کان گهڻو پوءِ، اهي ڪاغذ جا ٽڪرا سهيڙي ڇپايا ويا. سندس سموري ڪوتا ڏرمي آهي. هن ويدن جو فلسفو سادي سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو هو. ”ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ ۾ سٽايم.“

شاهه محبت ۽ ڳانيڍاپي جو سمنڊ هو؛ سچل حيرت جو سمنڊ هو؛ سامي نج آنند جو سمنڊ هو. ان کان پوءِ ٻيا ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن- بيدل، بيڪس، دلپت، ڪشن، چند بيوس، وغيره. برطانوي دؤر ۾ مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ڀيرومل، لالچند امر ڏنو مل، ڄيٺمل پرسرام، نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي هٿان سنڌي نثر وڏيون اوچايون سر ڪيون.

ورهاڱي کان پوءِ واري دؤر ۾ عظيم شاعرن کي مٿي چاڙهي ڇڏيو. نارايڻ شيام چوي ٿو:

”گنگا ۽ جمنا سمورو امرت آهن
پر سنڌو منهنجي ٿڃ آهي.“
۽ شيخ اياز چوي ٿو:
مان سيني ماڻهن، عورتن ۽ ٻارن جو مذهب آهيان
مان سيکي آهيان
مان اروڙ جي ٽڪرين جيترو پراڻو آهيان
مان مدن مست ٻوٽو آهيان
جيڪو اتي ايريو
جتي ڏاهر جي زال لاڏي
بي ترس عربن سان وڙهندي
رت ڦڙا وميا
مان ڪاليءَ جي هزار مورتين جي گفا آهيان
جيڪي مون پٿر مان تخليق ڪيون
۽ جن کي مان ساري ڄمار پوڄيندو رهيو آهيان.“

هندستان ۽ پاڪستان ۾ سنڌي زنده آهي- سنڌي زنده آهن-۽ سنڌ پڻ زنده آهي
جيئي سنڌ!

باب ويهون

سنڌي جاڳرتا

آڪٽوبر 1983ع ۾، دهليءَ ۾ سنڌي ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن جي غير معمولي ڳالهه اها هئي جو هندستان جي صدر ۽ وزيراعظم انهيءَ ڪانفرنس کي خطاب ڪيو هو. ٻنهي سنڌين جي ذهانت، واپاري مهم جوئي ۽ حالتن سان ٻاڙ کي نهڪائي هلڻ' جي ساراهه ڪئي. شريمتي اندرا گانڌيءَ کي ياد هو تہ هن 1930ع جي ڇپاڙيءَ ۾، سسليءَ جي ٻيٽ تي هڪ ڳوٺ ۾ پڻ هڪ سنڌي دڪاندار ڏٺو هو. ٻين وري ذڪر قطب پرسان فلڪلنڊ ٻيٽ تي هڪ سنڌي دڪاندار ڏٺو هو.

پاڪستان جي فوجي حڪمران ضياالحق انهيءَ ڪانفرنس کي سنڌ ۾ انقلاب آڻڻ ۾ مدد ڪرڻ ۽ سهڪار ڪرڻ جي هڪ ڪوشش چئي رد ڪيو حقيقت اها آهي تہ انهيءَ ڪانفرنس جو اعلان پورو هڪ سال اڳ ۾ ڪيو ويو هو، جڏهن سنڌ ۾ 1983ع جي سجاڳيءَ جو ڪنهن سوچيو بہ نہ هو. ضيا تہ ايتري قدر چئي ڇڏيو تہ هندستان جا سنڌي'سنڌي' ناهن. هڪڙي ڏينهن هو اهو بہ چوڻ کان نہ مڙندو تہ سنڌ ۾ آباد سنڌين 'پاڪستاني' ٿيڻ جي چونڊ ڪئي هئي، تنهن ڪري هو 'سنڌي' ناهن!

پر هندستان ۽ پاڪستان جي اڳواڻن جو سنڌين سان هڪ جهڙو رويو، انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري ٿو تہ هڪ ڪروڙ سنڌي، جنهن جو چوٿون حصو هندستان ۾ آباد آهي، هندستان ۾، پاڪستان ۾، ۽ هند- پاڪ تعلقات ۾ نمايان عنصر آهن. لڏي آيل سنڌي، ڀارت ماتا جي هنج ۾، هڪ وٽندڙ ننڍي سنڌ- سنڌڙي- آهن.

ورهاڱي کان هڪدم پوءِ، سنڌي جوڌپور ۽ اجمير ۾ انهيءَ اميد سان رهي پيا تہ اهي جلدي راجستان رستي واپس پنهنجي وطن وري ويندا. انهن بمبئي کي تمام وڏو، تمام مهانگو ۽ تمام ڏور سمجهيو ٿي.

پر، جيئن جلدي واپس موٽي وڃڻ جو امڪان گهٽبو ويو، تيئن انهن نعم البدل جي ڳولا ڪرڻ شروع ڪئي. انهن ۾ هڪ هڪ ڪنڊلا بندر هو، جتي .سنڌو ريسٽيلمنٽ ڪارپوريشن' کي گانڌي ڌام جو شهر ٻڌڻ لاءِ زمين ڏني ويئي. پر، روم هڪ ڏينهن ۾ نہ جڙيو هو؛ ۽ نہ ئي گانڌي ڌام هڪ ڏينهن يا هڪ سال، يا گهڻن سالن ۾ جڙي سگهيو ٿي. ڪنگال شرڻارٿين کي تڪڙ هئي. اهي سالن تائين ترسڻ جي همت نٿي ڪري سگهيا. تنهن

ڪري اهي ڏينهون ڏينهن بمبئي ڏانهن ڇڪجڻ شروع ٿيا. ٻي عظيم جنگ دوران اٽالين جنگي قيدين کي رهائڻ لاءِ. ڪلياڻ ڪئمپ جو سپاهہ خانو، جنهن کي هاڻي الهاس نگر ڪوٺيو ٿي ويو، سردست موجود هو. جتي شرنارٿي سنجم ۽ ڪفايت سان رهي سگهيا ٿي- ۽ پرسان واقع بمبئي ۾ پنهنجو روزگار ڪمائي سگهيا ٿي.

اهڙين حالتن ۾ انهن جيئن ئي پنهنجو پاڻ کي پنهنجي پيرن تي بيهارڻ جي ڪوشش ڪئي تہ منجهانئن گهڻن جون دليون ئي ٽٽي پيون. پر جلدئي سندن زندهہ رهڻ جي همت ۽ روزگار ڪمائڻ جي اتساهہ هٽي وجي هنڌ ڪيو. جيڪڏهن للڪار وڏي هئي تہ ان جي مقابلي جي موٽ ان کان بہ وڏي هئي. سنڌ ۾ اسان رڳو ٿورين ڪمپنين جهڙوڪ ڪيسيز بليو اسٽار، موتوائيز شڪاگو ريڊيو ۽ جي-بي- منگهارام بسڪوٽن جو ٻڌو هو. هاڻي سنڌي واپارين گاجرا گيئرس، ڪرشنا اسٽيل، آڏواڻي اوئرليڪان، ويسٽن ٽي- وي، ويسٽر ورڪس، اسڪوائر ۽ انڊيا بوڪ هائوس قائم ڪري، نوان ميدان هٿ ڪيا آهن ۽ نيون اوچايون سر ڪيون آهن. ورهاڱي کان اڳ، اسان سنڌي ڪروڙپتين کي آڱرين تي مس ڳڻي ٿي سگهياسين. پر اڄ رڳو الهاس نگر ۾ چاليهن کان متي ڪروڙ پتي آهن. سندن مسئلو رڳو اهو آهي تہ اهي واردن روڊ يا ڪولابا- يا وائل پارلي وارن سان مائٽيون نٽا ڪري سگهن.

جيتوڻيڪ بمبئي هندستان ۾ سنڌين جو 'گادي جو هنڌ' آهي، پر انهن پنهنجو پاڻ کي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلائي ڇڏيو آهي. هندستان ۾ مشڪل سان اهڙو ڪو شهر هوندو، جتي سنڌين جو ڪو پاڙو نہ هوندو. منجهانئن ڪي سبزي- منڊين ۽ ڪپڙي جي دڪانداريءَ ۾ گهڙي پيا آهن، تہ ڪي وري ٽرانسپورٽ ۽ سول نيڪيداريءَ جي ڪاروبار تي ڇانيل آهن. ڪي سرن جا ڀٽا هلائين ٿا. تہ منجهانئن ڪي وري اتر هندستان جي قبائلي ايراضين تائين پهتا آهن ۽ قبائلي عورتن کي بلائوز پائڻ سيکاريو اٿن. ايتري قدر جو ڏورانهين هنڌ جهڙوڪ فيض آباد (ايوڌيا) ۾ سنڌي ايترا گهڻا ۽ خوشحال آهن جو اهي اتي ساليانو جهولي لال جو جلوس 'نندي ريپبلڪ ڊي پريڊ' وانگر هڪ خاص ڍنڱ طور ملهائيندا آهن. جنهن جو سمورو شهر خوشيءَ وچان انتظار ۾ هوندو آهي. جيئن ٻہ سؤ سال اڳ انگلينڊ ۾ هيو گناٽس، فرينچ پراٽيسٽنٽ پناهگيرن، برطانوي اقتصاديات کي زور وٺايو هو. تيئن هندستان جي گهٽين ايراضين ۾ اقتصادي ترقيءَ جو سهرو سنڌي واپارين جي سر تي آهي.

• سنڌي بزنيس- هائوس هميشہ ولايت ۾ مشهور آهن. 1947ع ۾ 'پنج وڏا' هوندا هئا: وسيامل آسو مل، پوهو مل برادس، ڪشنچند چيلا رام، جي- ٽي- چئن راءِ ۽ ڪي-اي- جي چوئر مل. هاڻي نون 'پنج وڏن' ۾ ڊالا ملس ۽ پوچ سنس وارن. وسيا مل ۽ پوهو مل وارن جي جاءِ ورتي آهي.

پر اڄ ڪالهہ سڀ کان وڏيڪ دولتمند ڪتنب هندو جا برادرس وارن جو آهي، جيڪو ارب پتي آسامي آهي. اهي وڏن پرڏيهي واپاري معاهدن ۾ جنتا حڪومت، توڙي ڪانگريس حڪومت جي ضرورت رهيا آهن. هانگ ڪانگ جا مورجاڻي ساليانو هڪ بلين ڊالرن جي واري- ڦيري سان، دنيا جي جين مارڪيٽ ۾ برک آهن. آمريڪا جي سڀ کان پوش رياست فلوريڊا جي ميامي شهر جا سڀ کان وڏا معمار ميلواڻي ۽ شيام ساني آهن. رام ڪرپالاڻي پنهنجي وڏندڙ ڪاروبار ۽ داني هجڻ ڪري ويسٽ انڊيز ۾ ترنيداد جو بي تاج بادشاهہ آهي. ترنيداد ريڊيو تان نشر ٿيل مشهور حبشي گيت " "، مقامي وزيراعظم جارج چيمبر، ڪي ٻين ڳالهين سان گڏ اجهو هيئن ٻڌائي ٿو:-

Everything Mr. Ram puts his hand to
turns a shack to a mansion
so, george Chamber, you should see
Mr. Ram Kripalani.
if you can't run the country
call in kripalani.

اڄ ڪالهہ سنڌي سخا ۾ بہ ايترو ئي اڳيرو آهن، جيترو اهي پيسو ڪمائڻ ۾ اڳتي آهن. پراڻا 'واتو مل فائونڊيشن' وارا هميشہ وانگر اڄ بہ اهڙائي داني آهن. رڳو لاگوس جي چئن راء وارن بمبئي جي 'ويڪانند ايڊيوڪيشن سوسائٽي' کي 30 لک رپيا دان ڏنو آهي. اندرو ۽ لڪشمي شوداساڻي جي نالي پوياڻ سڏجندڙ، ان- لڪش فائونڊيشن' وارن پوني ۾ 'ساڌو واسواڻي هاسپيٽل ۽ ريسرچ سينٽر' کي هڪ ڪروڙ رپيا دان ڏنو آهي. اهي ساليانو 200 پرڏيهي اسڪالرشپون پڻ ڏين ٿا. ڪشن چند شاهاڻي هڪ يگانو پراپڪاري شخص آهي جيڪو فلاحي ڪمن ۾ مدد ڪندو رهي ٿو. مطلب تہ سنڌي 'شرنارٿي' مان ڦري 'پرشارٿي' ۽ 'پرمارٿي' ٿي پيا آهن.

ورهاڱي جي ڏوڏيندڙ صدمي کان پوء، سنڌين- ۽ پنجابين- جي ڊرامائي ڪاميابيءَ جا ڪهڙا سبب ٿي سگهن ٿا؟ اهي ساڳيا سبب هئا، جن جپان ۽ جرمنيءَ کي ٻي عظيم جنگ جي شڪست جي اثر کان پوء، منجهن جاڳرتا پيدا ڪئي هئي. اهو ماڻهن جو ذهن آهي. گهٽو اڳي ملٽن انهيءَ ڳالهہ لاء چيو هو: "اڻ فتح ٿيڻ جوڳو مضبوط ارادو ڪڏهن بہ نہ هار کائيندو آهي ۽ نہ ئي پيش پوندو آهي." سنڌي انهيءَ کي ڪاميابي حاصل ڪرڻ پنهنجو بنيادي حق سمجهي ٿو. اهڙي ذهني لاڙي سان ماڻهو ڏوڙ مان ڏن پيدا ڪري سگهي ٿو. سنڌين پاڻ رڳو کي ملڪيتون ناهڻ ۽ خيراتي ڪم ڪرڻ تائين محدود نہ رکيو آهي. انهن بمبئي ۽ ٻين هنڌن تي بهترين ادارا پڻ قائم ڪيا

آهن. 'واٽو مل انسٽيٽيوٽ آف ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجي ۽ انجنيئرنگ' ۾ ٻن ڪروڙ رپين جي ماليت جو سازو سامان آهي. هوتچند گوپال داس ۽ خوشي ڪندناڻي وارن نـ رڳو بمبئي ۾ درجن ڪاليج قائم ڪيا آهن، پر جئـ هند ڪاليج ۽ ڪي-سي- ڪاليج، ٻئي هندستان جي سڀ کان وڏي شهر جا بهترين ڪاليج آهن. جسلوڪ اسپتال (جيڪا جسوتي ۽ لوڪو مل جي نالي پويان سڏجي ٿي)، ملڪ جي سڀ کان گهڻي مشهور اسپتال آهي.

بمبئي جي 'وويڪ انند ايڊيوڪيشن سوسائٽي' ۽ پوني جي 'ميرا ايڊيوڪيشن سوسائٽي' ٻئي تعليمي ميدان ۾ سنڌي خدمتن جون مظهر آهن.

بمبئي ۾ مالڪاڻي حقن تي فليٽن جو سرشتو سنڌين جي ايجاد آهي. انهيءَ بنياد تي رڳو رهيجا برادرس وارن هزارعمارتون تيار ڪرايون. هائوسنگ جي ميدان ۾، ماهم، چيمبور ۽ بمبئي سينٽرل ۾ 'چيني سپاهيلائيز نوجيون ڪالونيز' سهڪاري جو ڪم جو نتيجو آهن. پوني جو عطر سنگتاڻي نـ رڳو تعميراتي ڪمن ۾ اڳيرو آهي، پر 'دي پونا هيرالڊ' پڻ هلائي ٿو.

پر انهن سڀني ۾ سڀ کان وڏو معمار ٻائي پرتاب هو، جنهن ڪنڊلا بندر لاءِ آدي پور (رهائشي) ۽ گانڌي ڌام (تجارتي) جا جاڙا شهر اڏيا. پنجاب جهڙي سنڌ جي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ، رام ناگراڻي SPI کي نئين جوڙيل 'نيشنل سيڪيورٽي گارڊس' جو سربراهہ مقرر ڪيو ويو.

زندگيءَ جي مختلف ميدانن ۾ پڻ سنڌين انفرادي طرح نالو ڪڍيو. ڊاڪٽر ميندا 'انڊين ميڊيڪل ايسوسيئشن' جو صدر هو ۽ پروفيسر جي-آر- ملڪاڻي 'انڊين فلاسافيڪل ڪانگريس' جو صدر هو. رام جيٺملاڻي 'انڊين بار ڪائونسل' جي ورهين تائين اڳواڻي ڪئي. 'سوونٽس آف پيپل سوسائٽي' جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان، شيوڪرام ڪرمچند 'سپت رشي' مان هڪ رشيءَ جي طور مشهور ٿيو، جنهن کي ايمرجنسيءَ جي دوران 1975ع ۾ پيم سين سچر سان گڏ جيل اماڻيو ويو. جيون لال جئرام داس پنهنجي زندگي 'هريجن سيوڪ سنگهـ' لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي. دادا شيوڪ ڀوڄراج 'ٻالڪن جي ٻاري' سان گڏ، قبائلين لاءِ 'بابو وليج' جي مشعل روشن رکيو ويٺو آهي.

اڄ ڪلهہ جي- جي- ميرچنداڻي 'يونائيٽيڊ نيوز آف انڊيا' (UNI) جو سربراهہ آهي، جيڪا هڪ مکيہ قومي نيوزايجنسي آهي. 'بزنس انڊيا' اشوڪ آڏواڻي هلائي رهيو آهي. پروفيسر ڪي- اين- واسواڻي، ڪنعيا ڪماري ۾ 'راڪ ميموريل ڪاميٽيءَ' جو سربراهہ آهي. هري آتما رام 'وشو هندو پريشد' جو ٽرسٽي آهي.

جسٽس نئن 'مونو پوليز ۽ ريسٽرڪٽو ٽريڊ پرئڪٽس ڪميشن' (MRTPC) جو صدر ٿي رهيو. جسٽس چئناڻي 'بمبئي هاءِ ڪورٽ' جو صدر ٿي رهيو ۽ جسٽس ٿڌاڻي 'آسام هاءِ ڪورٽ' جو صدر ٿي رهيو.

ني-ايم- آڏواڻي بمبئي ۽ ڪمشنر يونيورسٽين جو وائس چانسلر ٿي رهيو. ڪي-ايل- پنجابي مهاراشٽر جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ ساڌواڻي گجرات جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ شريمتي ڊاڪٽر ڪي-اي- آڏواڻي بمبئي جي 125 سالہ پراڻي گورنمنٽ لا ڪاليج جي پرنسپال آهي. اهو ڪاليج ايشيا جو سڀ کان وڏو ۽ بهترين ڪاليج سمجهيو وڃي ٿو.

ٽي-وي- منسڪاڻي 'هندستان مشين ٽولز' (HMT) جو سربراه آهي، ايم-جي- ڦيرواڻي 'اشوڪ لي لينڊ' جو سربراه آهي؛ سامت (سامتاڻي) 'ڀارت هيوي اليڪٽريڪل لميٽيڊ' ۾ ٻئي نمبر تي آهي؛ آر- جي ڪيسواڻي 'آل انڊيا اليڪٽريڪل مئنيوفئچررز ايسوسيئيشن' جو صدر آهي. جي-ايس رامچند انڊين ڪرڪيٽ ۾ اڳواڻي ڪئي. اين- ٽي عبدناڻي 'سينٽرل واٽر اينڊ پاور ڪميشن' ۾ 'پاور' جو ميمبر آهي.

ايم- ڪي ڪرپالاڻي ڪئناڊا ۾، ڪلثاڻي ڪنيا ۾ ۽ وشنو آهوجا روس ۾ سفير ٿي رهيا.

نہ رڳو ميجر جنرل هيرا ۽ وائيس ائڊمرل ٽهلياڻي، پر بنگلاديش جي وجود ۾ اچڻ وقت، 1971ع ۾ سامونڊي جنگ جو فاتح، ائڊمرل نندا سنڌين سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ پسند ڪندو آهي. جڏهن ڪانئس پڇيو ويو تہ هن ڪراچيءَ جي ناڪابندي ڪيئن ڪئي تہ وراڻيو هئائين، "مون کي ڪراچي بندر جي چپي چپي جي خبر آهي."

ورهاڱي کان اڳ تمام ٿورن سنڌين- ڀڏو آڏواڻي ۽ هري شوداساڻي- فلمن ۾ نالو ڪڍيو هو. اڄ جي- پي سپي فلم انڊسٽريءَ جو اڳواڻ آهہ ۽ ڪانئس پوءِ اي-سي سپي ۽ ٻيا ڪيترائي انهيءَ ميدان ۾ سرگرم عمل آهن.

فلمي ڊائريڪٽرن ۾ گووند نهالاڻي ('آڪروش' فلم وارو) راڄ سپي، رميش ۽ سپي ڪمار شهاڻي اچي وڃن ٿا. فلمي اداڪارن ۾ سڌير، مچ موهن، راڄ ڪرن (مهتاڻي)، آسراڻي، شيلا راماڻي، ببيتا ۽ ساڌنا مشهور آهن.

ڌرمي ميدان ۾ دادا جشن واسواڻي، سنت ليلا شاهہ، هولي گرو-نانڪ مشن، دادا چيلارام جو 'Nij Thanw'، برهم ڪماريون ۽ ٻيون ڪيتريون ئي سنستائون، روحاني روشني جا منارا آهن. دهليءَ ۾ 'مجنون ڪاٽيلا' تي هفتي ۾ جو جشن سنڌي ڌرمي شعور جو هڪ نئون ماڳ آهي.

ساهت جي دنيا ۾، ڪلياڻ آڏواڻي، منگهارام اوڌارام ملڪاڻي، ليکراڄ عزيز، تيرٿ بسنت، رام پنجواڻي، هرومل سدارنگاڻي، پوپٽي هيرانندڻي، گوبند مالهي، نارائڻ شيام ۽ ٻين ڪيترن کي 'ساهتہ اڪادمي' جي انعامن سان نوازيو ويو آهي.

سنڌ ۾، پوڪرداس اڪيچار ڪتاب ڇپائي سنڌي ساهت جي شيوا

ڪئي هئي ۽ ورهاڱي کان پوءِ، 'انديا بڪ هائوس' جي-ايچ-جي ميرچندائي 'امر چتر ڪٿا' ڇپائي سموري نئين پيڙهي کي هندستاني تاريخ ۽ ڪلچر کي متعارف ڪرايو آهي.

بلو راڻي، شانتي هيرانندائي، سي-ايچ- آتما، ماسترچندر، ڪملا ڪيسواڻي، ڀڳونتي ناواڻي، ديپڪا ڪرپالاڻي، ڇنائي سسٽرس ۽ هوند راج دکايل، سنڌي سنگت کي نئين زندگي ڏني آهي.

سياست ۾، آچاريہ ڪرپالاڻيءَ کان پوءِ، ڄئرام داس پارليامينٽ جي ميمبر، ڪئبنيٽ جي وزير ۽ گورنر جي حيثيت سان نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون. ايل- ڪي آڏواڻي رڳو اطلاعات ۽ نشريات جي وزير جي حيثيت سان چمڪيو، پر هندستاني سياست ۾ سندس نالو صف- اول ۾ شمار ٿئي ٿو. حشو آڏواڻي مهاراشٽر ۾ ساڳي جاءِ والاري ٿو. سُچيتا ڪرپالاڻي، ڊاڪٽر چوئٿ رام، پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي، رام ڄيٺملاڻي ۽ ڪرشن ڪرپالاڻي پارليامينٽ ۾ پنهنجو نالو ڪڍيو آهي. ۽ ڀانو ڪمار شاستري 1977ع ۾ لوڪ سڀا ۾ داخل ٿيڻ لاءِ اديہ پور جي سُکاڙيا جو مقابلو ڪيو.

آسڪروائلڊ چيو آهي تہ "اسان سڀنيءَ کي پنج حواس آهن، پر جيڪڏهن پيسو ڪمائڻ جو ڇهون حواس نہ هوندو تہ باقي پنجن حواسن کي بهتر طور تي استعمال ڪري نہ سگهنداسين." سنڌين انهيءَ ڏس ۾ بهتر ڪردار ادا ڪيو آهي.

سنڌين نوڪريون حاصل ڪرڻ ۾ نمايان حصو نہ ورتو آهي. اهو فرقي بنديءَ جي ڪري ٿي سگهي ٿو- يا اهو احساس ٿي سگهي ٿو تہ وڏين نوڪرين ۾ ٻڻ ايتري دولت حاصل نٿي ٿئي. پر انهن پاڻ کي پڙهڻ- لکڻ ۾ ڪنهن حد تائين تيار ضرور ڪيو آهي. اهڙو ڪوبہ سنڌي نہ ملندو جو پڙهي- لکي نہ سگهندو هجي. منجهن گهڻا رڳو ٻن ٻولين وارا نہ، پر باقائدي ٽئن ٻولين ڄاڻڻ وارا ملندا. هو پنهنجي سنڌي- توڙي هندي- ڄاڻين؛ پر مقامي ٻولي بہ ڄاڻين- ٻوءِ اها گجراتي هجي يا مراٺي، تامل هجي يا تيليگو- ۽ هو عام طرح انگريزي تہ ڄاڻين ٿي ڄاڻين. انهيءَ ڳالهہ ڪين- واپار- ۽ سماجي ڳانڍاپي ۾ هٿي ڏني آهي. 1947ع جي ڀاڃ کان پوءِ، انهيءَ ڳالهہ کين نفسياتي آباد ڪاري ۾ مدد ڪئي آهي.

سنڌ جي ورهاڱي کان اڳ، آچاريہ ڪرپالاڻي، سُچيتا مجمدار سان، ڪرشن ڪرپالاڻي، ٽئگور جي ڀوٽي نندينا، سان؛ ۽ گوبي مُکي، لاهور جي گابا سان شادي ڪئي هئي. پوءِ سندري ڀاوناڻي (ترويٽي ڪلاسنگم) ڪرشن لال شريڌراڻي سان شادي ڪئي. ڪملا ملڪاڻي، لوڪ پتيءَ سان شادي ڪري ڪملاپتي ترپاٺيءَ جي ڪنوار بڻي- وشنو آهوڄا، نورالدين جي ڌي آمنہ سان شادي ڪئي. ڀائيپرتاب جي ڌي نرملا اچيوت ڀنو رڌن جي ڀاءُ،

ڊالو پڏورڏن سان شادي ڪئي. مهاتما گانڌيءَ جي پوٽي راج موهن، لاڙڪاڻي جي اشا ڪڪريجا سان شادي ڪئي. شيرين آڏواڻي، ايم-سي چاڳلا جي پٽ جهانگير سان شادي ڪئي. ۽ فلمي دنيا ۾ ساڌنا شوداساڻي نير سان؛ ببيتا شوداساڻي رڻڌير ڪپوي سان ۽ پونم چنديراماڻي، شتروگهن سنها سان شادي ڪئي.

ڪجھ سک دانشورن- جهڙوڪ خوشنوت سنگھ جو خيال آهي تہ ورهاڱي کان پوءِ سنڌي سک پنٿ- کان هٽي ويا آهن. ائين آهي بہ، تہ ناهي بہ. پنجاب ۾ اڪالي دهشت ڏانهن سنڌي رويو يقيناً ناڪاري آهي. پر پوءِ بہ، بمبئي، پوني ۽ ٻين هنڌن، سنڌي 'گرنانڪ جينتي' ملهائڻ ۾ نمايان حصو وٺن ٿا. انهن ڪيترائي سنڌي 'گردوارا قائم ڪيا آهن جن ۾ نيو دهليءَ ۾، پُسا روڊ تي Nij Thanw شامل آهي. پر اها بہ حقيقت آهي تہ سک-پنٿ سنڌي ڌرمي گيان ۾ واحد صورت نٿو والاري. ورهاڱي کان اڳي پڻ، 'گرباڻي' پڙهڻ ۽ گردوارن ۾ وڃڻ دوران، سنڌي هميشہ هندو شاستر پڙهندا هئا. سيني ديوتائن کي نمسڪار ڪندا هئا ۽ سيني ترٿين جي ياترا ڪندا هئا. اهي 'شش' يعني گروءَ جا 'سک' هئا. ڪن ڳالهين کي ڇڏي، اهي 'خالصا' يا 'سردارجي' نہ هئا.

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌين ان کان وڌيڪ پنهنجي تشخص جي ضرورت محسوس ڪئي. تنهنڪري انهن پراڻي سنڌي سرپرست-سنت، 'جهولي لال' کي نئين سر زور ورتايو. اڄ گرونانڪ ۽ جهولي لال جون تصويرون سنڌي مندرن ۽ گهرن ۾ هڪٻئي جي ڀرسان رکيل ملنديون.

سنڌي مقامي منظر سان پاڻ کي نهڪائي هلڻ چاهين ٿا ۽ مقامي مانهن سان رلي، ملي وڃڻ چاهين ٿا. اتر ۾ هو سينڌ ۾ 'سندور' لڳائين ٿا، تہ بمبئي ۾ سنڌي عورتون مهاراشٽر وارن جون 'منگل سوتر' پائين ٿيون، جيڪو سنڌ ۾ اڻاتل هو. مهاراشٽر ۾ سنڌي ٻار "ڏن گرو نانڪ جڳ تاريو" ڳائڻ سان گڏ "ڳڻپتي ٻاپا موريا، پورچا ورشي لؤڪريا" (او ڳڻپتي پڳوان، ايندڙ سال جلدي اچج) ڳائيندا آهن اها ڳالھ هڪدم فطري ۽ مناسب آهي. اها هندڳ علامت آهي.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ سنڌي عنصر جي ظاهر ٿيڻ ۾ هڪ حصي جي طور سنڌي اقتصادي بيداريءَ کان وڌيڪ اهم سنڌي شعور جي اؤسر آهي. هندستان بي انت شناختن جو ملڪ آهي. صديون گذرڻ کان پوءِ بہ، سنڌي اڃا بہ 'سنڌين' جي طور سڃاتا ويندا- جيتوڻيڪ منجهانئن گهڻا سنڌي ڳالهائي بہ نہ سگهندا هوندا. اهڙي صورتحال ۾ سنڌي پنهنجن پاڙن (Roots) جو سوچي ٿو- ۽ انهن جي آبياري ڪرڻ چاهي ٿو.

سيني سنڌين جي اتحاد جو لاڙو، انهيءَ سوچ مان قوت حاصل ڪري ٿو تہ سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ ڪڏهن اڻنت نہ ٿي هئي.

ٻئي ڏريون مٺ محبت ۾ گڏ گذاريندئون هيون. اينتري قدر جو آريہ سماج جا وڏڙا بہ صبح جو سوير اها دعا گهرندا هئا تہ ”هندو مسلمان جو خير.“

سڀني هندستانين جي اڻ ٿڌ حصي طور، سڀني سنڌين جي اتحاد جو وڌندڙ احساس، هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ۾ محسوس ڪيو پيو وڃي. سنڌي مسلمان، هندن کي اداسي وچان ياد ڪندا آهن ۽ هندستان ۾ وري سنڌي هندو ساڳئي احساس سان کين ياد ڪندا آهن. انهيءَ جي اها معنيٰ ناهي تہ سنڌي هندو دورانديش ٿي مستقبل ۾ سنڌ ڏانهن واپس وڃڻ جو سوچين ٿا. نانگ جو ڏنگيل نوڙيءَ کان ڊڄي. پر انهيءَ مان هندستان جا سنڌ سان تعلقات معمول تي اچڻ جو تصور ڪجي ٿو. اها جي-ايم-سيد جي ڪانفيڊريشن جي رٿا ٿي سگهي ٿي. 1981ع ۾ بمبئي ۾ پارٽيہ سنڌو سڀا نہ رگهو هيمو ڪالاڻيءَ ۽ ڀڳت ڪنور رام جون يادگيريون ٽڪليون جاري ڪرڻ جو چيو هو. پر شاهہ عبداللطيف ۽ شهيد الهہ بخش جون بہ يادگار ٽڪليون جاري ڪرڻ جو چيو هو. انهن کوکرا پار ريل جو رستو بہ وري کولڻ جي گهُر ڪئي هئي، جيڪو سنڌ کي راجستان سان ڳنڍي ٿو. گهٽ ۾ گهٽ تہ سنڌ ڏانهن ساڌ ٻيلي ۽ هنگلاج ديبل ۽ موئن جي دڙي تي سياحن ۽ ياترين جي حيثيت سان وڃڻ جي اجازت ڏيڻ جي گهر ڪئي هئي. (جڏهن اي-بي-واجپائي پرڏيهي وزير هو، تڏهن هن پاڪستان تي ائين چئي زور آندو هو تہ ياترين کي سنڌ وڃڻ جي اجازت ڏني وڃي، نہ تہ نهرو لياقت پئڪٽ تي نئين سر غور ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو“) ٻين وري ’سنڌو جل‘ ۽ ’سنڌ جي مٽي‘ پوتر ياد جي طور آڻڻ تي زور ڏنو هو. اهڙي نئين صورتحال هيٺ گهٽ ۾ وري اميدون وابستہ ڪري ائين بہ نعرو هنيو: ”ايندڙ سال سنڌ ۾!“

سنڌ - ڪهاڻي اهڙي دلچسپ آهي ۽ ايندڙ ڪجهہ سالن ۾ اها اڃا بہ وڌيڪ دلچسپ - ۽ اهم ٿيڻ جو عهد ڪري ٿي.

جي ايم سيد اڪيڊمي جا ڇپايل ڪتاب

1.	پيغام لطيف	جي ايم سيد	100/=
2.	جديد سياست جا نو رتن	جي ايم سيد	100/=
3.	موجوده سياسي مسئلا	جي ايم سيد	100/=
4.	سنڌوءَ جي ساجاهه (ٻه جلد گڏيل)	جي ايم سيد	300/=
5.	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد	جي ايم سيد	100/=
6.	ساهڙ جا سينگار	جي ايم سيد	100/=
7.	خط ۽ مضمون	جي ايم سيد	100/=
8.	آزادي ڇو ۽ ڪالاءِ	جي ايم سيد	100/=
9.	سائين جي.ايم. سيد جون	جي ايم سيد	200/=
10.	تحريرون- I	جي ايم سيد	100/=
11.	جيئن ڏٺو آهي مون	جي ايم سيد	80/=
12.	ديار دل ۽ داستان محبت	جي ايم سيد	200/=
13.	پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني - I	جي ايم سيد	125/=
14.	سنڌي ڪلچر	جي ايم سيد	25/=
15.	سنڌ جا سورما	جي ايم سيد	25/=
16.	خطبات سيد	جي ايم سيد	100/=
17.	سنڌ ڳالهائي ٿي	جي ايم سيد	100/=
18.	مسلم سربراهه ڪانفرنس	جي ايم سيد	50/=

گهرائڻ لاءِ لکو

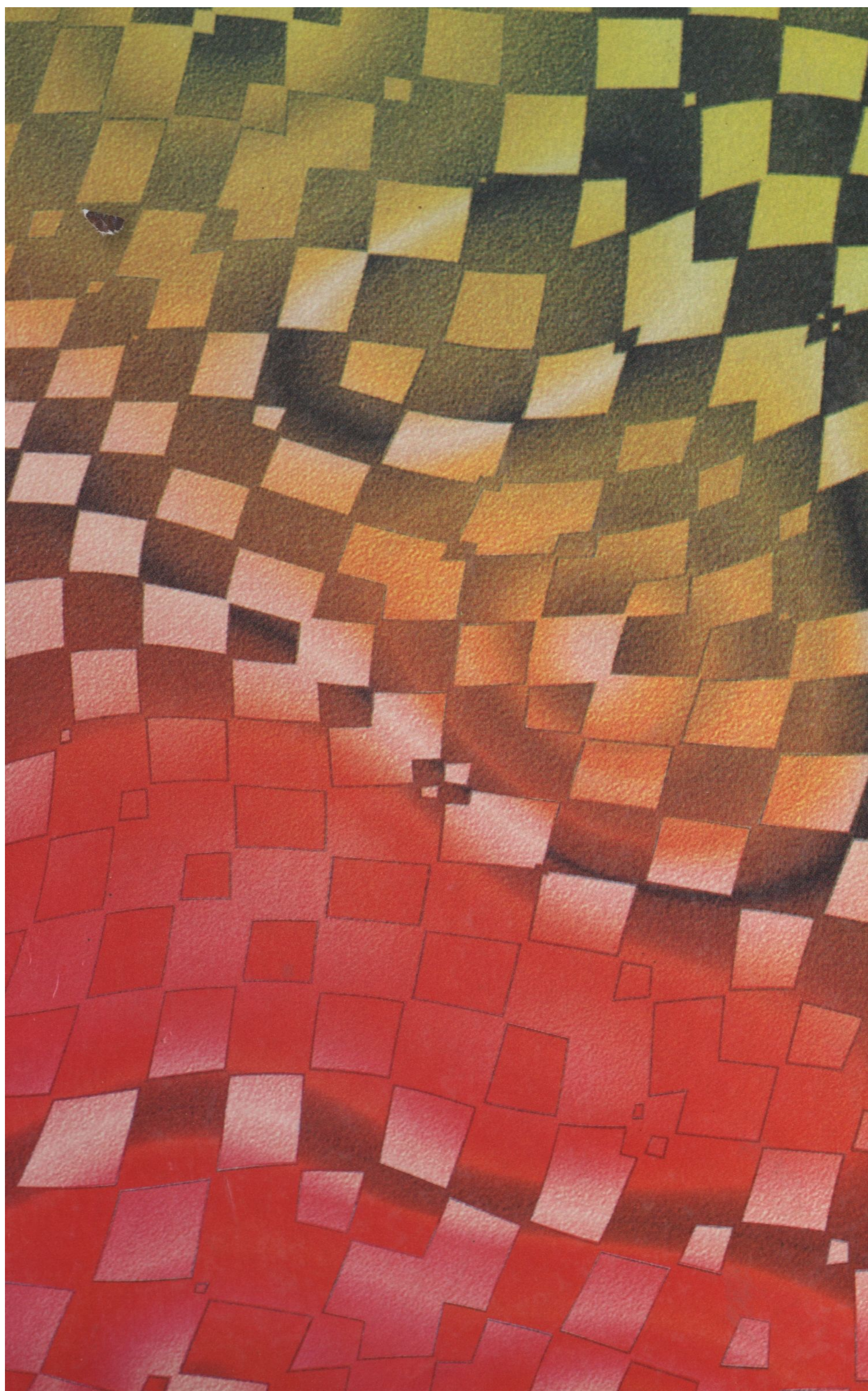
معرفت: پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد سنڌ

سنڌ تحقيقي بورڊ جا ڇپايل ڪتاب

نمبر	ڪتاب	ليکڪ	قيمت
1	سنڌ جي تاريخ جا تحقيقي مسئلا	مرتب: ناز سنائي	20/=
2	سنڌ جي عالمن جا سونهري ڪارناما	دادا سنڌي	25/=
3	سنڌ جي بمبئي کان آزادي	جي. ايم. سيد	20/=
4	سنڌ جي تاريخ جا ماخذ	ناز سنائي	30/=
5	ميرن جي صاحبي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	20/=
6	سومرن جي دور جا سورما	دادا سنڌي	20/=
7	اوائلي دؤر ۾ شايع ٿيل لوڪ ڪهاڻيون	مرلي ڌر جيٽلي	20/=
8	شاهه جو رسالو (مڪمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	(ختم ٿيل)
9	مطالعو سنڌ جو	غلام محمد لاکو	40/=
10	تاريخي ماڻهو تاريخي ڳالهيون	دادا سنڌي	20/=
11	منگها رام ملڪاڻي	اي- جي- اتم	25/=
12	ابوالفضل ۽ فيضي	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	40/=
13	سنڌ جي ڪوپائي ڪٿا	اديب انقلابي	30/=
14	جرنيل هوش محمد شيدي	منصور قادر جوڻيجو	40/=
15	سنڌ جا عظيم ويچ	اديب انقلابي	60/=
16	سچل جون واديون	بلديو متلاڻي	40/=
17	هڪ سؤ سنڌي سپوت	ميمڻ عبدالغفور سنڌي	20/=
18	سنڌي ٻوليءَ جا محقق	هدايت پريم	30/=
19	شاهه جون آکاڻيون	چيتمل پرسرام گلراجاڻي	150/=
20	شاهه جو رسالو (مجمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	200/=
21	قاضي قادن جو ڪلام	هيرو ٺڪر	50/=
22	سنڌي ادب	پير حسام الدين شاهه راشدي	40/=
23	سنڌ بابت انگريزن جي اختيار ڪيل حڪمت عملي	سي-ايل- ماريوالا/ عطامحمد ڀنڀرو	80/=
24	سنڌوءَ جو موهه	جنرل سرجارج ميڪمين/ عطامحمد ڀنڀرو	150/=
25	سنڌ جا عوامي ڪردار	داداسنڌي	40/-
26	سنڌ ڪهاڻي	ڪيول- آر- ملڪاڻي	150/-

گهرائڻ لاءِ لکو

پوسٽ باڪس نمبر 58 جنرل پوسٽ آفيس حيدر آباد سنڌ

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ڀاڙي، ڪاڻُو، ڀاڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌَڻُ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽجاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)